

73+1041
ФС К 26

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

УКРАЇНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ІНСТИТУТ
У ЛЬВОВІ

Трага, дка 25. метопада 1940 від гр. В.К.

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

1408

ФР Шифр ТЗ(44)Р/К 26 Днев. № 2719219

Автор Наказатська Україна:

Назва Територія, територія, курс-
тура.

Місце 1939.

Кіл-ть 1 том + 1 карт.

- окр _____

- ілюз _____

- карт _____

- схем _____

Том _____ вл _____

Конвентуо _____

Лімітка 131. 44

Києво-Свят

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

Б 303 029

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

ГЕОГРАФІЯ – ІСТОРІЯ – КУЛЬТУРА

2719218к

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ІНСТИТУТ
ЛЬВІВ 1939 LWÓW

Wydaje: „Український Видавничий Інститут“ Львів, Лyczakowska 4. П.
Видає: „Український Видавничий Інститут“ Львів, Лyczakowska 4. П.
Drukarnia Naukowego T wa im. Szewczenka, Lwów, Czarnieckiego 26.
Друкарня Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

Країна перед кількадесятьма роками, здавалося, Богом і людьми забута, стала в останньому часі осередком зацікавлення не тільки українського загалу, але й цілого світу, стала чинником, що з ним почали лічитись у міждержавному житті Європи. Добувши форми державного федеративного існування, Карпатська Україна вже в перших тижнях дала незбитий і незаперечний доказ, що може сама собою правити, що навіть у боротьбі з найважчими обставинами, які зразу впали на країну, зуміє вийти переможно.

Завдання нашої книжки — дати звязкий, одноцілий погляд на матеріяльне й духове життя Карпатської України. Перша частина її містить статті з географії країни, а саме — фізичну географію, антропогеографію і господарську географію в ширшому розумінні цього слова. На другу частину, культурно-історичну, складаються огляди загальної історії Карпатської України, історії її письменства, культурно-освітнього життя, народнього мистецтва та інші. Ми дуже добре знаємо, що про природу й культуру Карпатської України можна сказати куди більше, ніж це мали ми змогу подати в нашій книжці. Та це справа, звязана із спеціальними студіями, що вимагали б значно довшого часу.

Окрему увагу звернули ми на ілюстраційну сторінку книжки, використовуючи для неї кращі ілюстровані видання, як „*Technische praxe v Zemí Podkarpatoruske 1919—1933*“ (Ужгород 1933), С. Маковского „*Народне мистецтво Підкарпатської Русі*“ (Прага 1925), альбом Д-ра Й. Ржержіхи та ін.

Львів, лютий 1939.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ІНСТИТУТ.

З М І С Т:

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ —	
<i>др. П. Біланюк</i>	9
ЛЮДНІСТЬ — <i>др. В. Кубійович</i>	37
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — <i>др. В. Кубійович</i>	50
КОРИСНІ КОПАЛИНИ ТА ПРОМИСЛ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ	
— <i>інж. С. Пастернак</i>	61
КОМУНІКАЦІЯ Й ТОРГОВЛЯ — <i>др. І. Федів</i>	72
НАЙСТАРШІ ЧАСИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ —	
<i>др. Я. Пастернак</i>	81
ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ — <i>др. М. Андрусак</i>	88
МОВА — <i>др. В. Сімович</i>	102
ПИСЬМЕНСТВО — <i>др. Є. Ю. Пеленський</i>	108
ШКІЛЬНИЦТВО. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ —	
<i>др. Є. Ю. Пеленський</i>	122
МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ — <i>др. В. Витвицький</i>	138
НАРОДНЄ МИСТЕЦТВО — <i>мгр. І. Ґургула</i>	147

Карти рисував *М. Кулицький*.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Написав Др. П. Біланюк.

Положення, грядиці, територія. Карпатська Україна займає південну частину середущого могутнього каблука Карпат і його підгір'я, а тільки незначною південною частиною сягає до великої Угорської низини. Згадане положення визначає характер Карпатської України з одної сторони, як країни майже наскрізь гористої, з другої сторони як важної перехідної області між лісистим хребтом Карпат, а безлісною, наскрізь хліборобською низиною.

Беручи під увагу політичні грядиці — Карпатська Україна лежить у межах Чехо-словацько-української держави, у її найбільш на схід висуненій частині. Це окраїнне положення, головне у зв'язку з слабо розвинутою досі мережею комунікаційних шляхів — є покищо значною перешкодою у розвитку й використанню господарських можливостей Карпатської України, бо утруднює догідну і дешеву сполуку з промисловою частиною Чехословаччини і тим самим обмежує ще тепер можливості корисного обопільного торговельного товарообміну.

Зате дуже важним є геополітичне положення Карпатської України, як перехідної області між західними краями Чехословаччини і Румунією з одної та Угорщиною і Польщею з другої сторони. Це положення має більше, або менше значіння в залежності від такого чи іншого кожного часу укладу політичних сил.

Із заходу межує Карпатська Україна із Словаччиною (на довжині около 70 км), з півночі з Польщею (290 км), із сходу з Румунією (200 км), і з півдня з Мадярщиною (140 км). Із загальної довжини усіх грядиць (700 км), переважна її частина (понад 500 км) це добрі природні грядиці, а саме хребти Карпат і Тиса; із стратегічного боку менш корисна отверта грядиця займає тільки 200 км.

Територія Карпатської України у теперішніх межах, визначених Віденським арбітражем, займає простір 11.085 км², отже територія, яку займала донедавна т. зв. Підкарпатська Русь, 12.617 км², зменшилася на 1.523 км² (12,1%). Поза політичними грядицями Карпатської України живе ще значна кількість українців у Словаччині, де займають вони суцільну етнографічну територію завбільшки приблизно на 3.500 км², і у Мадярщині та Румунії, де займають в обох країнах ок 300 км².

Карпатська Україна була поділена до Віденського арбітражу на 14 повітів: Ужгород, Перечин, Великий Березний, Мукачів, Свалява,

Нижні Верещьки, Берегів, Севлюш, Іршава, Хуст, Воловець, Тячів, Терешва, Рахів. Всі ці повіти мали 487 громад. Після арбітражу прилучено до Мадярщини три міста: Ужгород, Мукачів, Берегів, один цілий повіт (Берегів) з 43 громадами і частини чотирьох повітів, ужгородського з 21 селами, мукачівського з 14 селами, севлюського з 18 селами та іршавського повіту з 1 селом, разом прилучено 97 громад (19,9%), так що тепер є 390 громад.

Геологічна будова. Територія Карпатської України під геологічним оглядом зложена з кількох різних смуг, що ідуть рівнобіжно з головним напрямком Карпат. Північна, найстарша смуга — це сильно пофалдовані карпатські т. зв. флішеві осади. Своїм віком належать до крейди та старшого третьоряду. Характеристичною ознакою цієї смуги є велика одноманітність скалин. Ідучи впоперек неї, можемо побачити лише пісковики, лупаки та зліпняки, що стало чергуються по собі. Поздовж цієї смуги переходить ряд скалок, збудованих головню з юрських і крейдових вапняків. Вони лежать на фліші, хоча від нього старші. Видко, що полишилися як рештки окремого насуненого фалду. На південь від лінії, що її можна б повести через Турян. Ремети, Сваляву та Новоселицю, стрічаємо смугу міоценьських вибухових скалин: андезитів, риолітів (ліпаритів), та їх туфів. Південна границя цієї смуги йде через Ужгород, Мукачів, Берегів і Севлюш. Для нас важна вона тим, що достарчає цінний будівельний матеріал.

Зпід вулканічних накривів виходять місцями на денне світло молоді міоценьські (на них також пліоценьські) верстви, багаті на сіль та вугілля. Ширшу площу займають тільки на просторі між Хустом і Солотвиною. Від південного сходу заходить під Рахів північний кінець ланцюга кристалічних гір. Це продовження того самого пасма, що за Жабем займає вузький рубець галицьких Карпат і заходить частинно на Буковину. Складається з кристалічних лупаків, кварцитів та кристалічних вапняків. Своїм віком належать згадані верстви до різних геологічних формацій.

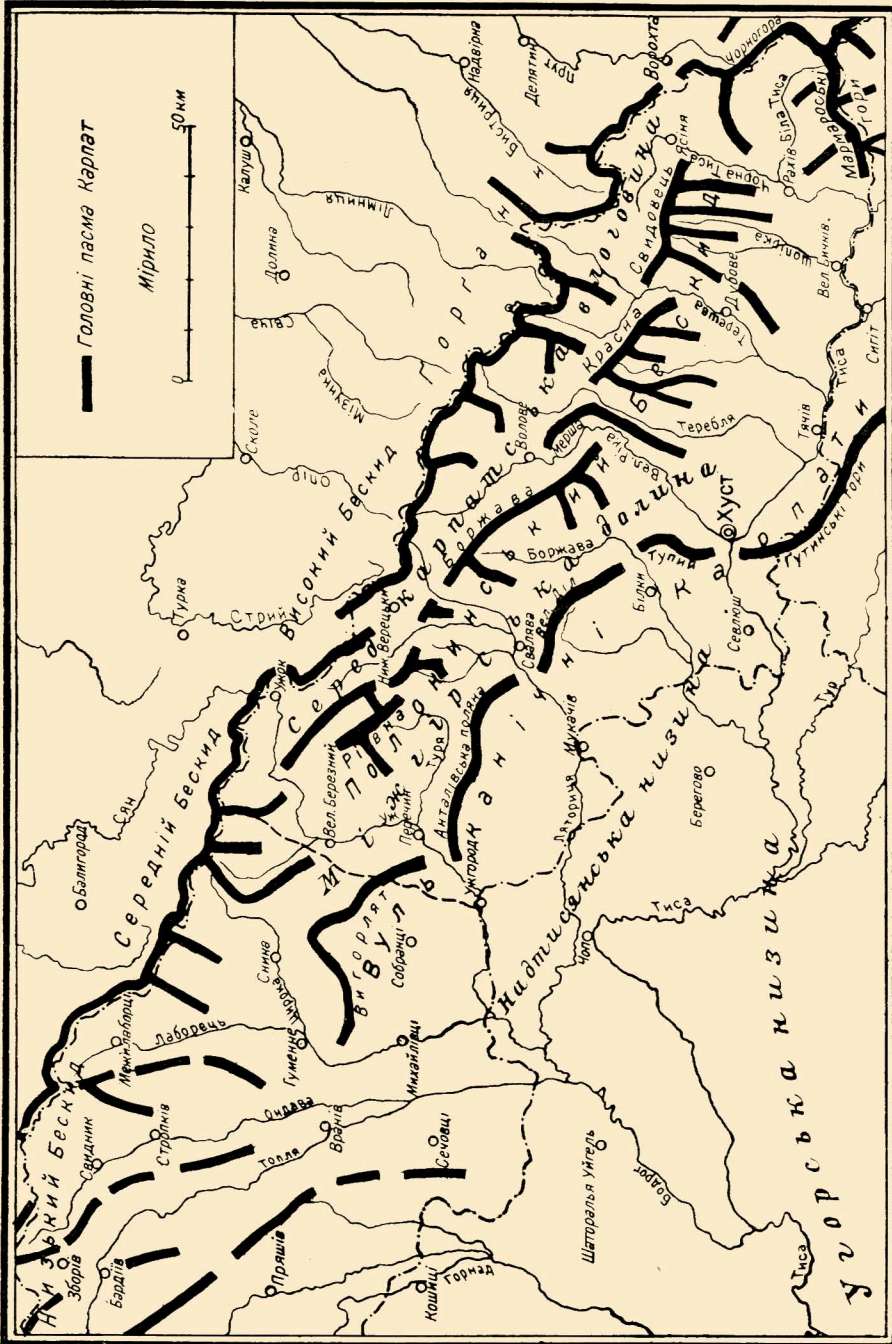
Кристалічні лупаки Мармарощини є палеозойські, а може й старші. У всякому разі вони старші від перму, бо ще перед пермом були пофалдовані та частинно змиті водою.

Юра та спідня крейда (неоком) заступлені вапняками, що творять ряд скалок.

Горішня крейда, еоцен і олігоцен доходять на Закарпатті до найбільшого значіння. Вони будують майже цілі Карпати. Знані тут під назвою флішу.

З кінцем олігоценської доби було головне фалдування Карпат. Пізніші міоценьські верстви сфалдовані далеко слабше. Зате в молодшому міоцені виступив довгий ряд вулканів, що вкрив потоками лави та верстовою туфів усю південну границю Карпатської України. Ділювій не доходить тут до більшого значіння.

Гірські смуги. Карпатська Україна це переважно гориста країна. На низи і терени, що лежать нижче 500 м. над рівнем моря, припадає менше, ніж половина простору всієї території, більша частина — це гори. Гори Закарпаття можна поділити на три виразно відмежовані гірські смуги, що пробігають менше-більше рівнобіжно одна до одної від північного заходу до південного сходу. Найдалше

Головні гірські пасма й долини.

Високий Бескид; Гора Пікуй (1405 м.).

негся від Тилицького провалу (668 м) до Лупківського на просторі 100 км. Його вершки сягають найвище 1000 м. Узбіччя Низького Бескиду підносяться лагідно вгору і кінчаються заокругленими вершками, тимто й він легко прохідний. В ньому ж знаходиться найнижчий на всі Карпати провал — Дуклянський, який ніде не підіймається вище, ніж на 502 м.

Другу складову частину гряничної смуги творять Середній і Високий Бескид. Середній Бескид починається Лупківським провалом (584 м) і простягається до Ужоцького провалу. Спочатку ця частина гряничної смуги теж невисока і дуже скидається на Низький Бескид з його лагідними заокругленими верхами, але чим далі на схід висота його верхів скоро більшає і переходить у Високий Бескид. Стрімка й скалиста, закінчена — гострим шпилем гора Пікуй (1405 м), це найвища й найкраща гора на просторі цілого Високого

на північ висунена з усіх трьох вододільна грянична смуга, друга це полонинська смуга, третя — смуга Вульканічних Карпат. До першої смуги, йдучи від заходу на схід, входять такі поодинокі частини: Низький, або Лемківський Бескид, Середній Бескид, Високий Бескид, Горгани і врешті Гуцульський Бескид.

Низький Бескид це найнижчий хребет у всій гряничній смугі. Тяг-

Із групи Негровець у Горганах; на першому пляні ледняковий котел.

Бескиду. Долиною ріки Мізунки кінчиться Високий Бескид. На границі Середнього і Високого Бескиду знаходиться другий важний карпатський провал Ужок (859 м), яким іде залізниця з Ужгороду і Великого Березного до Самбора і Львова.

За долиною р. Мізунки, простягаються дуже цікаві гори, що їх звуть Горганамі. Вони тягнуться на схід до Яблоницького провалу (931 м). Коли порівняємо Дуклянський, Лупківський, Ужоцький і Яблоницький провал один із одним з огляду на їх висоту, то вже з цього порівняння видно, як гряничний хребет, ідучи з заходу на схід, постійно вищає: 502, 584, 859, 931 м. Причина лежить у тому, що йдучи із заходу на схід, натрапляємо на щораз твердший матеріал, з якого збудовані Карпати. Цим матеріалом у Горганах є твердий

Із Чорногори.

ямненський пісковик, який з більшим успіхом опирається вітрінню, ніж Низький, Середній і Високий Бескид. Все ж таки і цей матеріал згодом улягає деструктивній силі вітріння. Доказом цього є дуже прикметні тільки для Горган т. зв. цекоти, тобто великі каменюки, бльоки, бруси і груз, на які розпадається твердий ямненський камінь, а які вкривають хребти і узбіччя цієї смуги. І, як провали досягають в Горганах значніших висот, ніж у двох попередніх смугах, так теж і шпилі Горган перевищують куди більше висоти Високого Бескиду. Верх Попадає досягає тут висоти 1740 м, Буштул на Закарпатті 1693 м, Сивуля 1820 м. Всі ці вершки закінчені гострими шпильями, що гордо сторчать серед моря каменюк і надають диким, засипаним звалищами, верхам великої різноманітності.

Та на цьому не кінчиться краса Горган. Не всюди панує море грузу і каменюк. Горгани це не тільки скельні румовища. У розумінні верховинця Горгани — це теж те саме, що праліс змішаний з буків, яворів, ялиць і смерек. Горішня лінія цього пралісу тягнеться пересічно

на висоті 1.100 м, подекуди сягає вище, навіть до 1.600 м. Ці ліси заселені дикою звіриною (рись, дикий кіт, ведмідь і т. д.). Горгани дають нам образ первісної природи такої, якою вона була перед тисячами літ.

Поза Яблоницьким провалом, поза верхівям рік Чорної Тиси і Пруту є та частина гряничної гірської смуги, яку часто оспівують пети. Це пасмо Гуцульського Бескиду з найвищим масивом — Чорногорою. Це пасмо тягнеться широким кряжем від північного заходу і обіймає Карпатську Україну від сходу каблуком аж до ріки Вишевої, що впадає до Тиси від півд. сходу, в місці, де Тиса, зійшовши з гір, вступає в Мармароську кітловину. Пасма Гуцульського Бескиду збудовані з іще твердшого матеріялу, т. зв. магурського каменя (пісковика), що наверстовувався колись в олігоценському морі.

Найвищий верх Чорногори — Говерля (2058 м.).

Тому хребет Чорногори досягає найбільших висот, пересічно 2.000 м. Один із могутніх гряничних вершків Чорногори — Говерля (2.058 м), і дещо нижчий Піп Іван (2.026 м), панують своєю висотою над усіма найвищими вершками Східних Карпат. Пасмо Гуцульського Бескиду кінчиться долиною ріки Молдави.

Коли порівняти Чорногору з Горганами, то крім більших абсолютних висот і подібного, як у Горганах пралісу, впадають в око передусім чудові полонини, вкриті на весні буйною травою й чудовим, пахучим гірським зіллям, де в літі випасають череди рогатої худоби й стари овець. Нема вже в Чорногорі горганських цекот — цього скельного цвинтарища. Жадна із складових частин гряничної гірської смуги не має такого багатства природи, такої різноманітності, такої краси, як Чорногора.

Продовженням Чорногори у полудневому напрямі між Вишевою й Черемошем є т. зв. Мармаросько-буковинська вер-

Полонина Рогонеска в Черногорі.

ховина, з верхом Мармароський Піч Іван (1.940 м), Стіг (1.655) і Чивчинське пасмо. Хребтна лінія цієї верховини дуже повигинана,

Шешул (1728 м.) — верх біля Квасів.

найжена місцями скелями і шпильчастими та вистаючими із узбіч гір ребрами, які нагадують альпейський краєвид. З цієї причини деякі географи називають ці гори Мармароськими Альпами.

На півдні від гряничної смуги рівнобіжно тягнеться з нею смуга — Полонинська, звана тому так, що саме в ній полонини розвинені найкраще. Починається вона від ріки Ужу, докладно кажучи від спливу ріки Ужу і його правобічної притоки Улички і кінчиться вершком Близниця (1883 м) ген далеко на сході, на правому березі Чорної Тиси. На цю смугу складаються такі поодинокі частини, з яких кожна названа полониною: Полонина Рівна, Боржава, Мерша, Красна і Свидовець. Полонини Рівна й Боржава відповідають Високому Бескидові, а полонина Мерша, Красна й Свидовець — Горганам.

Полонинська смуга зачинається Полониною Рівною, яка зачинається котом 1.066 м, у вилах ріки Ужу й Улички, правобічної притоки ріки Уж, і простягається аж до ріки Ляториці, докладніше, аж до місця, де ріка Ляториця спливає з своєю правобічною притокою Пинею. Полонина Рівна, це плоскогір'я покраєне і порізьблене

Мармароський Піп Іван (1940 м.).

ріками Уж та його притоками Люта і Туря на частини, яких поодинокі хребти розходяться в різні напрями.

Виразний напрям північно-західній — до південно-східнього приймає вже наступна Полонина Боржава, що тягнеться від попередньої полонини на схід від ріки Ляториці аж до коліна Великої Ріки. Називається Боржавою тому, що з неї ріка Боржава (інакше Бережава) збирає свої води і різьбить її узбіччя від півдня. Цікаво, що Полонина Рівна, як і Боржава, вищі від частини гряничної смуги, що їм відповідає, тобто Високого Бескиду. Виходить, що Високий Бескид, як вододільний хребет є нижчий від Полонинської смуги.

Полонина Боржава, далі невеличка простором Полонина Мерша, а ще далі Красна висунені даліше на південь, ніж обидві крайні Полонини Рівна і Свидовець, тому, що грянична смуга, особливо у Горганах, сильно розширюється і посилає свої могутні рамена (Негровець 1712 м., Довга 1723 м., Буштул 1693 м), далеко на південь, спихаючи згадані Полонини даліше на південь. З усіх ча-

стин полонинської смуги Полонина Красна висунулася з згаданих причин найдалше на південь, сягаючи своїми довгими раменами, званими „плайками“, мало що не до самої ріки Тиси.

Полонина Свидовець є так само доказом, що вододільний гряничний хребет у Горганах є нижчий від відповідаючих їм на півдні хребтів Полонин Мерші, Красної, Свидівця. Ріка Чорна Тиса й Терешва, а властиво її лівобічна притока Терешулька, збирають свої води поза Свидовецькою Полониною, якої найвищий вершок Близниця (1883 м) є куди вищий від гряничного хребта Горганів з його найвищим вершком Чорна Клива. З усіх названих угорі полонин тільки Полонина Красна з своїм верхом Менчул та Полонина Мерша, є троха нижчі від відповідної частини

гряничної смуги з її висотами 1.728 і 1.712 м. Назагал беручи полонинська смуга є вища і ширша від гряничної смуги. На широких полонинах видніють усюди сліди давніх льодовиків, що в часі льодової доби залягали на цій смугі і сплющили її хребти (подібно, як це було із Скандинавськими горами), повижолоблювали невеличкі китловини (т. зв. кари), а на узбіччях гір порізьбили їх ребрами і улогами. Найкраще розвинулися польодовикові твори в Полонині Свидовець.

На півдні від полонинської смуги тягнеться рівнобіжно до неї від північного заходу до південного сходу третя гірська смуга. Вона починається від коліна ріки Лаборець і кінчиться коло Хусту, менше більше там, де Велика Ріка впадає в Тису. Ця смуга є вулканічного походження т. зв. Вулканічні Карпати. В околиці Хусту вони перекидаються на другий беріг ріки Тиси і, держучись далше південно-східного напрямку, пробігають на території Румунії під назвою Гутинських гір, що замикають собою китловину Хусту.

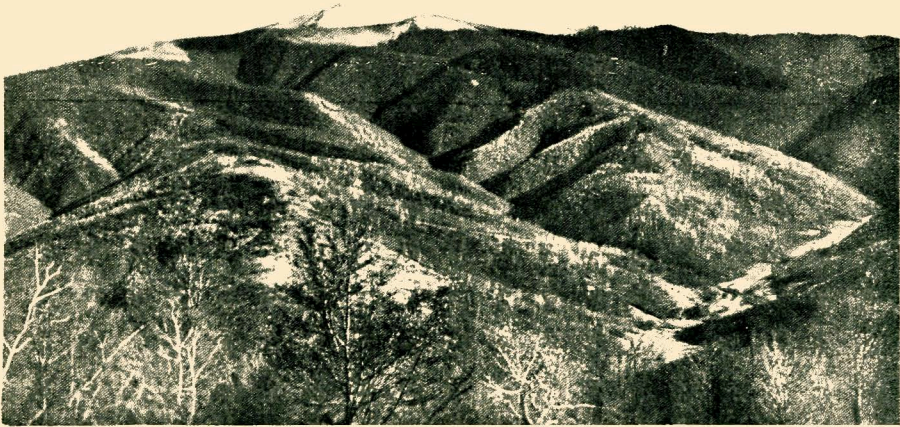
Вулканічні Карпати збудовані з вулканічної лави, яка прорвалася на верх з глибин землі довжезною щілиною, що повстала наслідком великої напруги в земній корі саме тоді, як на півночі твори-

Полонина Рівна.

8156/8

лися могутні фалди і покриви смуг полонинської і гряничної. Ця прірва повстала на низині на півдні від теперішньої полонинської

Боржава. Високий гірський масив роздертий глибокою ерозією.

смуги. Лява, що видобувалася цією прірвою, заляга низину по обидва боки щілини. Як бачимо, гори Вулканічних Карпат збудовані з цілком відмінного матеріалу, ніж обидві попередні гірські смуги. Цей мате-

Боржава. Вершок Стіг (1679 м.).

ріял визначається більшою суцільністю, твердістю, ще більшою відпорністю на деструктивні сили вітріння, ніж ямненський або магурський пісковик. Задля його твердоти вживають цього каміння на брукування вулиць та на виріб пам'яток.

Гори Вулканічних Карпат у порівнянні з гриничною і полонинською смугою невисокі. Найвищий вершок Бужора має 1.086 м. Хоча ці гори невисокі, проте, своєю мальовничістю не уступають обом попереднім смугам. На їх мальовничість складаються скалисті верхи, бовдурі, порізьблювані гірськими потоками, гарні озерця, що тут і там розмістилися в кратерах давно-вигаслих вулканів. Мальовничість краєвиду збільшують ліси, що густою кривлею вкривають узбіччя, а пониже них на південних узбіччях поприміщувались виноградні гаї. Як полонинська смуга, так і ця смуга вулканічного походження, завдячує своє почленування рікам. Поодинокими частинами

Скалі Боржавської полонини.

щеї смуги є Вигорлят з вершками Вигорлят (1.074 м) і Поперечний (1.020 м). Тягнеться він від коліна ріки Лаберець до коліна ріки Уж. Друга частина — Анталівська Поляна тягнеться від Ужу до Ляториці а її вершки це Маковиця (978 м) і Обавський Камінь (981 м). Від ріки

Вид на Полонину Красну.

Ляториці до коліна ріки Боржави тягнеться Великий Діл з Дохмановим Верхом (1.022 м) і Бужорою (1.086 м). Врешті найдалі висунена на схід частина Вигорляту — це Тулий Верх між Боржавою та Великою Рікою. Сліди давно вигаслих вулканів знаходяться ще й поза Великою Рікою. Столиця Карпатської України — Хуст — лежить саме у підніжжя гори вулканічного походження.

Вулканічні Карпати творять неначе оборонний вал Закарпаття від полудня й частинно заходу, поперерваний тільки в кількох мі-

Високогірський краєвид Свидівця; польодовикові кітли й жолоби.

сцях вузькими долинами рік. Завдяки цій обставині положення столиці Карпатської України, Хусту, є під оборонним оглядом доволі корисне.

Полонина Свидовець.

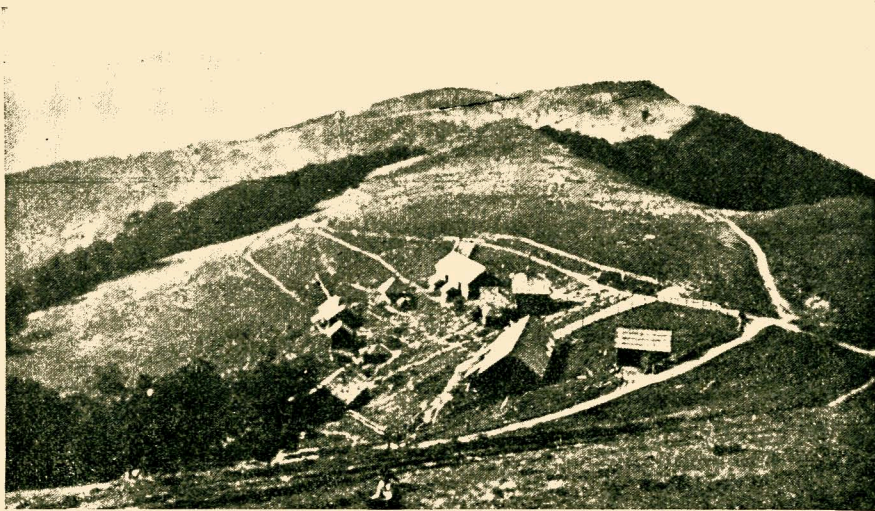
Красу гірського краєвиду Карпатської України підносять розкинені по Карпатах озера; деякі з них, оточені лісом, мають мальовниче положення.

Долини й ріки Карпатської України. Всі три згадані вище гірські смуги (Вульканічні Карпати, полонинська, грянична) досить виразно відмежовані поздовжними долинами. Першою такою долиною

Найвищий шпиль Свидівця — Близниця (1883 м.).

є міжгірська долина, між смугою Вульканічних Карпат і полонинською смугою. Між полонинською і гряничною смугою простяга-

Полонина Менчул біля Квасів.

ється влоговина, яку зватимемо середкарпатською долиною. Обі ці поздовжні долини мають велике антропогеографічне значіння.

З обох згаданих вище долин більше значіння має міжгірська долина, бо вона найбільше пригожа для людських осель. Названа вона

Вигорлятське озеро.

міжгірською тому, що її замикають дві різні своїм походженням і структурою гірські смуги: Вулканічні Карпати і полонинська смуга.

Синьовирське озеро.

Перші, як відомо, є вулканічного походження і збудовані із вулканічної ляви, друга є фалдового походження і збудована із фліщу

(пісківців). З огляду на геологічну будову й походження ці обидва горотвори не мають із собою нічого спільного.

Міжгірська долина тягнеться від коліна р. Лаборець, точніше від долини ріки Широки, притоки Лаборця, аж до коліна ріки Тиси, де впадає ріка Вишева. Ця долина ділиться на довшу і вужчу західню частину аж по місто Хуст, — та коротшу й ширшу східню, до устя р. Вишевої. Її останню частину, т. зв. Мармароську кітловину, замикають від півдня згадані Гутинські вульканічні гори, що переважно є вже поза межами Карпатської України. Продовженням цієї кітловини в південно-східньому напрямі є долина рік Ізи й Вишевої. Це продовження теж знаходиться вже поза межами Карпатської України, на території

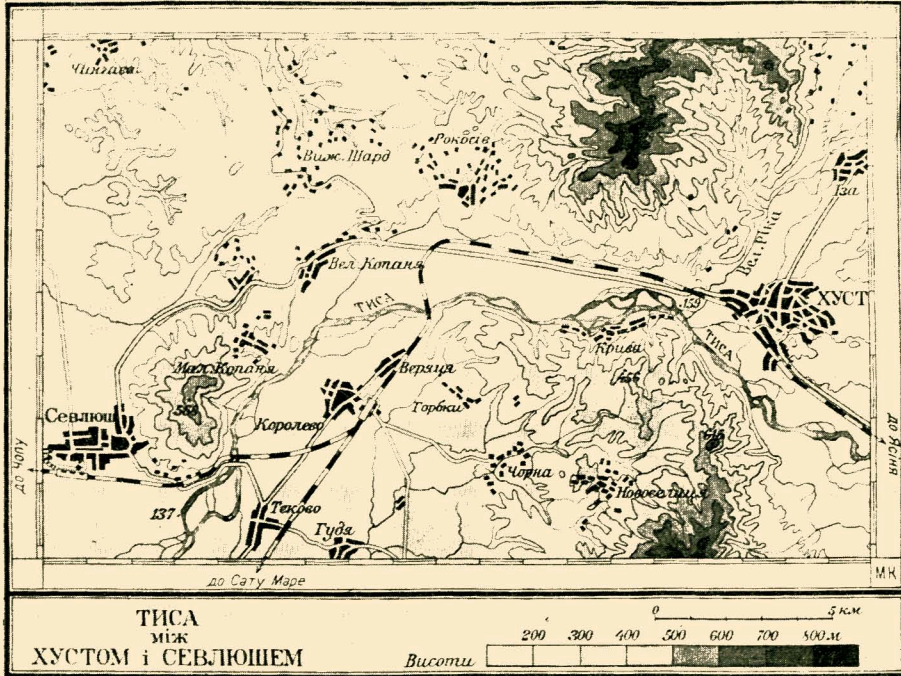

Хустська кітловина. Вид на м. Хуст з руїн замку.

Румунії. Східня частина міжгірської долини творить разом із тією частиною, що знаходиться вже в Румунії, одну географічну цілість, звану мармароською кітловиною від міста Мармароського Сиготу, що лежить по середині цієї кітловини. Ріка Тиса переділила цю кітловину на дві частини, з яких північна знаходиться на території Карпатської України. Північну частину цієї кітловини назвали Хустською кітловиною. Природними гряницями Хустської кітловини від півночі є хребет з Богарським Верхом, що є продовженням пол. Мерша між Великою Рікою та Тереблею, далі південні відноги полонини Красна і врешті південні відноги Свидовецької полонини. На заході Хустська кітловина доходить до Тупого Верху (878 м), від півдня обмежують її хребти вульканічних гір Гутинських, а далі ріка Тиса по устя ріки Вишевої. На сході опирається ця кітловина об ту частину Карпат, що лежить у вилах рік Вишевої і Білої Тиси. Хустська кітловина врізується своїми відногами, тобто долинами рік В. Ріки, Тереблі, Терешви з Лужанським потоком, Шопірки, ріки Косівської і Тиси глибоко в полонини Мершу, Краспу і Свидовець, роз-

тинаючи їх на ряд майже рівнобіжних довжезних відног, званих „плайками“. Важнішими оселями цієї кітловини є Хуст, Вишків, Тячів, Терешва, Апша Вижня й Нижня, Великий Бичків і Рахів. Назагал ця кітловина містить у собі приблизно 150—160 тисяч мешканців, при чому найбільша кількість населення розмістилась на висотах 100—400 м. Розкинені оселі трапляються тут і там (Свидовець) на висоті 500—600 м, а то навіть на висоті 1000—1100 м (долина ріки Тиси по Рахів).

Західня частина міжгірської долини розпадається теж на ряд менших кітловин. Ці кітловини повстали на дні долини наслідком

Пролім Тиси через Вульканічні Карпати коло Хусту.

річної ерозії. Кожна ріка, перерізуючи цю долину, приймає по одній притоці з правого і лівого боку. В місці, де головна ріка спливається з своїми двома притоками, повстало наслідком річної ерозії найбільше обниження. Найвищі місця в цій долині знаходяться там, де беруть свій початок згадані притоки. Ці точки це вододіли міжгірської долини. З цього бачимо, що міжгірська долина не має рівного дна. Навпаки, дно її хвилясте.

Західня частина міжгірської долини розпадається — як було згадано — на цілий ряд малих кітловин. На дні кожної малої кітловини лежить усе якась більша оселя. Імям цих осель можна б назвати кожна з цих кітловин: перечинська, сваявська і довжанська.

Перечинська кітловина — це та частина міжгірської долини, в якій середущий Уж приймає з правого боку річку Ублю, а з лівого Турю. Від полудня опирається ця кітловина об Вигорлят-

ський Верх (1074 м), Поперечний Верх (1020 м), Анталівську поляну (815 м) і Маковицю (978 м). Північну її грядицю творить Полонина Рівна, західню вододіл річок Цироки і Ублі, а східню вододіл Турі і Пині. Головні місцевості це — Снина, Великий і Малий Березний, Дубриничі, Перечин, Турянські Ремети, Порошків.

Свал'явська китловина — це доріччя ріки Ляториці в міжгірській долині. Річка Пиня це правобічна, а річка Дусина лівобічна притока Ляториці. В річку Ляторицю впадає на терені цієї китловини ще річка Вича з лівого боку. Долиною цієї ріки посилає свал'явська китловина свою відногу далеко на північ у Полонину Боржава. Південну грядицю китловини творять підніжжя Обавського Каміня, Си-

Рахів.

няка Солочинського, Великого Ділу. На півночі Свал'явська китловина опирається об східню частину Полонини Рівна і об західню Полонини Боржава з вершком Стіг (1679 м). Вододіл річок Турі і Пині — це західня, а вододіл потоків Дусина і Прогудний — це східня грядиця Свал'явської китловини. В згаданій китловині маємо такі важніші місцевості: Олешево, Павлово, Поляна, Голубинне, Свал'ява, Дусина. Ця частина західньої міжгірської долини заселена найгустіше.

Остання ланка західньої частини міжгірської долини — це Довжанська китловина (Довге). Довжанською китловиною пливе спершу потік Прогудний (правобічна притока), відтак яких 16—17 км ріка Боржава, а вкінці невеличкий потічок Довгий. Ріка Боржава та її лівобічна притока глибоко врізаються в Полонину Боржава, промощуючи дорогу оселям до значних висот цієї полонини. Довжанська китловина відмежована від півночі східньою частиною Полонини Боржава (Кук 1365 м), від півдня східньою частиною Вел. Ділу Бужора (1086 м) і останньою частиною Вулканічних Карпат, Тупим Верхом (878 м). Як Перечинська китловина продовжується на захід поза водо-

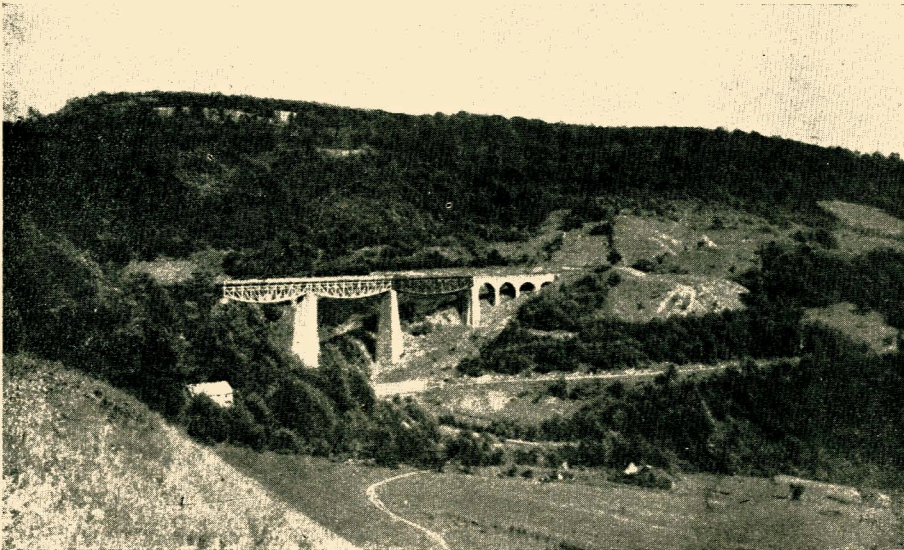
діл потоків Рівний і Цирока на долину ріки Цирока аж до Лаборця, так і Довжанська китловина продовжується поза вододіл потоку Дзвгий і річки Осава на долину цієї ж ріки аж до Великої Ріки. Важніші оселі цієї китловини — це Верецьки, Кушниця (Кішниця), Суха, Броньча, Довге. Ця частина міжгірської долини найбільш населена.

Всі три вище згадані китловини лежать у міжгірській долині здовж цілих Вулканічних Карпат. Тому можна було б назвати всю західню частину міжгірської долини вигорлятською долиною. Назвагалася вона густо. Живе тут приблизно 70—80 тисяч мешканців. Велика густота осель вказує на догідні умови життя. Вигорлятська долина досить широка, добре наводнена, завдяки наплавам рік дуже врожайна і з усіх боків доступна. Найгустіше заселена долина, рідше узбіччя. Північні узбіччя густіше заселені, ніж південні тому, що перші звернені до сонця і лагідно підносяться вгору, а другі відвернені від сонця і до того стрімкіші. Населення в усіх частинах міжгірської долини скупчується на найнижчих висотах 150—300 м, тобто на висотах дна долини.

Як міжгірська долина відмежує вулканічну смугу гір від полонинської, так середкарпатська влоговина відмежує гряничну смугу від смуги полонин. Назва влоговини походить з того, що утворилася вона серед одної і тої самої щодо походження і будови маси гір. Повстала вона серед Карпат найправдоподібніше тому, що саме в цьому місці будівельний матеріал Карпат найслабший (менілітові лупаки). Ці останні підлягали скоріше вітрінню, ніж матеріал, з якого збудовані грянична і полонинська смуга. Наслідком нерівномірного (щодо відпорності на руйнуючу силу води, морозів і т. п.) матеріалу, утворилися посередині заглибини, а по боках хребти, що їх будівельний матеріал був до певної міри відпорнішим. Ця долина йде на просторі Закарпаття виразно від ужоцького провалу (859 м) в південно-східньому напрямі, аж до провалу Воронянка (875 м), звідки скручує на південь прямою лінією Тиси й закінчується на долині Білої Тиси ген поза селом Богдан. Коли порівняємо її з міжгірською долиною, відразу впаде нам в очі, що вона пробігає дуже неправильно крутою лінією від Ужоку до Богдану. Дальше можна зазримити, що коли міжгірська долина розширюється помалу в напрямі захід-схід, переходячи в досить широку Хустську китловину, то середкарпатська долина, навпаки, поволі звужується в напрямі східньому, та й не тільки звужується, але й постійно підноситься. І коли вододіли (пороги) міжгірської долини незначні, то пороги в середкарпатській долині підносяться, йдучи з заходу на схід, щораз вище.

Дно середкарпатської долини ще більше хвилясте, ніж дно міжгірської долини. Ділимо її, як і міжгірську долину, на ряд малих китловин, виразно відгороджених від себе поперечками, порогами чи вододілами. Таких китловин є сім: 1. Китловина Ужоку, 2. Верецьковолевецька, 3. Волового, 4. Колочави, 5. Устьчорного, або німецька, 6. Ясня, 7. Богдану. Для всієї долини характеристичні зовсім відмінні гідрографічні умови. Коли в міжгірській долині головні ріки приймали на терені самої долини по одній притоці з лівого і правого боку, творячи менше-більше вид хрестів, то на терені середкарпатської

влоговини головні ріки здебільша творять вила. І так кітловину Ужоку творять Уж і його притока Тиха, кітловину Верецьковоловецьку творять вила Ляториці, Жденявки і Вичі з своєю невеличкою притокою. В кітловині Волового виступають виразно вила Великої Ріки та її правобічної притоки Ріпинки, при чому Велика Ріка, прийнявши свою притоку, продовжує сама свій біг цією долиною в південно-східньому напрямі аж поза Волове. Від Синьовиру почавши, пливе ріка Теремля серединою кітловини Колочави, приймаючи нижче цього міста свою лівобічну притоку. Колочавська кітловина відмежована, як уже було згадано, від кітловини Устьчорного високим порогом, остання кітловина від-

Околиця Ужоку.

межована таким самим порогом від кітловини Ясіня. Кітловина Богдану через загиб Карпат на південь, а опісля на півд.-захід висунена далеко на південь. Різниться вона від решти кітловин тим, що лежить між чорногірським масивом а Мармароською верховиною.

Смуга найбільшого скупчення населення на терені середкарпатської долини є у висотах 500—700 м. Звідси вгору і в долину густота нагло маліє. Найнижче на терені долини лежить село Підполозя у верецькій кітловині (350 м). Найвище положене село, а властиво присілок — Свобода у верхівях Терешви (1050 м). Села, що розложилися в місцях, де зачинаються проломові долини рік, мають найвигідніше положення. Вони є місцями, до котрих найшвидше можна дістатися з півдня: Воловець, Колочава, Ясіня. В гіршому положенню знаходяться села на північних узбіччях долин. Найневигідніше положення мають оселі на південних узбіччях долин. Ці останні, як знаємо, відвернені від сонця, а до того стрімкіші, ніж північні узбіччя долин.

На основі сказаного досі можемо твердити, що обидві долини, міжгірська і середкарпатська, творять головні бази розміщення осель Карпатської України. До цих двох баз долучується ще третя осельна база, якою є вузький скравок низини над Тисою разом із південним узбіччям Вульканічних Карпат. Цікаво, що надтисянська низина не переходить ступнево у гірські узбіччя, але різко від них відмежується. Враз із зростом висоти узбіч Вульканічних Карпат, від 130 м починаючи, зростає й густота осель. Ця густота осягає своє максимум десь коло 200 м, а опісля знову маліє. Південні узбіччя Вульканічних Карпат між 130—200 м, це найпізніше заселена смуга на всій території Карпатської України. Густота населення вузької смуги низу, з огляду на свою мочароватість далеко не дорівнює густоті південних узбіч Вульканічних Карпат. На надтисянському низі в межах Карпатської України мешкало до 1938 р. коло 140.000 мешканців, на південних узбіччях Вульканічних Карпат мешкало коло 175.000 мешканців. Коли зважимо, що до часу ревідикацій карпато-українська частина надтисянського низу була чотири рази більша від поверхні узбіч Вульканічних Карпат у висотах 130—200 м, то щойно тоді зможемо собі представити, яку вартість мають для Карпатської України оці південні узбіччя. Від 200 м вгору густота населення нагло маліє. На висоті 200—300 м нараховувалося в згаданому часі тільки 2500 мешканців. Все ж таки у Великому Ділі находимо село Брустів на висоті 600 м, а село Грабово на Обавському Камені ще навіть на висоті 650 м.

З усього, що досі було сказане, виходить, що в прямовісній різьбі Карпатської України зазначається смуговий уклад морфологічних одиниць. Гірські смуги чергуються на переміну з смугами знижень: 1. Гряннична смуга; 2. Смуга середкарпатської влоговини; 3. Смуга полонинських гір; 4. Смуга міжгірської долини; 5. Смуга гір вульканічного походження; 6. Смуга надтисянського низу.

Всі ці смуги поперетинані поперечними долинами рік, які всі без винятку несуть свої бистрі води до р. Тиси. Згаданими поперечними долинами пливають осьтакі ріки (йдучи зі сходу): Чорна Тиса з Лазещиною й Білою Тисою, як своїми лівобічними притоками, Терешва з Мокрянкою, Тереля, Велика Ріка з Ріпинкою, Боржава, Ляториця з Вичею і Жденявкою, Уж з правобічними притоками Люта і Туря і з лівобічними Уличка і Рівний, Лаборець з Удавою і Цирокою, вкінці Ондава з Топлою. Треба згадати, що ріка Уж не є безпосередня притока р. Тиси. Сюди впадає вона за посередництвом р. Лаборець, а ця остання враз з Ондавою і Ляторицею впадає до Тиси за посередництвом р. Бодрога.

Поперечні долини рік старші, ніж долини поздовжні. Вони вже існували заки появилися поздовжні долини. Всі ці ріки залишилися у своїх первісних коритах навіть тоді, коли (кінець пліоцену і початок четверторяду) Карпати ще раз, останній, піднеслися догори. Ріки встигли глибше врізатися в підложжя і цим способом урятувати собі свій давній шлях.

Та хоч поперечні долини старші ніж долини поздовжні, одначе їх осельна вартість, з огляду на виливи рік, менша ніж поздовжних. Проте значіння їх велике. Поперечні долини є природними дорогами, що вяжуть як середкарпатську, так і міжгірську долину в одну ці-

лість, так, що на території Карпатської України нема ні одної оселі, яка була б відтята від світу й недоступна з якого небудь боку. Навіть такі оселі, чи краще, природні області, як кітловина Богдану, Ясіня, Устьчорного і Колочави, що, як відомо, знаходяться в кліщах могутніх гірських хребтів Чорногори й Горган, не є недоступними гірськими гніздами, бо вікно у світ відкривають їм гірські провали, широкі гостинці, залізничні шляхи, не враховуючи природних шляхів, які ведуть із полудня до цих природних областей рівними довгими гірськими хребтами, званими плайками. Легенда про недоступність цих гірських повітів походить у меншій мірі від дикости гір і вузьких проломових долин. Легенда ця походить передовсім від того, що ці простори заняті під оселі доволі пізно, щойно в XIV. ст., у зв'язку з лісною і пастушою господаркою. По друге, давній угорський уряд, вивластивши великі простори лісів, за всяку ціну не допускав до вирубування їх навіть на місцях дуже пригожих під оселі, оправдуючи своє поступовання непригожістю терену під оселі, дикістю і непрохідністю гір. З розвитком раціональної полонинної господарки, з раціональним використанням мінеральних багатств і надміру водяної енергії в бистрих ріках карпатської верховини, далі, з розвитком туристики і піддержанням домашнього промислу, головно в гуцульських повітах, і дальшим розбудованням шляхів, населення невдовзі значно збільшиться, а тоді зникне легенда про недоступність цих таких гарних і щедро вивінованих природою гір.

Поздовжні і поперечні річні долини порізали територію Карпатської України на цілий ряд долин („грядок“). Найбільшу осельну вартість мають ці долини там, де вони з собою перехрещуються. Місця перехрестя, що виказують найбільшу густоту осель це кітловини: Ясіня, Устьчорного, Колочави, Волового, Верецька, Ужоцька, Межилаборця, Довжанська, Свалявська, Перечинська, Хустська і частини надтисянської низини: Іршавська (давніше Берегівська), Мукачівська та Ужгородська.

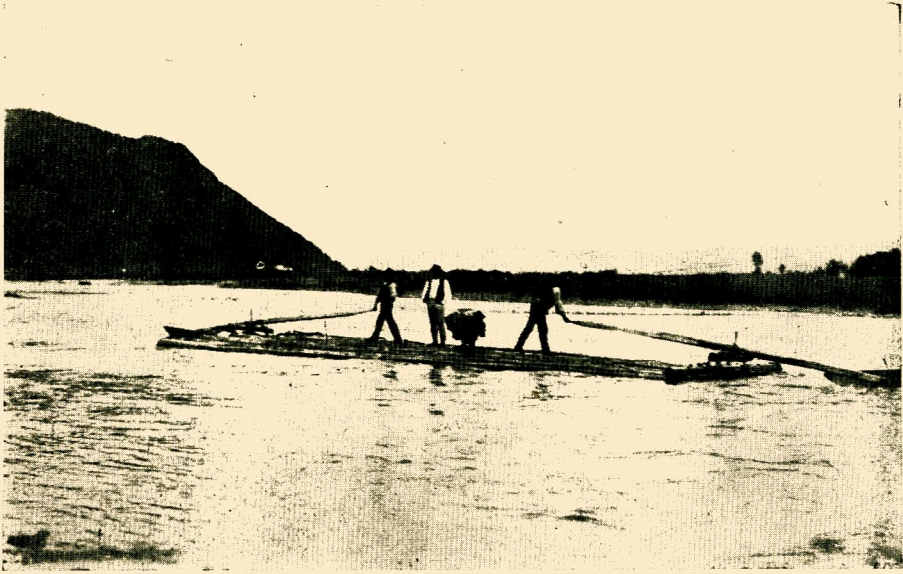
Гірські хребти й вододіли рік Закарпаття утворили в пригрянничній смузі 6 географічних (природних) осельних одиниць, а в міжгірській смузі три такі одиниці (Перечинська, Свалявська, Довжанська). До цих менших природних країн Карпатської України долучуються три більші: кітловина р. Ондави від заходу, південна смуга надтисянського низу від півдня і кітловина Хусту на південному сході.

Найбільша ріка Закарпаття — це Тиса (1410 км завдовжки, площа сточища понад 150.000 км²). Впливає вона зпід Говерлі як Чорна Тиса. Коло Рахова лучиться з Білою Тисою та пливе спершу як бистра, гірська ріка, приймаючи притоки Терешву, Теремлю, Велику Ріку. За Хустом виходить Тиса на низину і пливе вже повільно як низинна ріка, творячи численні закрути. З більших приток це — Боржава, Уж з Ляторицею, Лаборцем і Бодрогом.

Всі притоки Тиси це рвучкі, гірські потоки, що впливають з Карпат. Творять вони часто побічні, нові русла, і в час повені розливаються широко, заподівають чимало шкоди на прилягаючих полях, руйнуючи часто гостинці й залізничні шляхи, що проходять недалеко рік. Причиною того невідрадного стану — є з одної сторони

те, що рясні опади в гірській області засоблюють ріки в час дощів у надмір води, з другої сторони — ріки Закарпаття покищо не урегульовані, береги їх здебільша як-слід не укріплені. Що правда — починаючи від 1921 р. переведено чимало регуляційних робіт, головню на найбільш загрожених відтинках, одначе стан нині ще далеко не вдоволяючий.

Ріки Закарпаття відіграють важну роллю як шляхи для перевозу дерева з лісної області. Крім того, завдяки бистрому струмові — є вони багатими джерелами для витворення енергії. Хоч у цьому напрямі зроблено вже перші кроки (електр. станція на Ужі), то все ж таки водяна енергія рік Закарпаття далеко ще не використана як-слід.

Сплав на Тисі.

Підсоння. Підсоння Карпатської України творить окремий кліматичний район. На цю окремішність зложилися південна експозиція Карпат, сусідство Угорського низу, пасмове уложення гірських хребтів та долин, і вкінці та обставина, що найбільше піднесення Карпат над рівнем моря виступає не на північному боці, ані не на самій гряді, але на місці полонинської смуги Карпат.

Найважлишою властивістю клімату Карпатської України є те, що взимі тиснення повітря доходить тут до свого найвищого стану, який в найближчих позакарпатських країнах по південній, як і по північній стороні, не має собі рівного. Сила тиску повітря (766 мм) така велика, що уступає тільки силі тиску повітря на сході на Сибірі (768 мм), а на заході тискові на Азорських островах (766.5). Тиск повітря починає витворюватися у Карпатській Україні в грудні, в січні доходить до кульмінаційної точки, десь коло лютого маліе, а в березні вичерпується зовсім. Тяжкі маси повітря, що цілу зиму залягають

над верховиною Карпатської України, весною уступають місце легшим верствам повітря.

Повітряні маси, які зимою сильно згущуються не тільки над Карпатами, але й над значною частиною східньої Угорщини й Семигороду, шукають відпливу в ту сторону, де знаходяться рідші маси повітря, тобто там, де є слабший тиск. Він знаходиться зимою по противному (північному) боці Карпат. Маси густішого повітря продираються з Угорщини поперечними долинами і провалами понад верхи Карпат з півдня на північ. Швидкість їх відпливу зростає в міру того, як звужується поперечна долина; настають тоді теплі південні вітри, яких швидкість доходить нероз до 20 метрів на секунду. Ці пливучі маси повітря, змушені що раз вищими теренами підніматися вгору, остуджуються тим скорше, чим скорше підносяться вгору. Це підно-

Ріка Уж.

шування у що раз зимніші простори, змушує всю водяну пару, якої є подостатком у всякому повітрі, згуститися й залишитися у вигляді рясних снігів на південних узбіччях Карпат. По другій стороні ці самі вітри виступають уже як сухі і, спадаючи з верхів по узбіччях на долину, отеплюються і то тим більше, чим більший мають спад. Вони саме підвищують температуру повітря на північних схилах гір та є причиною, що по північній стороні Карпат тає сніг серед зими і що тут тепліше, ніж по противній стороні.

Але й у літі верховина Карпатської України має більші опади, ніж гори по північній стороні грядиці. І в цьому випадку причиною є відповідне розміщення неоднакових густот повітряних мас. Як уже відомо, в літі панує над Карпатами досить значне зменшення тиску (з 766 на 760), а це зменшення поширюється й на значну частину Угорського низу. Західні й північно-західні вітри, які йдуть з Атлантичного океану, де саме у літі розвивається найбільший тиск по-

вітряних мас (інакше барометричне максимум), попадають при обніжу Карпат у поперечні долини північно-карпатських рік, а звідси прямують на Угорський низ для заповнення повітряної порожнечі (барометричного мінімум). Ці вітри, тому, що йдуть знад моря, мають у собі багато водяної пари. Вони, підіймаючися по узбіччях угору, змушені залишити на них водяну пару у вигляді рясних дощів. Як бачимо, у Карпатській Україні залишаються опади внаслідок обидвох родів вітрів: і тих, що віють із полудня в зимі і тих, що приходять з північного заходу в літі. Вітри, що проходять на Закарпаття з півночі, спадають з верхів униз, огріваються і спричинюють, що температура літа у Карпатській Україні на кілька ступнів вища, як на північних узбіччях Карпат.

Карпатська Україна є дуже багата на опади. Кількість опадів більшає з ростом висот терену. Цей ріст виступає в трьох напрямках: а) з півдня на північ, б) з заходу на схід, в) від підніжжя (долин) поодиноких гірських смуг до їх верхів. Посуваючися поперечними долинами з півдня на північ, натрапляємо в долині ріки Ужу на значні різниці опадів, а саме: 900 мм (Перечин), 1000 (Сіль), 1100 (Волосянка), 1200 (Ужок).

В долині В. Ріки, починаючи від Хусту, кількість опадів вагається від 1050 (Хуст), до 1400 (Синьовирська Поляна). В долині ріки Тиси виносить вона: 1100 до 1200 мм.

Якщо будемо посуватися міжгірською долиною з заходу на схід у долину Тиси, то побачимо, що міжгірська долина, починаючи від Перечина, має невеликі різниці в опадах: 1100 (Довге), 1050 (Хуст), 900 (Солотвина).

Середкарпатська влоговина має 1000 до 1500 мм опадів.

Найцікавіше представляється справа з опадами на гірських смугах. Про опади всіх трьох гірських смуг Карпатської України можна сказати, що вони більшають у східньому напрямі, досягають незабаром своє максимум, а далі знову слабнуть. В гриничному хребті максимум (1500 мм) припадає на Горгани, а саме там, де знаходиться вершок Буштул, докладніше у верхівях лівобічної притоки Терешви Мокрянки. В цій смузі найменшу кількість річних опадів (1100 мм) виказує Верецький провал. Полонинська смуга перевищує кількістю опадів обидві інші смуги. Полонина Рівна має на висоті коло 1300 м — 1300 мм опадів, Полонина Боржава на цій самій висоті 1400 мм, полонина Красна 1500 у тій же висоті, Полонина Свидовець 1700 мм, а Чорногора тільки 1500 мм. „Бігун“ опадів Карпатської України припадає на Пол. Свидовець, докладніше на верхівя ріки Шопірки, коло села Кобилецька Поляна. Вулканічні Карпати у своїй західній частині досягають на висоті 700 до 800 м — 1300 мм опадів за цілий рік. Кількості опадів зростають ураз із надморською висотою, але тільки до певної висоти, найвище до 1300 м у гриничній і полонинській смугах, по чому знову маліють, так, що самі вершки гір у порівнянні з своїми збочами — сухі. Обставину, що поздовжні долини Закарпаття мають меншу кількість опадів, можна вияснити тим, що вогкі вітри переходять свобідно понад долинами, а водяну пару лишають на узбіччях гір, по яких змушені підноситися вгору. Те, що Чорногора має меншу кількість опадів, ніж Горгани, і те, що опадовий „бігун“ не лежить саме на найвищих горах Карпатської України, але на південних

узбіччях полонини Свидівця можна вияснити впливом сусідства чорноморських степів і сухих південно-східніх вітрів, а далі сусідством семигородського гірського масиву, який відбирає вітрам високий процент пари, ще поки вітри дійдуть до Черногори.

Температура Карпатської України виказує досить значні різниці, особливо, коли взяти відносно невеликий її простір. І так, температура січня виносить від -4 до -6° Ц, температура липня від $+17$ до $+20^{\circ}$, а пересічна річна температура від $+6$ до $+9^{\circ}$ Ц, при цьому слід підчеркнути, що температура знижується з полудня до півночі, і, що одно зниження настає зараз безпосередньо по другім. На цю скорість спаду температури складаються дві причини: перша те, що посуваємося з півдня на північ (отже в сторону бігуна), друге, що терен нагло підноситься вгору й на кожних 200 м температура обнижується на 1° .

Дальше треба згадати, що в зимі температура буває нижча на самому дні поздовжних і поперечних долин, ніж на гірських узбіччях. Це так звана кліматична відверненість, спричинена масами холодного й тяжкого повітря, яке, скокуючися з гірських узбіч, довго залягає на дні долин. Це є причиною, що людські оселі приміщуються вище на тепліших гірських узбіччях. З гірських узбіч більшу кліматичну вагіть мають південні узбіччя кожної з гірських смуг Закарпаття тому, що вони, перше, положені до сонця, а друге, підносяться вгору лагідніше. З цієї причини клімат Карпатської України на верхах і узбіччях є більше уміркований, зближається своїми малими температурними ваганнями (амплітудами) до клімату океанічного, тимчасом, як у Закарпатських долинах річні температурні вагання (дуже тепле літо і дуже морозна зима) нагадують нам клімат виразно континентальний. Те, що було сказане про температуру у відношенні до літа й зимі, відноситься й до дня і ночі. Бо як у зимі важкі маси повітря спливають із верхів уділ, так і вночі повітря, остудившись на вершках і узбіччях гір, спливає з гори, обнижуючи значно температуру, що за дня мало що не межувала зі спекою. Вдень знову ці самі маси повітря вертаються туди, звідки приплили, але вже змінені, бо добре нагріті і розріджені на долах. Вони приносять тепло у вищі гірські райони. І цей факт переконує нас про континентальність клімату в долах (спека за дня — холод у ночі), а його океанічність на вершках (не за гарячо за дня й не за холодно вночі).

Хоч клімат Карпатської України різничується на клімат долинний, із закраскою клімату континентального і клімат верховинний, із прикметами клімату океанічного, все таки кліматичні явища загальнішого характеру вказують, що клімат Карпатської України має назагал прикмети континентального клімату. За континентальністю клімату Карпатської України промовляє велика річна амплітуда опадів. Ці опади дуже великі в літі, головно в червні, а дуже малі в зимі (в січні і лютім). Само літо дає Карпатській Україні стільки опадів, що інші пори року разом. Коли візьмемо приблизну кількість літніх опадів Карпатської України (2.000 мм) і порівняємо з приблизною кількістю опадів у найсухішому місяці (300 мм) то побачимо, що вагання (амплітуда) опадів надто великі, надто контрастові, щоб клімат Карпатської України не заслуговував назви континентального клімату. Про

континентальність цього клімату свідчать теж великі різниці (амплітуди) теплот найтеплішого (червень) і найхолоднішого місяця (січень). В Синьовирській Полянї середня температура в січні спадає 7.3 ступнів нижче зера, а в червні підноситься на 22.1 вище зера. Континентальний характер клімату виступає особливо яскраво в полонинській смузі Закарпаття. Тут виступають виразно одна побіч другої тільки дві пори року: гостра зима й тепле літо. Найнижча температура спадає тут нераз і до -30° , а в літі доходить нераз і до $+25^{\circ}$ Ц. Абсолютна різниця, амплітуда, як бачимо, доходить до 55° .

Підтвердженням вище сказаного є дані середньої температури і опадів для кількох метеорологічних станиць Закарпаття:

Метеоролог. станиця	Г'єогр. широта	Г'єогр. довж.	Висота в мет.	Середня температура			Амплітуда VII—I	Опади в мм.
				Рік	I	VII		
Ужгород	48° 36'	22° 18'	132	9.4	-3.1	20.1	23.2	770
Рахів	48° 03'	24° 12'	443	6.7	-6.5	17.8	24.3	1195
Ясіня	48° 17'	24° 22'	652	5.9	-7.7	16.9	24.6	1030
Синьовирська Поляна .	48° 21'	23° 41'	772	4.3	-7.3	14.8	22.1	1429

Все ж таки клімат Закарпатської України серед континентальних кліматів є своєрідним кліматом. На цю своєрідність складаються: а) барометричне максимум, яке гостить в зимі над Карпатською Верховиною; б) барометричне мінімум у літі над Карпатами; в) велике

З околиці Ужоку.

число (понад 80) погідних днів у році, а особливо в зимі; г) відсутність нагальних змін температури і утруднена виміна вітрів між північчю й полуднем, що дається пояснити значними висотами Карпатської Верховини.

Рістня і тварини. Рістня Закарпаття виказує два головні, від себе відмінні ростинні райони: гірський і низинний. Гірський район

Люта.

займає цілу гірську й підгірську область. Це район з великою перевагою лісів, які виказують у розміщенню і складі у поодиноких природніх областях незначні різниці. І так у Високому Бескиді обніжжя

Пасовище в Терешві.

гір — покриті здебільша листковими й мішаними лісами (дуб, граб, береза, липа, сосна). Вищі узбіччя до висоти 1.000—1.200 м вкриті переважно чисто буковими лісами, а повище 1.200 м подибуємо кущі

й трави. В Горганах нижче положені узбіччя вкриті буковими лісами з домішкою головно ялиці і смереки, вище аж до 1.500—1.600 м ростуть смерекові ліси. Тут і там подибуємо на тих висотах рідку вже нині кедрину.

Вище горішньої грядиці ліса, яка, як бачимо не всюди є однакова, місце ліса займають густі тяжкопрохідні жерепники, зложені з приземкуватої сосни і, головно у Вис. Бескиді й Горганах, з карловатого ялівцю, кохитника, лелеча. Чим вище — жереп рідшає й уступає місце мохам, обрісникам, травам і ріжнородному, високогірському зіллю (арніка, свічурник, зазулинець і т. п.). Це полонини, де випасають худобу й вівці. Найбуйніші вони в Черногорі, найменше їх у Горганах.

Ліси у Карпатській Україні займали із загальної площі 1,261.700 га — у 1930 р. 612.338 га (48.5%), у 1936 р. — 589.000 га (46.8%), а тепер (по 2.XI. 1938 р.) — 572.000 га. Щодо роду переважають листкові ліси (67.7%), менше вже є шпилькових (23.3%), найменше мішаних (10%).

З дерев переважає бук (58.8% лісної площі), далі смерека (25.4%), дуб (7.9%) сосна (3.7%), з інших (4.2%) — частіше подибуємо граб, ясень, явір, осику і т. д.

Буйні, дикі ще ліси Карпатської України є знаменитим схоронищем численної різнородної дикої звірини, якої деінде подибуємо дуже мало, або й зовсім вже не подибуємо, як олень, рись, дик, борсук, видра, ведмідь, вовк, з птахів тетервак, орел, сокіл, яструб, гірська плиска, серед полонин Черногори, карпатський польовик, сиверняк, з риб — згадати слід пструга, головатицю, пира.

Другий район — низинний вбогий на ліси. Вони творять тут тільки невеличкі острівці. Місце лісів заняла орна рілля, сіножати, пасовища, багна й торфовища. Мала кількість лісів є причиною, що район той небагатий і в звірину і щодо кількості і щодо її ріжнородности. Частіше подибуємо тут — заяця, лиса, ласицю, чимало водної птиці (дикі качки, гуси, чаплі). З риб важніші це — щука, короп, сом.

ЛЮДНІСТЬ.

Написав Др. В. Кубійович.

Етнографічні межі. На півдні українська етнографічна територія Закарпаття межує з румунською і мадярською, на півд.-заході із словацькою етнографічною територією. Політично входить 92% території Закарпаття в склад федеративної республіки чехів, словаків і українців, з того 70% лежить у межах Карпатської України, а 22% у межах Словаччини; дрібна частина Закарпаття (5% території) входить у склад Румунії, а біля 3% по віденському арбітражі перейшла до Мадярщини.

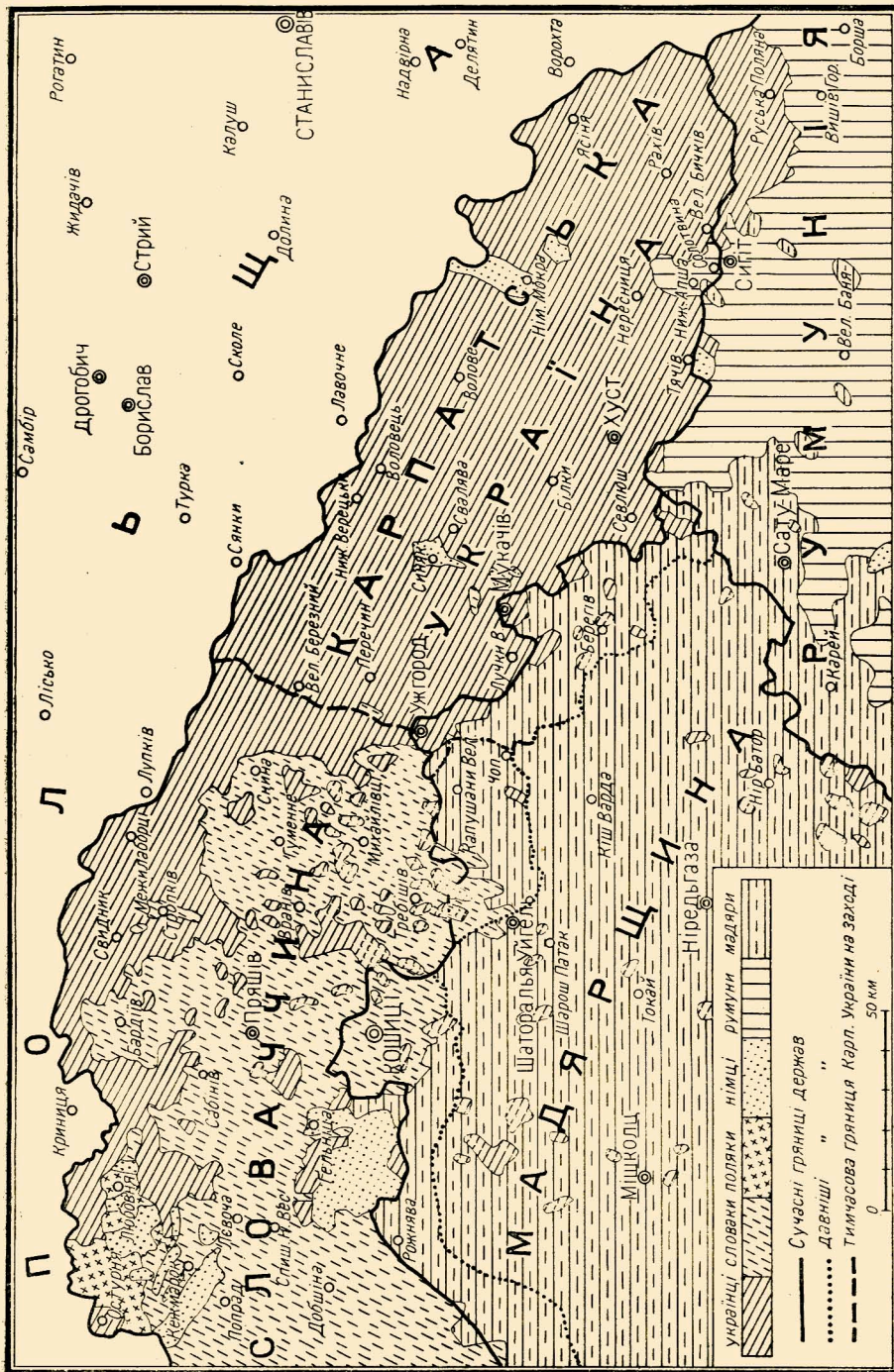
Українська територія на Закарпатті починається на сході біля Будивської гори (1.684 м) в Чивчинських горах і біжить від того місця на захід у рівнобіжниковому напрямі, обіймаючи всю долину Руської Ріки з селами Руська Поляна, Руське Криве й Руськова, а далі біжить здовж річки Вишевої й долини Тиси аж до Тячева. А тому, що здовж Тиси біжить також політичний кордон Карпатської України з Румунією, то етнографічна межа українсько-румунська збігається назагал із політичним кордоном. У кількох місцях ця етнографічна границя переходить на північний або південний беріг Тиси й через те залишається по румунському боці кілька українських сіл, а кілька румунських по карпатоукраїнському. В межах Румунії залишається вся українцями заселена долина Руськової Ріки і до десятка сіл над Тисою. Українська частина румунської Мармарощини обіймає разом простір 700 км² із 26 тис. людности, в тому 17 тис. або 65% українців. А знову на території Карпатської України залишається 13 тис. румунів у чотирьох селах — Середній і Нижній Апші, в Білій Церкві й Солотвині. Українсько-румунська границя зовсім відкрита з винятком західної частини, де біля Тячева полишає Тису й перекидається на південь від Тиси на хребет Гутинських гір.

На південний-схід від Севлюша кінчиться границя з румунами, а починається границя з мадярами. Українсько-мадярська етнографічна границя біжить відкритою надтисянською низиною від Чорного Ардова до Ужгороду на довжині біля 100 км. Аж по Мукачів біжить вона в півден.-західному напрямі (останні українські оселі — Ардовець, В. Комнята, Хмільник, Барбово-Мукачів), від Мукачева завертає гостро на півд.-захід до Горонди, а згодом біжить знову на півн.-захід в сторону Ужгороду. На захід від Ужгороду сходиться українсько-мадярсько-словацька границя. Українсько-мадярська границя є доволі

виразна. Тільки зовсім нечисленні є малярські острови серед української території і навпаки. На довжині цілих 100 км є ледви кілька мішаних сіл. Назагал на українській етнографічній території жило в 1930 році, за офіційним чеським переписом, 42.000 малярів, на малярській етнографічній території 12.000 українців. Є некорисною обставиною, що головні міста Закарпаття — Ужгород і Мукачів — лежать близько при етнографічному пограниччі, хоча — на українській етнографічній території. По арбітражевому присуді у Відні припали вони разом з іншими українськими оселями Мадярщині. На цій відступленій малярам території припало Мадярщині, згідно із статистикою з 1930 р., 35.000 українців, а знову у Карпатській Україні в нових межах сталося б. 26.000 малярів. Треба ще додати, що українсько-малярська етнографічна гриниця пересунулася впродовж останніх століть на нашу некористь з-над Тиси до підніжжя гір. Слідом колишнього поширення українців є греко-католики, що вживають уже лише малярської розговірної мови. Живе їх на відступленій малярам території біля 11.000 тисяч. Не мешкають вони суцільно, але пересіяні з малярями римо-католиками та евангеликами.

Біля Ужгороду кінчиться межа українців із малярями, починається межа українсько-словацька. Це найдовша етнографічна межа (700 км), а заразом найменше виразна. Підлягла вона й найбільшим змінам. Українці займали первісно на західньому Закарпатті низину над Тисою між Ужгородом і Земплином і звідти посувалися в гори. На цю — первісно українську область стали згодом напливати із заходу словаки. Зчасом їх кольонізація взяла верх над українською і в мішаних областях почала перемагати словацька мова, яку й прийняло чимало українців. Мовна словакізація обняла головню низину між Ужем і Топлею, а навіть Горнадом, та прилеглу частину Низького Бескиду. Ця область (повіти Собранці, Требишів, Гуменне, Вранів, а навіть Пряшів і Кошиці) сьогодні заселена частинно римо-католицькими словаками, частинно пословаченими мовно українцями, які зберегли ще рідний греко-католицький обряд, а переважно й українське національне почуття, але вживають уже словацької мови як розговірної. Назагал пословачилося мовно на західньому Закарпатті в останніх 150 роках яких 70—80 сіл, зате не було майже змін обряду населення. Сьогодні живе на західньому Закарпатті, в межах теперішньої Словащини яких 120.000 українців по мові й вірі, та яких 80.000 українців пословачених мовно. Словакізації сприяли — між іншим — також природні умовини, а саме та обставина, що багата низина з усіма міськими осередками заселена здебільша словаками, а українське населення є бідніше та живе відокремлено в гірських долинах і кітловинах.

Вплив пословачення відбивається також на перебігу гриниці суцільної української етнографічної території. Вона висувається в гірських областях далеко на південь, а знову в кітловинах і широких долинах завертає далеко на північ. Від стичної точки українсько-малярської гриниці біля Ужгороду біжить вона на півд. узбіччях Вигорляту в сторону Собранець і Валашовець, згодом перетинає впоперек Вигорлят і доходить до Снини над Цирокою. Здовж цієї ріки, а згодом здовж Лаборця широкими долинами втискається словацький еле-

Етнографічна карта. Поперериваними лініями зазначено пословачених українців у Словаччині і мадярів гр.-кат. у Мадярсчині.

Хата в селі Маківцях пов. Межилаборці.

вздовж лівого берега Топлі. Біля Габольтова в бардіївській кітловині доходять словаки майже до гряниці з Польщею, далі на схід у Чергівських горах висувається укр.-словацька гряниця яких 20 км на південь аж по Городисько, в легко від півдня доступній широкій долині Ториси завертає аж по село Каміницю. На захід від неї в Лєвоцьких горах висувається ще раз далеко на південь аж по село Ториску. Згодом гряниця завертає на північ, перетинає біля Плавниці ріку Попрад і при селі В. Липнику доходить до гряниці з Польщею.

За описаною гряницею знаходяться ще українські острови, які сягають аж під Татри (Остурня) і глибоко в Рудні Словацькі гори (у гелницькому і новоспиському повіті). Поза нею знаходяться великі простори — як було вже сказано — серед яких живуть пословачені мовно українці помішані з словаками. Це простори низу й Низького Бєскиду між Горнадом і Ужем. Зокрема багато пословачених українців між Лаборцем і Ужем. Українська суцільна етнографічна область зах. Закарпаття обіймає майже весь снинський, межилаборський і стропківський повіт, велику частину гіральтівського, бардіївського, сабнівського, любовельського, дрібну частину собранецького, гуменецького, вранівського, лєвочського, кєзмарського і нововеського. Пословачені мовно українці займають більшість собранецького, михайлівського, гуменецького і трєбішівського повіту, та частини велико-капушанського, гіральтівського, прєшівського й кошицького.

Національний склад населення. Величина й національний склад людности Закарпаття зясовані в таблиці на стороні 41.

До наведених чисел треба ще додати, що в дійсності наступила у Карпатській Україні у звязку зі зміною політичних гряниць певна виміна людности, а саме відплив мадярів, а значний приплив українців з окупованих мадярами територій, так що в дійсності відсоток українців піднісся. До якої міри — це виявить щойно новий перепис людности.

Карпатська Україна має що правда доволі значний відсоток (б. 25%) неукраїнців, але вони розбиті на низку національностей і дуже мало стрічаємо осель із неукраїнською більшістю. У Карпатській Україні в нових гряницях на 390 (кругло) громад є лєдві 21 цєбто 5%,

мент глибоко в гори. Від Збудського Брєстова над Лаборцем іде українсько-словацька гряниця на захід через Рогозник і Рафаївці, здовж Ондави завертає знову на північ і через Детрик доходить до Ганушовець над Топлею. І звідти завертає гряниця гостро на північ аж поза міста Зборів і Бардіїв на півночі й увесь час біжить

Область	Простір в км ²	Вся людність		українці		жиди		мадяри		чехи й словаки		інші	
		В	в %	В	в %	В	в %	В	в %	В	в %	В	в %
		1000		1000		1000		1000		1000		1000	
а) українська етнографічна територія.													
Карпат. Україна	11.400	616	100	439	71.3	80	13.0	42	6.8	30	4.9	25 ²⁾	4.0 ²⁾
Словаччина ¹⁾	3.500	118	100	87	73.8	9	7.6	1	0.8	18	15.3	3	2.5
Р а з о м	14.900	734	100	526	71.8	89	12.1	43	5.8	48	6.5	28	3.8
б) Карпатська Україна в політичних границях													
Перед віденським арбітражем	12.600	725	100	451	62.2	95	13.1	116	16.0	35	4.8	28 ³⁾	3.9 ³⁾
По арбітражі	11.100	552	100	416	75.4	68	12.3	27	4.9	18	3.2	23 ⁴⁾	4.2 ⁴⁾

в яких українці в меншині. Це згадані 4 румунські оселі, 7 дрібних німецьких осель кольоністів (пару дрібних сіл у дол. Ляториці й Нім. Мокра та Устьчорне над Терешвою); 4 оселі з мадярською більшістю (в тому в 3-ох лише відносна більшість); чехи і словаки мають більшість у 5-ох громадах, жиди мають відносну більшість в одній громаді.

Типи з села Люта.

Як всюди на українських землях, так і на Закарпатті відмінна національна структура села й міста. В менших містах мали українці лише донедавна відносну більшість, у великих були навіть в меншині, а на перше місце вибивалися жиди, багато тут було мадярів і чехів.

¹⁾ Лише суцільна територія.

²⁾ В тому 13 т. (2.1%) румунів і 11 т. (1.8%) німців.

³⁾ В тому 13 т. (1.8%) румунів і 14 т. (1.9%) німців.

⁴⁾ В тому 13 т. (2.3%) румунів і 9 т. (1.6%) німців.

	На 100 осіб припадає на				
	українців	жидів	мадярів	чехів і с.л.	інших
	а) Закарпаття в етнограф. межах				
міста ¹⁾	35.7	24.0	22.3	15.1	2.9
села	77.7	10.8	3.8	3.1	4.6
	б) Карпатська Україна по арбітражі				
міста	48.5	25.1	16.6	7.3	2.5
села	78.7	11.3	3.6	2.0	4.4
	в) деякі міста				
Ужгород	24.7	23.3	17.8	31.7	2.5
Хуст	53.3	26.0	7.9	8.5	4.3
Мукачів	26.2	36.0	22.5	10.8	4.5

До війни міста мали назверх мадярський характер, по війні чесько-мадярсько-жидівсько-український. Некорисною обставиною є те, що головні міста Закарпаття Ужгород, Мукачів і Севлюш лежать доволі близько мадярської етнографічної території і самі мають високий відсоток мадярів. Це стало причиною втрати двох найбільших міст на користь Мадярщини. Та з втратою тих міст знизився автоматично відсоток національних меншин у Карпатській Україні й сьогодні українці мають уже також у містах виразну більшість.

Декількома словами згадаємо про розміщення національних меншин у Карпатській Україні. Румуни живуть лише у вичислених 4-ох селах, німці творять побіч вичислених сіл деякий відсоток ще в Хусті, Сваляві й Рахові. Мадяри творять більшість ледви в 4-ох селах, але крім того виступають у дрібних відсотках у низці більших осель, які мають дещо міський характер, як у Тячеві, Севлюші, Хусті; багато їх у Рахівщині. Найбільшою меншиною у Карпатській Україні є жида. Цікавою обставиною є м. ін. те, що живуть вони у Карпатській Україні не лише по містах, але й по селах, і то в цілому краю. Пересічно творять вони по містах 1/4 населення, по селах 11% усієї людности; найчастіше мають села 5—15% жидів, села положені при важніших шляхах навіть 20% і більше. Треба згадати, що все господарське життя опановане жидівським елементом. За мадярської влади жида були одною з підпор мадяризації, по війні — чехізації, а все противниками людности, з якої жили — українців. Чехи явилися на Закарпатті щойно по війні. Це урядничий, у меншій мірі купецький і ремісничий елемент, поселений майже тільки по містах і адміністративних осередках. Видко це найкраще з того, що на українській етнографічній території Закарпаття (без частини під Словаччиною) аж 51% усіх чехів жило в повітових осередках. Тому й надавали чехи містам Закарпаття зовнішній чеський вигляд.

Еволюція національних відносин на Закарпатті йшла до війни в напрямі певного, хоча невеликого росту відсотку мадярів і жидів

¹⁾ За міста вважаю: Ужгород, Мукачів, Севлюш, Хуст, Сваляву й Тячів.

коштом українців; по війні зменшився сильно відсоток мадярів, а коштом їх зросли українці й чехи. Відсоток жидів ріс постійно аж до 1921 р. (в 1900 р. — 13.8%, в 1910 р. — 14.6%, в 1921 р. — 15.4%, в 1930 р. — 14.4%). Зміну національних відносин протягом десятиліття 1921—1930 видно з осьякого зіставлення (у відсотках — без чужинців):

Рік	українці		мадяри		жида		чехи й словаки		інші	
	1921	1930	1921	1930	1921	1930	1921	1930	1921	1930
%	62.3	63.0	17.3	15.4	13.3	12.9	3.3	4.8	3.8	3.9

Факт, що український народ є тепер на Закарпатті паном на своїй землі, вплине сильно на ріст його відсотку, на спадок жидів і мадярів та вплив чехів. Тепер творять українці у Карпатській Україні в нових межах правдоподібно 80%. В першій мірі збільшується значно відсоток українців у містах.

Про національні відносини на західньому Закарпатті в межах Словаччини та про еволюцію тих відносин була вже мова. Крім суцільної української території в східній Словаччині виступає ще доволі велика мішана територія, якої населення складається з українців по мові й вірі, з пословачених українців і зі словаків, з перевагою останніх.

Число всіх українців на Закарпатті в часі перепису людности в 1930 р. й тепер, себто по вважені приросту населення за роки 1931—1938 р., та з коректою урядового перепису на Словаччині є таке (в тисячах):

ОБЛАСТЬ	1. XII. 1930		1. I. 1939	
	українці	пословачені українці	українці	пословачені українці
1. Карпатська Україна	416	—	480	—
2. Словаччина	118	80	127	88
в тому а) українська суцільна територія	87	—	93	—
б) українські острови	23	—	25	—
в) мішана словацько-українська територія	8	80	9	88
3. Закарпаття під Мадярами	36	8	41	9
а) в межах б. Підкарпатської Русі	35	—	40	—
б) в давних межах Словаччини	1	8	1	9
Разом	570	88	648	97

Віроісповідні відносини. Українська людність була до війни майже одноціла під віроісповідним оглядом — за дуже малими виїмками всі українці були гр.-католиками. Грекокатолицька церква обіймала спершу тільки одну епархію Мукачівську, якої осідок перенесено вкоротці до Ужгороду. Пізніш установлена була окрема прашівська епархія (1818 р.). До першої належало у 1936 р. 315, до другої 161 парохій. В перших роках по світовій війні перейшла частина населення — головно в середній частині краю — на православ'я і в 1930 році жило у Карпатській Україні побіч 359 тис. гр.-католиків 112 тис. православних, а на Словаччині побіч 214 тис. гр.-католиків, 9 тис. православних.

Розміщення людности. На розміщення населення в Карпатській Україні, як було вже згадано, мають вирішний вплив фізикогеографічні відносини краю. Лише на надтисянській низині та на підгір'ї вулканічних Карпат заняв чоловік густо й суцільно всю площу. Густота становить тут пересічно 85 людей на 1 км² завдяки невеликій висоті, лагідності форм поземелля, добрим ґрунтам і т. п.

Інакше в горах: тут чоловік займає лише невеликі простори, з правила невисокі й найрівніші. У зв'язку зі смуговою морфологічною будовою Східніх Карпат творять заселені області Закарпаття девгі, але вузькі поздовжні смуги, повідділювані від себе незаселеними гірськими просторами. Ідучи від півдня, першою такою замешкалою смугою є згадана вже надтисянська низина і вулканічна горбовина,

Типи з села Воловець.

що до неї прилягає. Самі ж вулканічні гори майже незамешкалі і вкриті густо лісом, крім долин рік Ужа, Ляториці, Боржави.

На погрянничі Вигорляту та піскових Бескидів розвинулася в м'яких туфах широка, лагідна поздовжня долина, яка простягається на довжині 150 км від Лаборця аж по Велику Ріку. Це згадана вже попередньо міжгірська долина. Лежить вона переважно на висоті 150—250 м, є лагідна, завширшки 1/2—2 км, має добрі ґрунти й тому густо вкрита оселями. Людність, яка тут живе, користується теж лісами та полонинами, якими вкриті обабіч положені гірські масиви. Найбільші скупчення людности повстають, як було згадано, там, де поздовжню долину перетинають поперечні долини й де повстають невеликі китловини; тут звичайно лежать міста. На схід від Великої Ріки поздовжня долина переходить в широку Мармароську китловину, яка своїми природніми умовами дещо подібна до надтисянської низини, себто є до певної міри її продовженням. Зокрема густо

заселена долина Тиси, слабше горбовина, розпостерта на північ від неї; пересічна густина підноситься до 86.

На північ від поздовжної долини й Мармароської кітловини розпростирається найвища й найбільш масивна частина Закарпаття — південна висока пісковикова смуга; це область високих полонин — Рівної, Боржави, Мерші, Красної, Свидівця, а далі Чорногори й Гуцульських Альп. Долини, які перетинають цю смугу, вузькі й тому майже не заселені. Густина південної високої смуги ледви 24; все вкриті лісами й полонинами, на яких буйно розвинене часове пастуше життя.

Поміж південною й північною смугою простягається згадана середкарпатська або центрально-карпатська влоговина. Не вважаючи на доволі велику висоту й середньої якості ґрунти ця смуга добре заселена, завдяки лагідності форм поземелля. Вона найкраще розвинена на Закарпатті поміж Ляторицею і В. Рікою. Густина населення тут пересічно 51 на 1 км². На схід від В. Ріки середкарпатська влоговина ділиться на два рамена, з яких лише південне перебігає Закарпаттям у вигляді поздовжної долини розпостертої від Волового через Синьовир — Мокру аж до Ясіня над Ч. Тисою. Через велику висоту ця долина лише частинно заселена. На захід від Ляториці середкарпатська влоговина переходить поза гряницю; на Закарпатті простягаються в її продовженні аж до Ужа декілька поздовжних долин.

Північна, висока пісковикова смуга, яка замикає середкарпатську влоговину від півночі майже незаселена. Таким чином на Закарпатті виступають три поздовжні смуги заселення, повідділювані від себе незаселеними смугами. Із них найважніша для Закарпаття середня смуга, яка тепер, по зміні політичних гряниць — є головною оселеною й комунікаційною артерією краю.

Описане розміщення людности виступає лише на території на схід від Лаборця й Цироки. На території Середнього Бескиду (між Ужем і Лаборцем) гори є далеко нижчі, грядкові й заселення сильніше. Заселені тут поздовжні долини, а незаселені поздовжні, лісами вкриті хребти; середня густина людности 31. Ще суцільніше заселений Низький Бескид, в якому незаселені простори творять лише невеликі острови (середня густина 50).

Пересічно живе на українській території Закарпаття 49 осіб на 1 км². Майже половина Закарпаття має густоту нижче 25. Ця смуга слабой густоти обіймає всю найвищу частину Закарпаття. Середню (40—60) й назагал одноманітну густоту людности має Низький і Середній Бескид. Найвищу густоту має низина разом із сусідньою частиною вульканічної горбовини та Мармароська кітловина. На густоту людности впливає лише морфологія й розміщення великої посілости, не має жадного значіння промисл, бо він у Карпатській Україні покищо слабо розвинений.

Лише 1/5 населення Карпатської України живе в містах. Справді назву міст мали лише Ужгород і Мукачів, але багато осель без тієї назви сповняли функції міста та були більшими, чи меншими господарськими й адміністративними осередками для сусіднього району. Міста й оселі міського типу розташовані дуже характеристично на перехрещенні поздовжних смуг обнизів із поперечними долинами. Найбільші

оселі розвинулися при виході долин із гір. Так лежать Михайлівці (11.7 т.) і Гуменне (5.6 т.) над Лаборцем, Ужгород (26.7 т.) над Ужем, Мукачів (26.1 т.) над Ляторицею, Білки (5.6 т.) над Боржавою й Севлюш (11 т.) недалеко від виходу з гір Тиси. В поздовжній долині лежать невеликі містечка: Снина над Лаборцем (4 т.), Великий Березний (3 т.) і Перечин (2.6 т.) над Ужем, Свалява (5.8 т.) над Ляторицею й Довге (4.3 т.) над Боржавою. При самому спливі Великої Ріки з Тисою лежить Хуст (17.9 т.), далі на півд. схід Тячів (7.5 т.) і Терешва (2.7 т.). Накінець у північній оселеній смугі лежать Н. Верещки (2 т.) і Воловець (2 т.) над Ляторицею чи то Вовчим, Волове (3.7 т.) над В. Рікою й Ясіня (10.6 т.) над Тисою. Єдиний Рахів над Тисою (8.9 т.) лежить поза поздовжними долинами. На західному Закарпатті містами є Пряшів (21.8 т.), Бардіїв (7.6 т.) і Требішів (7.2 т.), положені зрештою на словацькій етнографічній території, а дрібними оселями міського типу є Ст. Любовня (2.1 т.), Сабінів (4.3 т.), Зборів (2 т.), Строків (2.8 т.) і Межилаборці (2.5 т.), положені в горах над головними ріками.

Зміна політичних границь вплине на занепад Ужгороду й Мукачева, відтятих від свого природнього опертя й запілля, а на піднесення значіння міст, положених у поздовжній долині та Мармароській китловині. Найкращі умови розвитку має теперішня столиця Карпатської України — Х у с т. Хуст положений дуже корисно на перехрестю природніх шляхів, а саме в місці, де поздовжна міжгірська долина поширюється в Мармароську китловину, де до шляху здовж Тиси доходить поперечний шлях, що йде з гір здовж В. Ріки, та де близько до виходу Мармароської китловини з гір. До того, Хуст положений центрально — в такій самій віддалі від східних, що й від західних кордонів Карпатської України.

Міста Закарпаття не є промисловими осередками, а лише осередками торгівлі, дрібного ремесла й адміністрації для найближчої околиці; менші з них мають напів-хліборобський характер.

Заняття. Щодо заняття населення Карпатської України — найважливішу роль відіграло хліборобство й лісівництво, як вказує слідуюче зіставлення з 1. XII. 1930 р. і по арбітражі:

Заняття усієї людности	1. XII. 1930		по 2. XI. 1938	
	осіб	%	осіб	%
хліборобство, лісівництво і рибальство	480.856	66.3	402.710	72.9
промисл	86.590	11.9	55.240	10.0
торговля	41.550	5.7	23.892	4.3
комунікація	23.094	3.2	15.917	2.9
публична служба і вільні звання	30.072	4.2	18.021	3.3
військо	7.703	1.1		
домашня і особбета прислуга	4.101	0.6	} 36.344	6.6
інші заняття	26.056	3.6		
не подали заняття	25.335	3.4		
Разом	725.357	100.0	552.124	100.0

Коли ж взяти під увагу тільки українське населення Карпатської України і ту частину українців у Словаччині, що записана при пере-

писі як українці — то картина значно різниться, як це видно із сліду-
ючого зіставлення з 1930 р.

Заняття української людности	осіб	%
хліборобство, лісівництво, рибальство . . .	450.834	82.2
промисл	33.804	6.2
торговля, комунікація	14.648	2.6
публ. служба, вільні звання, військо . . .	17.224	3.2
домашня й особбела прислуга	1.917	0.4
інші заняття	30.742	5.4
Разом	549.169	100.0

Рух людности. Людність Закарпаття зростає скоро й сильно —
головно завдяки сильному природньому приростові.

Хоч людність Карпатської України живе у тяжких економічних
умовах, проте вона виявляє сильний природний приріст, завдяки ве-
ликому відсоткові уродин, що переважає доволі сильну смертність.
Цей приріст є тепер найвищий з українських земель, а також із
цілої чесько-словацько-української держави. Ось числа для Карпат-
ської України в давніх межах (на 1000 мешканців):

		народин померлих природний приріст		
Вся людність	1933—7	33.7	17.4	16.3
Вся людність	1937	32.8	16.4	16.4
Українці	„	37.1	18.3	18.8
Чехи й словаки	„	23.4	14.0	9.4
Маляри	„	26.3	15.6	10.7
Жиди	„	26.1	12.2	13.9

Серед різних етнографічних груп українці мають найвищий при-
ріст і завдяки цьому їх відсоток у порівнянні з цілим населенням авто-
матично росте. Так само й на Словаччині українці мають сильніший
природний приріст від словаків. І так в 1937 виносив він для українців
13.6‰ (29.2‰ народин, 15.6‰ померлих), у словаків лише 10.0‰
(23.8‰ народин, 13.8‰ померлих). У порівнянні з довоєнними часами
теперішній природний приріст той самий, у порівнянні з першим деся-
тиліттям по війні він зменшився (в рр. 1926—1930 було у Карпатській
Україні на 1000 мешканців річно 40.6 народин, 21.0 померлих і 19.6
природнього приросту).

Лише частина природнього приросту залишилася в краю, бо
Закарпаття було областю сильної еміграції. Еміграційний рух, спря-
мований до Америки, виявився на Закарпатті найскорше з україн-
ських земель, бо вже в 80 рр. минулого століття. Обхопив він спочатку
Закарпатську Лемківщину, згодом також західню частину Карпатської
України, але не мав і не має більшого значіння в середній частині Кар-
патської України, а вже жадного в східній. У найбільше на захід вису-
неній Лемківщині був цей рух так сильний, що в останньому десяти-
літті до війни не було на ній майже жадного дійсного приросту, хоча

природний приріст був доволі високий (річно $1\frac{1}{2}\%$), себто вся природня надвишка поглинена еміграцією. Назагал можна прийняти, що з західного Закарпаття виемігрувало до війни понад 50.000 українців (себто всіх гр.-кат.); стільки ж із східного, хоча тут жило українців удвоє більше, ніж на західному. Еміграція була спрямована майже виключно до Зєдинених Держав Північної Америки.

По війні еміграція з Закарпаття зменшилася через еміграційні обмеження й звернулася не лише до З. Д. П. А., але також до Канади, Аргентини й Франції. За 18 літ (1920—37) виемігрувало із східного Закарпаття яких 17 тис., та 21 тис. із західного. Як бачимо, еміграція й далі обіймає головню Закарпатську Лемківщину. В часі поміж двома переписами людности 1921—1930 білянс мандрівок був для всіх пові-

Свячення паски в Гуцульщині.

тів Закарпаття відемний з виїмком одного хустського. Найбільший відплив людности — біля 10% — був на Лемківщині та далі в повітах В. Березний, Перечин, Волове й Іршава, найменший на Гуцульщині. Білянс мандрівок для довоєнного й повоєнного десятиліття видно з таблиці:

ОБЛАСТЬ	Пересічний річний рух людности в ‰					
	час	народн	померялх	прир. приріст	дійсний приріст	білянс мандр'вок
Карпатська Україна	1900—1910	4.2	2.6	1.6	1.1	-0.5
" "	1921—1930	4.2	2.1	2.1	1.8	-0.3
Північ. східня Словаччина ¹⁾	1900—1910	3.8	2.3	1.5	0.7	-0.8
Північ. східня Словаччина	1921—1930	3.8	1.9	1.9	1.0	-0.9

¹⁾ 12 повітів.

Еміграція охопила західню частину Закарпаття зовсім стихійно. В деяких повітах була вона просто пошестю, яка охопила людину без огляду на дійсні господарські потреби (напр., любовенський пов. стратив за десятиліття 1900—10 цілих 12% усієї людности, липнянський 8%).

Закарпатська еміграція була найдавнішою й найскорше зорганізованою українською еміграцією в Америці. З рідним краєм удержувала вона доволі живі зносини, мала вплив на його господарку (присилка грошей до краю) й оформлення його політичної думки. Це ж закарпатські українці емігранти заключили в часі світової війни в імені своїх братів із старого краю договір з чехами, на основі якого дійшло до політичної злуки Закарпаття з чехами й словаками.

Та не вважаючи на сильну еміграцію, людину Закарпаття — завдяки сильному природньому приростові — сильно росте. Ось приріст Карпатської України (в старих межах) за останніх 50 літ.

Рік	Число людности в тисячах	Пересічний річний приріст За час	
			в ‰
1880	395.1		
1890	456.1	1880—1890	14.4
1900	526.7	1890—1900	14.3
1910	595.6	1900—1910	12.3
1921	604.6	1910—1921	1.6
1930	725.4	1921—1930	18.2

В розвитку людности Закарпаття видко три фази: довоєнну, воєнну й повоєнну. До війни мало Закарпаття середній приріст людности, який стало зменшуватися, бо збільшувалася еміграція. В часі війни виступав убуток людности. По війні наступило на Закарпатті „демографічне оптимум“, як через зменшення еміграції, так і — ще більше — через сильніший приріст людности, який зчерги є головно вислідом зменшення смертности.

Географічне розміщення приросту людности є того роду, що найсильніше росте людину надтисянського низу й Мармароської кітловини, найслабше Лемківщини. Хоча процес урбанізації доволі слабкий, всетаки його видко в тому, що приріст міської людности далеко сильніший від приросту села. Ось приріст села й міста (8 найбільших міст) на Закарпатті в давніх границях:

	Пересічний річний приріст людности в ‰		
	1900—1910	1910—1921	1921—1930
село	1.1	—0.4	1.7
місто	2.1	+1.2	3.0

В найбільших міських оселях Карпатської України жило в 1900 році 12.6% усієї людности, в 1910 р. — 13.7%, в 1921 р. 15.4%, а в 1930 році вже 17.1%, себто поступ урбанізації йде стало й чимраз скорішим темпом. З різних міст Закарпаття найбільший зріст населення виказує Хуст (51%), і Свалява (30%).

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

Написав *Др. В. Кубійович.*

Значіння сільського господарства. Сільське господарство є головним заняттям людности Карпатської України, а вже спеціально української. За переписом із 1930 р. на сто осіб усього населення Карпатської України в давніх межах із сільського господарства жило 58, а на сто українців аж 74. Хоча земля, використана в хліборобстві (рілля, городи, сіножаті й пасовища), займає у Карпатській Україні (в давніх межах) 49% усієї площині, то живе з неї аж 58% людности, а ліс, який займає 47% усієї площині, дає прожиток ледви 8% людности. Діється це тому, що 1 га землі, використаної в сільському господарстві, вимагає 45 разів більшого вкладу праці від 1 га лісу. Іншими словами, земля, використана хліборобом, є далеко важнішим варстатом праці від тієї, що є під лісом.

Сільське господарство залежить від природних умов, від форм землеволодіння, а також від систем обробки землі та від хліборобської культури.

Природні умови. Найбільший вплив на сільське господарство мають природні умови. Зовсім інші умови для хлібороба виявляє невелика частина надтисянського низу, відмінні гірська область, а інші — підгір'я Карпат і Мармароська китловина. Низина над Тисою, як на території Карпатської України, так і на території східньої Словаччини, заселеної українцями й словаками, має добрі кліматичні умови для хлібороба, а саме високу теплоту й помірковану височінь, добрі ґрунти й корисне комунікаційне положення; некорисним явищем є лише підмоклість ґрунтів, головно тієї частини низу, яка лежить у стіп гір. Завдяки цим прикметам низина над Тисою є країною збіжжя, а на узбіччях гір розвинулося виноградарство.

Мармароська китловина, узбіччя Вульканічних Карпат (Вигорляту) і Низького Бескиду, та міжгірська поздовжня долина від Снини по Вел. Ріку мають середньогірський характер. Долини тут низько положені і вкриті добрими, здебільша алювіяльними ґрунтами й тому використані під інтензивні культури. Вище положені узбіччя й хребти вкриті лісами, сіножатями та пасовищами.

Середкарпатська влоговина, Середній і Низький Бескид надаються ще під рілля, не вважаючи на доволі велику висоту, завдяки лагідності форм поземелля й середній якості ґрунтів. Решта Закарпаття, а саме Полонинський Бескид, Горгани й Гуцульські Карпати назагал не надаються під рілля через свою висоту — тому, що долини тут

вузькі, а узбіччя їх стрімкі, та через велику кількість опадів: це район великих лісів та полонин, які займають усі вищі хребти.

Як бачимо, більшість Закарпаття має природні умови для розвитку скотарської й лісової господарки; рільництво не може тут вповні вижити людности, зате надвишки матимуть ті дві інші галузі господарки.

Землеволодіння. Землеволодіння у Карпатській Україні дуже некерисне для українського селянина. В часі скасування панщини в 1848 р. не дістав він відповідних наділів землі й тому то вже здавна панувало на Закарпатті сильне малоземелля. До великої посілоти — вона була в руках малярських землевласників та малярської держави — належали не лише майже всі ліси й полонини, але також багато орної землі, яку звичайно наймано по високих цінах селянам. По упадку малярської влади переведено на території Закарпаття — як і в усій Чехословаччині — земельну реформу, але лише частинно. Для цілей земельної реформи призначено у Карпатській Україні 251 тис. га, в тому 47 тис. га орної землі, сіножатей і пасовищ, решта це ліси. Однак з цього розділено до 1936 р. лише 60 тис. га (в тому 24 т. га землі використаної у хліборобстві), частину залишено давнім власникам, так що земельний фонд, призначений для цілей земельної реформи, виносить іще 149 тис. га (в тому лише 11 тис. хліборобської площині). Як бачимо, земельна реформа обняла у Карпатській Україні ледви 24% земельного фонду, коли на Словаччині аж 87%, а в Чехії і на Моравії 94%. Відібрану великим власникам землю розділено поміж 30 тисяч господарств, частинно приділено давній двірській службі та бувшим дрібним арендаторам, частинно потворено нові пайки для безземельних, а частинно вжито земельного фонду для доповнення дрібних карловатих господарств.

Переведена земельна реформа лише в малій мірі поправила аграрні відносини. Ще сьогодні в руках селянина у Карпатській Україні є ледви 36% усієї землі, а аж 64% у руках держави, великої посілоти, приватної й публичної (головно урбаріяти і компосессорати). Дещо відмінно виглядає розподіл орної землі, бо майже вся вона (88%) знаходиться в руках дрібної власности. Вже з наведених чисел видно, що рілля є головно в руках селян, інші вжитки в руках великої посілоти. Ще краще видно це з поданої таблиці.

Розподіл земельних ґрунтів у відсотках (а — дрібна посілість, б — велика посілість):

Орва земля		Сіножаті й пасовища		Л і с		Інші землі		Разом	
а	б	а	б	а	б	а	б	а	б
52	4	40	20	5	73	3	3	100	100

Як бачимо варстатом праці селянина є рілля, сіножаті й пасовища; — великої посілоти — ліс і полонини. Та варстат праці селянина дуже малий, бо пересічно випадає на одну особу, яка живе з сільського господарства, ледви 1.4 га всієї землі, в тому 0.7 га ріллі й 0.6 га

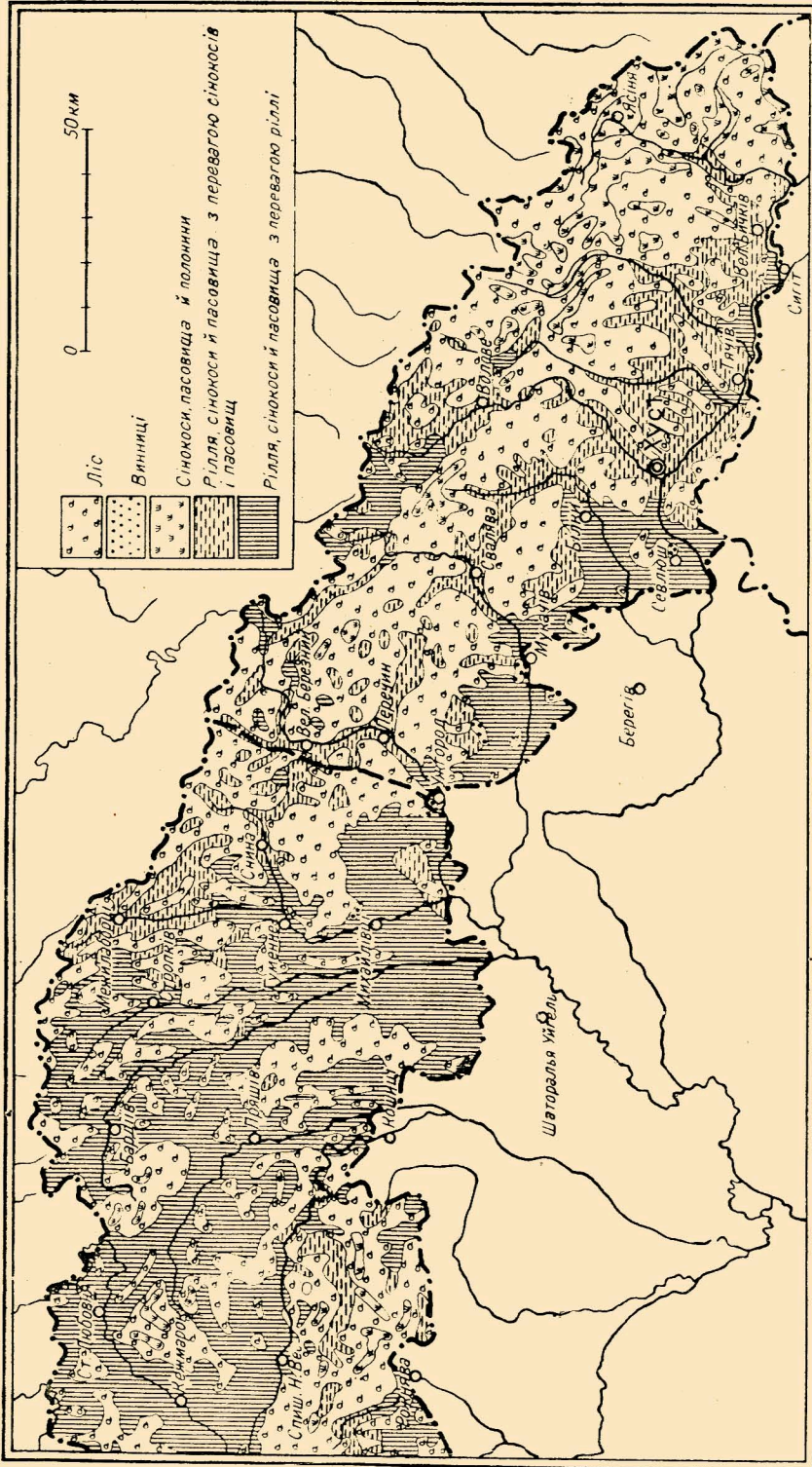
сіножаті та пасовища. Картину цю доповнимо ще величиною господарств Карпатської України. На 100 господарств випадає на окремі групи господарств (в дужках площинь, яку вони займають):

0—2 га	2—5 га	5—10 га	вище 10 га
45 (4)	30 (9)	17 (10)	8 (77)

З наведених чисел ясно, що безпека господарств землею дуже слаба. Майже половина господарств на Закарпатті це карловаті господарства, які не можуть вижити свого власника; $\frac{1}{3}$ це дрібні (2—5 га) варстаті праці, разом на ці дві групи господарств випадає аж 75% усіх господарств, а до їх диспозиції є ледви 13% усієї землі. З другого боку більші господарства творять ледви 8% загалу господарств, але займають аж 77% усієї площині. З географічним розміщенням безпеки селянина землею можемо запізнатися при допомозі карти на сторони 53-ій. Найкраще забезпечене землею західне Закарпаття (Закарпатська Лемківщина) й низ, найгірше проча гірська частина, себто безпека землею не йде в парі з родом ґрунту, бо саме в областях з кращими природними умовами селянин має більше землі, ніж з біднішими. Це вказує zarazом, що більшість людности в горах мусить шукати, крім сільського господарства, допоміжних родів занять, а саме живе з лісових робіт. В тих роках, коли нема труднощів із збутом дерева, лісові роботи є навіть головним, а не допоміжним заняттям населення в горах. Але лише в добі доброї конюнктури. Коли ж її немає, підставовим заняттям залишається сільське господарство й тому треба найбільше дбати саме про цю галузь господарки; треба перевести далі і скорішим темпом земельну реформу.

Система сільської господарки. Слаба безпека селянина землею це не єдина болячка сільського господарства на Закарпатті. Не тільки мало землі, але вона розбита в горах на маленькі наділи, які ділиться все далі й далі. Тому, що оселі на Закарпатті є скупчені — переважна частина землі віддалена кілька кілометрів від сталої хати; лише на Гуцульщині та частинно на узбіччях Мармароської китловини, де оселі розпорошені, селянин живе серед землі, яка до нього належить. Далі й вище положених частин землі не можна краще загосподарювати, в першій мірі угноїти. Обчислюють, що ледви $\frac{1}{4}$ землі на Закарпатті загосподарована інтензивніше, себто відповідно гноєна й занята під інтензивніші культури, а на $\frac{3}{4}$ ґрунтів ведеться зовсім екстензивну господарку. В нижчій частині гір, положеній на південь від Полонинського Бескиду, ґрунти положені в долинах, заняті під інтензивні культури — кукурудзу й картоплю, а вищі сіножатями й пасовищами, навіть там, де висота й форми поземелля дозволяли б ще на рілля. А знову на півночі — на Верховині вище й далі положені частини землі заняті під екстензивну управу вівса, їх не гноїть, а по виснаженні землі залигається її як толоку; ото ж панівною системою управи є тут трипільля, а навіть двопільля. Єдиним способом чоправи цих високоположених земель є гноєння виснаженої землі при допомозі овечого кошарування або при допомозі вирубною системою.

До інших некорисних проявів сільського господарства на Закарпатті належить звичай розподілу землі поміж усіх спадкоємців і у звязку з тим чим раз далі роздріблювання землі; хаотичний обо-

Розподіл землі на вжитки.

рот землі, без зазначення цих змін у земельних книгах, далі брак низьковідсоткового кредиту, жидівське посередництво в продажі при браку кооператив, тощо, взагалі ж низький стан хліборобської культури, спеціально в горах.

Потреба земельної реформи. Звідси впливає пекуча потреба далекосяжних реформ, які тепер, коли влада на Закарпатті в українських руках легше буде перевести. Прийдеться розв'язати ось які проблеми: треба збільшити наділи селян дорогою парцеляції всієї рільної площині, а частинно й лісової. У зв'язку з цим треба частину лісів замінити на рілля, бо ж рілля інтензивніший варіант праці; заліснення Закарпаття дуже велике і частинне виліснення нижчих і рівніших областей можна перевести без жадної шкоди для господарки, а лише з користю для селянина. Лісова господарка повинна не поборювати селянина, як було досі, коли управа лісів була в чужих руках — мадярських, а згодом чеських, але допомагати йому (частинний дозвіл на випас худоби по лісах, дешева продаж, чи відступлення будівельного й опалового матеріалу тощо). Рівночасно із збільшенням селянських наділів треба перевести комасацію ґрунтів і розбити суцільні села на хутори. Як у горах комасація, так у долах потрібна меліорація. Потрібний закон про неподільність ґрунтів. Нарешті потрібне загальне піднесення хліборобської культури.

Розміщення культур. Культури у Карпатській Україні (в нових межах) та в — східній заселеній українцями частині Словаччини, розміщені так (у відсотках усієї площині):

	рілля	сіножати і пасовища	ліс	невжитки	разом
Карпатська Україна	15.2	26.9	55.6	2.3	100
Східня Словаччина	32.9	24.4	38.2	4.5	100

У Карпатській Україні має безоглядну перевагу ліс, на східній Словаччині лише зглядну. Рідко де в Європі можна стрінути країну так сильно заліснену, як Карпатська Україна. На розміщення культур мають найбільший вплив природні умови. Колись усе гірське Закарпаття було країною лісів, а тільки хребти, положені вище горішньої гряниці лісів, були вкриті полонинами, а на низині виступали рівножвільні від лісів простори, багністі, або вкриті лесом. Згодом чоловік виліснив ті області, які найбільше надавалися до заселення, себто нижчі й рівніші, і замінив їх на рілля, сінокоси й пасовища. На спосіб використання землі немалий вплив мали власностеві відносини: розвиток великої посілости причинається до поширення лісів, які велика посілость консервує. Вкінці на рід культур і спосіб господарки взагалі має вплив етнічна приналежність верховинців: лемки й бойки в першій мірі хлібороби, а гуцули пастухи, й тому на Гуцульщині майже немає ріллі, навіть там, де для її поширення є корисні умови, а все, що не є лісом, заняте сіножатами й пасовищами. Погляньмо, як представляється розподіл землі на культури в поодиноких природних країнах. Видко це з карти на стор. 53 і наступної табелі.

Географічна країна	Рілля	Сіножаті й пасовища	Ліс	Невжитки	Вся пло- щина
Низина над Тисою	55	27	13·5	4·5	100
Мармароська кітловина	21	41·5	33·5	4	100
Вулканічна горбовина	37	30·5	28	4·5	100
Вулканічні гори	16	17	65	2	100
Міжгірська долина ¹⁾	13·5	27	57·5	2	100
Полонинський Бескид і Горгани	5	23	70·5	1·5	100
Середкарпатська влоговина	38	37	22·5	2·5	100
Середній Бескид ²⁾	22	30·5	44·5	3·5	100
Низький Бескид ³⁾	40	22·5	31·5	6	100

Низина в першій мірі країна ріллі, яка займає там аж 60% усієї площині. Великий відсоток творить рілля рівнож на лагідній і низькій горбовині Вулканічних Карпат та тут уже багато лісів (28%) і сіножатей та пасовищ. У Мармароській кітловині низьку й рівнинну, надрічну рівнину займає рілля; сіножаті й пасовища вкривають переважно горбовину.

У властивих горах мають уже перевагу ліси, на другий плян сходять сіножаті й пасовища, а на ще дальший рілля. Біля 60% творить ліс у Вулканічних Карпатах та в положеній попід ними поздовжній долині. В Полонинському Бескиді і Гуцульських Карпатах творить ліс навіть 70%, рілля ледви 5%, а майже $\frac{1}{4}$ сіножаті, пасовища й полонини. Зовсім відмінні відносини у смузі середкарпатської влововини, яка не вважаючи на значну безглядну висоту, завдяки лагідним формам поземелля сильно вилісна (ліс займає 22%), а відсоток ріллі (38%) тут найвищий із усього гірського Закарпаття.

Сильно заліснений Середній Бескид, не вважаючи на невелику висоту: ліс має тут 44%, сіножаті й пасовища 30%, а рілля 22%. Менший відсоток лісів, а більший ріллі є в Низькому Бескиді, але й він, головно його східня частина добре заліснений.

Як бачимо, Закарпаття є країною лісів, в другій мірі сіножатей і пасовищ, а щойно в третій ріллі. Вже було сказано, що сьогоднішнє розміщення культур можна змінити, а саме треба збільшити площинь придатну для хлібороба коштом лісів. Простори вкриті травою це частинно сіножаті, положені над ріками й на нижчих хребтах, частинно великі полонини, які займають великі простори, головно в Полонинських Бескидах, і на яких буйно процвітає пастуше життя. Завдяки середньогірському характерові гір невжитки не відграють сливе жадної ролі; їх тут ледви 2·3%, коли напр., у такій гірській країні, як Швайцарія 25%, а в б. Австрії 10%.

Сільсько-господарські рослини. Не вся земля на Закарпатті занята під засів, — розмірно великий її відсоток відпочиває: у Карпат-

¹⁾ Від Свини по Вел. Ріку.

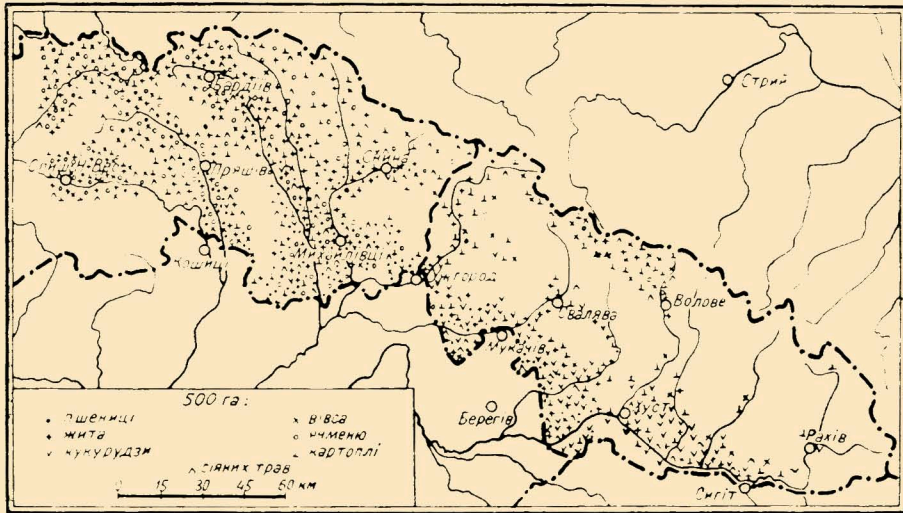
²⁾ Поміж Лаборцем а Ужем.

³⁾ Поміж Чевчинськими горами і Лаборцем.

ській Україні 16%, на півн.-східній Словаччині 11%. Це угор, або пар — наслідок парової господарки, яка виступає в горах. На низині і в південній частині гір, де мало ріллі та де вона інтензивно використана, пар творить лише $\frac{1}{10}$ усієї ріллі, зате на Верховині й на західному Закарпатті, де є багато ріллі, панівною системою є триплія, а навіть двоплія, пар займає $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ усієї орної землі.

Розподіл засівної площині на Закарпатті (в нових межах — числа приблизні) є дуже різномірний, як це видно з поміщеної нижче таблиці (пересічні за роки 1932—1936):

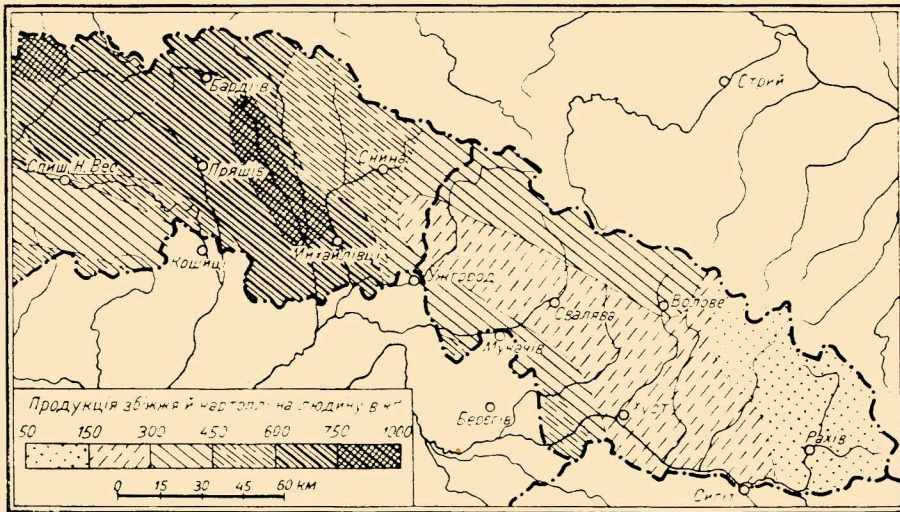
	Карпатська Україна			Східня Словаччина		
	Засівна площинь в 1.000 га	в %	Збір в 1.000 сотн.	Засівна площинь в 1.000 га	в %	Збір в 1.000 сотн.
Пшениця	17	10.5	202	17	12.9	174
Жито	19	11.7	226	18	14.0	193
Ячмінь	3	1.8	35	18.5	14.3	220
Овес	20	12.4	216	26	20.0	278
Кукурудза	35	21.6	278	1	0.6	11
Картопля	35	21.6	2.970	25	19.3	2.188
Кормові	22	13.6		17	13.2	
Інші	11	6.8		7.5	5.7	
Разом	162	100.0		130	100.0	

Розміщення засівів.

На перший погляд видно, що розподіл засівної площині є дуже різномірний і жадна з культур не має переваги. Замітний тут високий відсоток кукурудзи й картоплі, вищий, ніж у котрій іншій частині наших земель: на обидві ці культури припадає у Карпатській Україні аж 43% усієї засівної площині. Картина розподілу засівної площині вийде далеко більш зрозумілою, якщо поглянемо на географічне розміщення поодиноких культур.

Низина є країною збіжжя, а саме пшениці й кукурудзи, на які разом припадає 60% усієї площині; на дальших місцях іде жито, овес і картопля. В південній частині гір, а саме на підгір'ї, в Мармароській кітловині та в міжгірській долині панують зовсім відмінні відносини. Рілля тут мало, вона скупчена на урожайних і низько положених долинах та занята під інтензивні культури, найбільше видайні, а саме кукурудзу й картоплю. На ці дві культури припадає $\frac{1}{2}$ — $\frac{2}{3}$ усієї засівної площині, другорядне значіння має жито й овес. В північній, найвищій частині гір (Верховина) рілля займає доволі велику площинь, але використовується екстензивно: тут багато пару, нема ні кукурудзи, ні пшениці, мало жита, а панівними культурами стають овес і бульба, на які припадає $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ усієї засівної площині. Нарешті на західньому Закарпатті, в області Середнього й Низького Бескиду засівна площа розподілена доволі нерівно: в долинах стрічаємо тут пшеницю й жито, вище овес, всюди картоплю, багато тут ячменю.

Забезпечення людности збіжжам і картоплею.

Урожайність збіжжя й картоплі середня. От числа для української етнографічної території Закарпаття (за роки: 1932—6 у сотнарах з 1 гектара):

пшениця	жито	ячмінь	овес	кукурудза	картопля
11.9	11.9	11.7	10.8	12.9	85

Врожайність Закарпаття в порівнянні з Чехією, а навіть Словаччиною й Мадярщиною — нижча. Урожайність стало підноситься й тепер вона $\frac{1}{4}$ вища в порівнянні з довоєнними часами; це наслідок політичного звязку з державою високої хліборобської культури. Розміщення врожайности того роду, що вона найвища на низині (для жита 13.6 сотн. з 1 га), менша в південній частині гір (10.8 с.), а найменша в глибині гір (9.7 с.).

Слідом за тим, що рілля займає невеликий відсоток, що площинь занята під збіжжя й картоплю творить ледви 14.5% в порівнянні

з усією площиною краю, а урожайність є середня, — безпека людности збіжжям і картоплею слаба, найслабша з усіх українських земель. Пересічно припадає на одну особу у Карпатській Україні (в нових межах) 165 кг. збіжжя й 505 кг. картоплі, разом (якщо перерахуємо 1 кг. картоплі на 0.28 кг. збіжжя) 307 кг.; для східньої Словаччини ці числа будуть: 390 кг., 1000 кг., 670 кг. Відповідну безпеку збіжжям і картоплею, а навіть деякі невеликі надвишки має лиш низина, гори мають дефіцит і збіжжя треба сюди довозити. Зовсім загально можна прийняти, що Карпатська Україна покриває тепер своє збіжеве запотребування в половині своєю продукцією, а другу половину мусить довозити; збіжжя, якого найбільше довозиться, це кукурудза — підставова пожива верховинців.

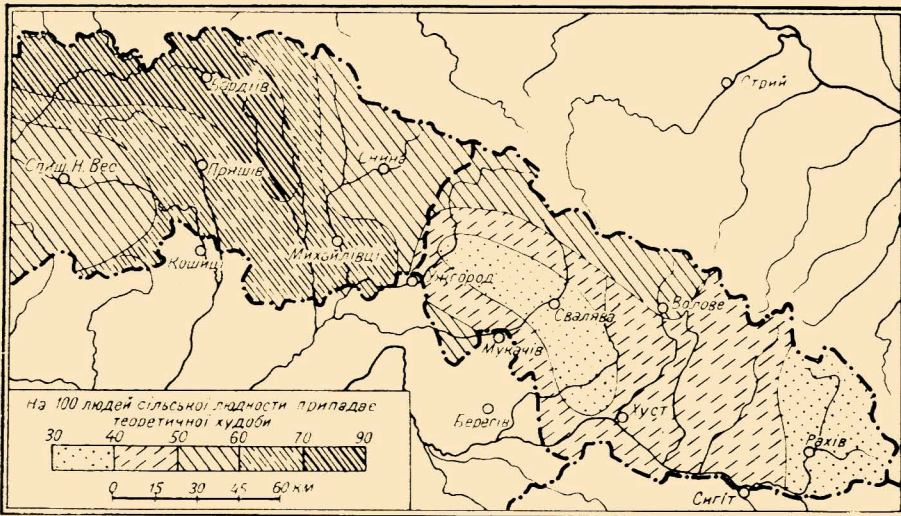
Збільшення засівної площині (коштом пару й інших культур), та піднесення ступня господарки, може змінити Закарпаття на самовистарчальну щодо збіжевої продукції країну.

Такі промислові рослини, як льон, коноплі, мак, ріпак, та стручкові, а саме, горох, сочевиця, бій і інші, ледви покривають запотребування. Цукрового буряка майже не управляється. На низині розводять тютюн і виноград. Один і другий має експортне значіння, хоча тепер, по зміні державних кордонів далеко менше, ніж давніше. На вулканічній горбовині, в Мармароській кітловині та в міжгірській долині має догідні умови садівництво; достачає воно на вивіз яблука й сливки. Спеціально околиці Тячева широкозвісні із садівництва (яблука). Тютюнництво, виноградництво й садівництво мають гарні умови розвитку.

Характеристичні прикмети головних хліборобських районів видно з таблиці: подано в ній числа не для цілих районів, але для того повіту, який є найбільш питомий у відповідному районі:

	Низ над Тисою (пов. Севаяш)	Мармароська вгл. сумежні гори (п. Хуєт)	Верховина (п. Волове)	Гудульщина (п. Рахів)	Низький Бескид (п. Свидник)
Рілля в % усієї площині	43	14	15	1.5	35
Пар у % орної землі	10	2	32	4	25
Розподіл засівної площині у %					
пшениця	22	2	—	3	7
жито	11	7	7	6	13
ячмінь	2	—	3	6	15
овес	13	5.5	33	6	30
кукурудза	26	48.5	1	32	—
картопля	9	23	40	37	21
кормові рослини	10	9.5	5	5	8
Збіжжя й карт. на 1 мешк.	536	156	360	94	670
Число теор. худ. на 100 осіб	35	31	47	29	63
Розподіл теорет. худоби в %					
коні	23	21	20	13	25
рог. худоба	72	72	67	73	68
безроги	4	3	3	3	6
вівці й кози	1	4	10	11	1
Мол. корови у % усієї рогатої худоби	57	61	58	63	65

Домашні тварини. Переважна частина Карпатської України має годівельний характер і має, хоча слабкий, годівельний експорт. Підставою для годівлі Карпатської України є доволі сильна кормова підстава: є нею природні сінокоси й пасовища, величезні полонини та доволі високий відсоток сіяних трав. Однак ця багата кормова підстава була досі розмірно слабо використана. З сінокосів збирається звичайно сіно лише один раз у рік. Ні сіножати, ні пасовища майже ніколи не гноєні. Рівнож рістня полонин через довголітнє занедбання переважно виснажена й не дає тваринам ні частини цієї паші, яку могла б дати. Треба ще згадати, що за кормову підставу для домашніх тварин служить також лісова паща; обчислюють, що ліс достачає більше ніж 1/4 усієї паші.

Забезпека сільської людності домашніми тваринами. Теоретична худоба є це перерахування, цебто замінення різних домашніх тварин на рогату худобу. Штука рогатої худоби — 1; кінь 1.25; безроги 0.25; вівця і коза 0.1 одної штуки рогатої худоби.

Сучасний стан тваринництва для Карпатської України в нових межах і для східньої Словаччини такий (числа з 1937 р. приблизні):

	Карпатська Україна			Північно-східня Словаччина		
	в 1000	на 100 мешк.	на 100 га в хлібор. влк. землі	в 1000	на 100 мешк.	на 100 га в хлібор. влк. землі
Кові	31	5	6.5	22	12.5	8
Рогата худоба *) . . .	178 (95)	30	38	101 (55)	58	36
Безроги	58	11	12.5	56	32	20
Вівці	96	16	21.5	28	16	10
Кози	24	4	5.5	11	6	4

*) В дужках корови.

З наведених чисел видно, що безпека людности домашніми тваринами зовсім мірна. Хоча Карпатська Україна має годівельний характер і багато кормів, безпека людности твариною тут слабша, ніж наприклад за границею у північній і східній частині Карпат. Причиною є зuboжіння селянина. Безпека людности худобою з бігом часу зменшується, бо не вважаючи на сильний приріст населення, кількість домашніх тварин не підноситься, а навіть падає в абсолютних числах. Вказують це числа домашніх тварин для Карпатської України в давніх межах у різних роках (а — в тис. штук, б — на 100 осіб):

Рік	К о н і		Рогата худоба		Безроги		В і в ц і		К о з и	
	а	б	а	б	а	б	а	б	а	б
1895	30	6	227	51	—	—	131	30	13	6·5
1911	33	5	218	37	74	12·5	147	25	18	3
1925	38	6	204	31	70	10·5	117	18	20	3
1931	41	6	203	28	67	9·5	93	14	13	1·5
1937	41	5·5	220	28	82	10	106	15	26	3

Розміщення тварин не одномірне. Найкраще забезпечена худобою людність не гір, якби того можна сподіватися, але тієї частини Закарпаття, яка має найкращу безпеку збіжжям і картоплею, а саме низу і західнього Закарпаття. В обох цих областях поруч рогатої худоби велике значіння має годівля коней і безрог, слабе овець. А знову гори Карпатської України слабше забезпечені домашніми тваринами від низу, — тут серед тварин менше значіння мають коні і безроги, а більше вівці. Характеристичним проявом є, що Рахівщина, найменше рільнича частина Закарпаття, є рівнож найслабше забезпеченим годівельним районом Закарпаття; тутешне населення живе головно з лісових робіт.

КОРИСНІ КОПАЛИНИ ТА ПРОМИСЛ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

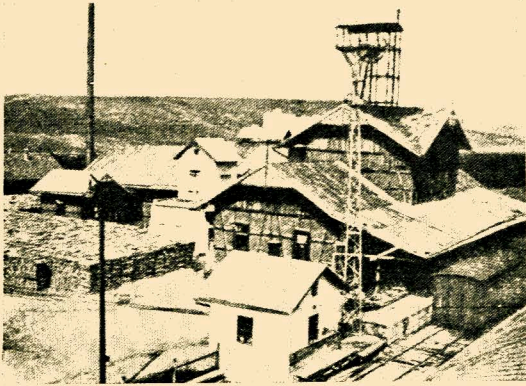
Написав *Инж. Северин Пастернак.*

Корисні копалини Карпатської України покищо мало ще досліджені й назагал мало використані. З найважливіших це — сіль, вугілля, нафта та будівельне каміння.

Солотвинські копальні.

Сіль. Соленосні верстви тягнуться від Пряшева на Словаччині через Хуст і Солотвину до Румунії. В значній частині вони прикриті зверху алювіяльними осадами та вулканічною лавою і туфами. В численних місцевостях існування соли проявляється на поверхні солоними джерелами, напр., коло Негрова, Мукачева, Довгого, Берегова, Солотвини та в інших місцях. Стверджені та дотепер знані поклади соли є в Солотвині, Круглій, Нересниці, Новоселиці, Ганичах, Терєблї та в Шандрові. З них найбільший, нині експлоатований поклад є в Солотвині, недалеко від румунської грюниці. Цей поклад належить до найбільших в Європі. Має вигляд пня, завдовжки 2.160 м, а завширшки 1.700 м, зверненого загостреним кінцем до північного заходу. Боки западають стрімко, під кутом коло 75° в долину. Грубість покладу докладно не знана, але з великою правдоподібністю відгадують

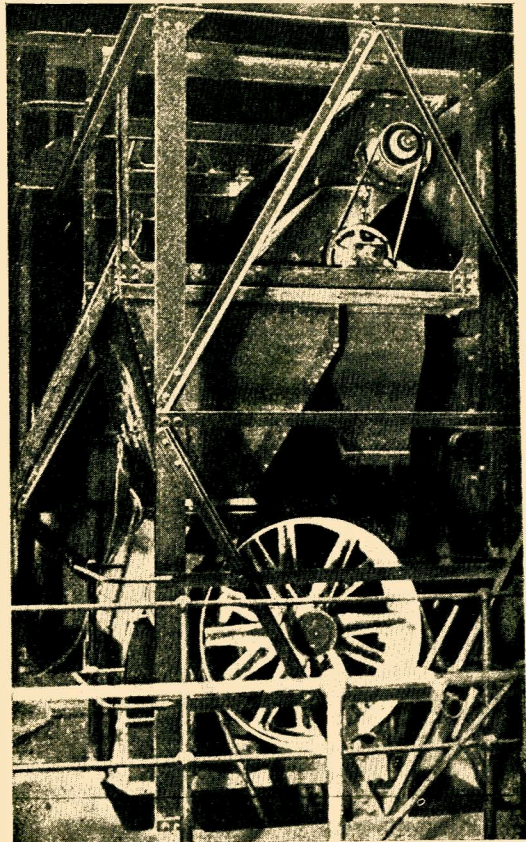
Копальня соли в Солотвині.

її на 250—300 м. Пробне верчення дійшло до глибини коло 180 м і не перебило покладу соли. Зверху, на покладі соли лежить верства непрopusкальних сільних ілів, маргель, верстовки пісковика, а декуди також річні напливи. Грубість надложжя є 7—33 м. Іли знаменито хоронять сіль перед поверхними водами. Автім при експльоатації полишають наверху ще верству соли, щоб забезпечити собі склепіння в коморах.

Сіль дуже чиста, і тільки в більшій глибині трохи занечищена ілом. У Солотвині добували сіль дуже давно, мабуть, ще в бронзовій добі. Пізніші сліди гірничих робіт zostалися тут із римських часів.

Добування соли відбувалося спершу примітивним способом. Справжню копальню поставлено щойно 1778 р. В останніх двадцяти роках до війни добували тут пересічно 45—50.000 тон соли річно. Після війни працювали дві шихти, що давали річно до 170.000 тон (вартости до 50 мільонів кч). На копальні поставили млин, що міг перемолоти за восьмигодинну зміну — 12 вагонів соли. Частину соли занечищеної ілом возили до Пряшева, де в солеварні розпускали її та виварювали.

Солотвина була головним постачальником соли в Чехословащині, бо давала понад 90% усього виробництва. Решту достарчала солеварня у Пряшеві. Докладних чисел подати не можемо, бо доступні для нас статистичні джерела не подають поодиноких місцевостей зокрема.

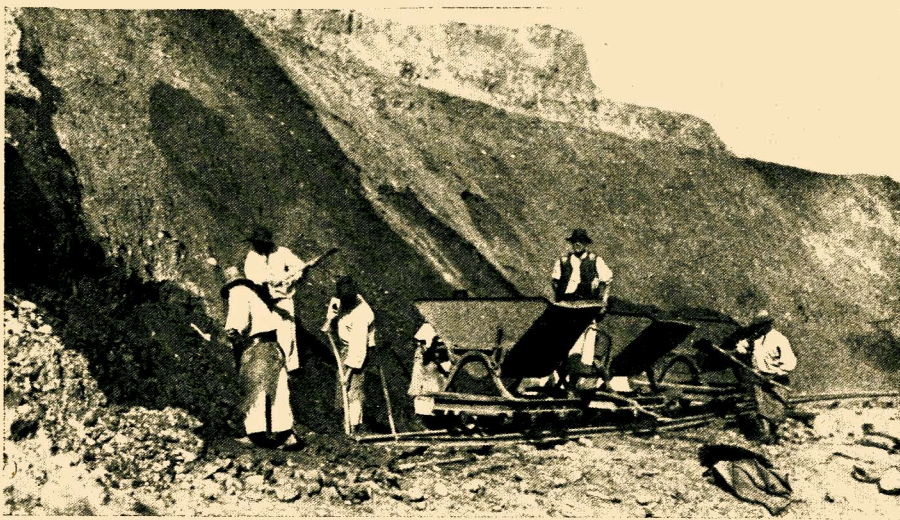
Сільний млин.

Буре вугілля. Крім соли багате Закарпаття на численні поклади бурого вугілля, що виступає головню у двох відмінах:

1. Майже чорне, блискуче, т. зв. „смольне вугілля“, подібне до словацького з Гандльової, або галицького з Джурова. Найважливі поклади його є біля місцевостей Довге та Білки. Своім віком належить воно до міоцену, як і словацьке. Вугілля з Довгого має тепельну вартість коло 5.000 кальорій, 14.6% вогкості та 4.7% попелу.

2. Лігніт, бурий, із виразною деревною структурою, гірший від попереднього, але виступає у більших кількостях. Буває осібно, а також у тих самих місцевостях, де є перший рід вугілля.

Поклади бурого вугілля мають грубість 1—2 м. Часто попереривані річними долинами, або зломами. Рівночасно поширюються вони

Солотвина. Праця при добуванні соли.

далі попід вульканічними покривами. Наслідком цього знаємо нині вихідні покладів у різних місцевостях, часто незвязаних із собою. Важніші з них: в Анталівцях і Ляхівцях (пов. Ужгород), у Білках, Довгім, Ільниці й Заднім (пов. Іршава), у Куштановицях, Буковині, Негрові та Драгобратові (пов. Мукачів), у Скотарськім (пов. Свалява), у Рокосові (пов. Севлюш), у Кривім (пов. Хуст), у Нересниці (пов. Тячів) і інших.

Вугілля було тут експлюатоване в кількох місцевостях у менших розмірах. Тепер при змінених господарських відносинах набирає воно більшого значіння, а то тим більше, що є можливість найти під вульканічними накривами дальші розлогі поклади. Можливо також, що з розвитком промислу оплатиться деяка хемічна його перерібка.

Крім покладів бурого вугілля є ще на Закарпатті в Берегівщині й Мармарошині поклади торфу; запаси його за давніми малярськими даними були ок. 30 міл. м³.

Р о п а. З родовищ ропи є важніших три:

1. Коло Лугу (недалеко від Ужоку) належить до еоцену; тягнеться смугою завширшки 3,5 км, а завдовжки 15 км, менше-більше рівнобіжно до напрямку Карпат. Недалеко від нього виступають дві сусідні смуги, а саме в долині р. Вишки й Лютої та Збойського потока;

2. Родовище коло Ясіня, також еоценське, займає площу 7 км завдовжки й 2 км завширшки;

3. Ропа виступає також у Липчі коло Хусту.

Сліди ропи найдено коло Нересниці, коло Вишкова, в Солотвині, коло Драгобратава (газ) та в інших місцевостях.

Коло Лугу вивертіли перед війною 11 шибів, найглибший із них досягнув 735 м глибини. Деякі шибви дали невелику кількість ропи.

Корисні копалини.

Так: 1. шиб „Анна“, виверчений 1897 р., дійшов до 420 м глибини та виказав денну продукцію 5 бочок ропи. Перший ропоносний позем у глибині 280 м дав усього 110 тон ропи; 2. шиб „Терек“, у 1898 році, глибина 735 м, на ропоносні поземи натрапив у глибинах: 250 м, 290 м, 320 м і 450 м. З позему 453 м давав денно 400 літрів ропи; 3. шиб „Лідія“, виверчений 1900 р. до глибини 230 м, давав денно 500 літрів рпи. До 1901 року дав усього 83 тони; 4. шиб „Акна“ 1901 р. дав із глибини 215 м 35 тон ропи. Пізніше поглибили його до 725 м.

Деякі шибви дали ропу вже з глибини 30—40 м, але в малій кількості. Чеські геологи є тої думки, що в глибині 1.500 м повинні найтися тут багатші поклади.

Верчення коло Ясіня не мали кращого успіху. Перші плиткі шибви виверчено 1878 р. Пізніше різні підприємства вертіли до різної гли-

бини. Деякі мали слабу продукцію. Напр., шиб на Штебні давав початково 636 літрів ропи на день. Інший шиб давав ропу з глибини 600 м, але наслідком війни залишено добування. З кінцем 1932 року почала вертити коло Ясіня дирекція Солотвинських сільних копалень. Про вислід не маємо ближчих даних. Так само не знаємо вислиду пробного верчення, що було виконане в останніх роках у Липчі коло Хусту.

Слабі успіхи давних верчень можна пояснити в багатьох випадках нефаховістю проводу, чи підприємців, судовими спорами, сильною конкуренцією галицьких копалень та нестачею капіталу. У всякому разі є можливість найти на Закарпатті багаті поклади. Ця справа вимагає ще основного геологічного обсліду.

Залізо. Плиткі поклади залізної руди є в різних місцевостях здебільшого у формі жил в андезитових туфах. Є це головно лімоніт, а рідше сидерит, що зверху частинно вже перемінився на лімоніт. Найважливіші поклади є коло Білок, Колодного та Довгого і в Іршавському повіті, де добувано давніше руду в 21 місцях і 1920. р. видобуто 9840 сотнарів. Поза тим слід згадати про поклади в місцевостях: Вел. Лази, Ірлява, Анталівці, Чертеж, Тур. Ремети, Фридешів, Лялів, Ільниця, Кобилецька Поляна та інших. Руда назагал добра, але низько процентова (до 30% заліза). В Іршавському повіті та коло Кобилецької Поляни була вона експлоатована для потреб місцевого залізного промислу.

В геологічній літературі згадується про якийсь незнаний ближче поклад піриту коло Рахова. Пірит є пошукуваною сировиною для хемічного промислу (для виробу сірчаної кислоти). Тому докладніший дослід родовища був би дуже пожаданий.

Золото. Закарпатське золото належить до двох геологічних формацій. Одно виходить із Карпатського пасма кристалічних лупаків і знаходиться у річному піску Тиси та її приток, друге творить жили у вулканічних скалинах. В давніших часах виполіскували золото з річного піску коло Квасів і Лугів, а гірничим способом добували, починаючи від XII. до XVIII. ст., коло Берегова й Вишкова (пов. Хуст). Після війни провадилися розшуки за золотом у вулканічних скалинах на північ від Мукачева коло Герцівців, Визниці, Белебова, Нового Кленівця та в сусідніх місцевостях. Стверджено там існування родовищ подібних до семигородських. Одначе процент золота в руді

Ясіня. Нафтовий шиб.

низький, бо лише 0.8 грамів на тону (й около 5 гр. срібла), у глиб кількість золота зростає. При цій нагоді варто згадати, що невеличку кількість золота має в собі солотвинська сіль (3 гр. на тону). Знайдені досі родовища покищо не мають практичної вартости, бо добування золота під землею моглоби бути рентабельно тоді, коли кількість золота в руді виносилаби бодай 10—15 грамів на 1 тону.

Каолін й алуніт. Наслідком хемічного розкладу андезитів і риолітів повстали тут поклади каоліну, вогнетривких і гончарських глин. Находяться вони коло Берегова (тепер у Мадярщині), коло Мукачева, Хусту, Вел. Бичкова, Дубриниці та інш. Перед війною вивозили звідси каолін до Мадярщини.

Великі поклади алуніту є коло Берегова (тепер у Мадярщині) і коло Дідова. Займають вони площу около 54 км², при товщині верстви 5 м. Виробляють із нього галун.

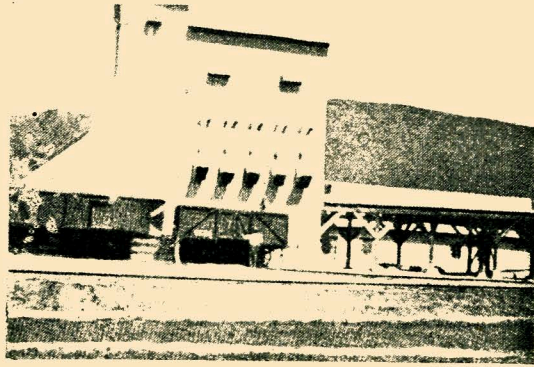
Графіт. Нерозсліджені ближче родовища графіту мають бути в кристалічному пасмі Карпат.

Мармароські діаманти. Є це кристали чистого, прозорого, як скло, кварцу, закінчені з обох кінців шестибокими пірамідками. Находяться у звітрілих карпатських скалах. Можливо, що колись могли б бути використані як півдороге каміння.

Будівельне каміння. Під цим оглядом Карпатська Україна незвичайно багата. Є тут: 1) андезит — вульканічна темно-сіра, майже чорна, міцна скалина. Міцність доходить до 3.000 кг/см². Дуже добрий на будову шляхів, на шутер і кістку, на мости, фундаменти, на пам'ятники та шліфовані плити для будівель. Дуже добре заступає спроваджувані до середньої Європи шведські граніти. Щодо цього дуже відповідний є андезит із Радванки коло Ужгороду. 2) трахіт — сіра, вульканічна скалина. Міцність до 3000 кг/см². 3) Риоліт (ліпарит) вульканічна скалина, ясно-сіра, деколи з зеленкуватим, синявим або жовтявим відтінком. Гарний, добрий на будову. Доється легко обробляти. Міцність каміння з каменолому коло Нересниці вносить 1100—1200 кг/см². 4) Вульканічний туф — пороватий, досить легкий, добрий на будови, на виріб огнетривкої цегли, штучного каміння і т. п. Міцність туфу з Мужійова (коло Берегова) вносить у сухому стані 1500—1900 кг/см². 5) Вапняки різного вигляду та якости, придатні на вапно, цемент і шутер. Деякі з них шліфовані служать за мрамор. Напр. мрамори з Новоселиці та Нересниці — жовті, рожеві, білі та сірі, коло Требушан білі. Згадані мрамори відзначаються витривалістю проти вітріння і міцністю (коло 1100 кг/см²). Даються різати на тонкі плити та гарно полірувати. 6) Пісковики з карпатських верстов, міцні, сірі, що вживають їх часто на будови, пам'ятники, хрести та на шутер. Більші каменоломи є головно коло міст у південній вульканічній смузі. В списі з 1933. р. подає інж. Каркан на території Закарпаття 158 каменоломів. З того 3 добували мрамор, 4 вапняки, а решта камінь, — головно вульканічного походження. У декотрих каменоломах працювало по сто і більше робітників. З таких каменоломів слід згадати: „Ужгородський каменолом“ коло Радванки, Державний каменолом у Камениці над Ужем, каменолом у Шелестові (андезит), у Фридешові (андезит), у Чинадієві (андезит), у Чорнім Верху коло Севлюша (трахіт і ліпарит), коло Рокосова (андезит), коло Веряці

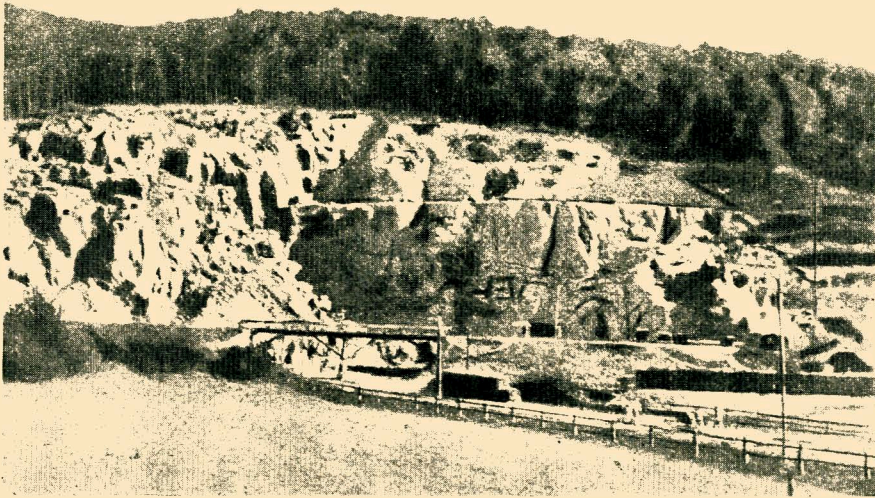
(трахіт), у Хусті (трахіт), у Підплеші коло Нересниці (ліпарит) та у Нересниці (мармор).

Більші каменоломи мають вже механічні урядження. Завдяки першорядній якості каміння ця галузь промислу має велике значіння для Карпатської України. При переведенні нової гриниці лише мала частина каменоломів перейшла до Мадярщини, власне та, що близько Берегова.

Хуст. Андезитовий каменолом.

Мінеральні води. Окрему групу між природними багатствами країни творять мінеральні джерела. На молодих міоцєнських осадах розсіяні численні солянки. Характеристичні для нафтових теренів є йодові джерела. Є там також сірчані джерела, часто на гриниці між еоценом та олігоценом. У місцях тектонічних зломів виступають залізисті та алькалічні води з великим відсотком вуглевої кислоти. Ці води стоять у звязку з давніми вигаслими вульканами. Своїм похо-

Каменолом у Каміниці над Ужем.

дженням належать до тієї самої групи, що знані словацькі теплиці та колишні чеські. Всіх мінеральних джерел є коло 300, у близько 100 місцевостях (значна частина у околицях Сваляви, Рахова, Кобилецької Поляни і т. д.). Мінеральні джерела Закарпаття були досі мало використовувані. Тепер відкриваються перед ними дуже широкі можливості. Цілющі води тієї якості, що Закарпатські, можуть дати основу до розбудови великих лічних осередків.

Промисл. Дотеперішній перегляд природних багатств Карпатської України, щодо їх різnorodности, кількості й якості, вказує, що Карпатська Україна має основи для розвитку промислу. До війни промислово вбога Угорщина старалася підпомагати розвиток промислу, видаючи 1907. р. закон про полекші для новозаснованих промислових підприємств. З прилученням Закарпаття до Чехословаччини відносини змінилися. Збут на ринку західних країв Чехословаччини натрапляв на конкуренцію сильно розвиненого чеського промислу. Останній, маючи улекшену позицію хочби й тому, що не мусів поносити значних коштів транспорту, як закарпатський промисл — легко міг конкурувати ціною, а крім того, як ліпше й сильніше організований, старався поширити свою діяльність і на Закарпаття. Щойно

Тартак у Чинадієві.

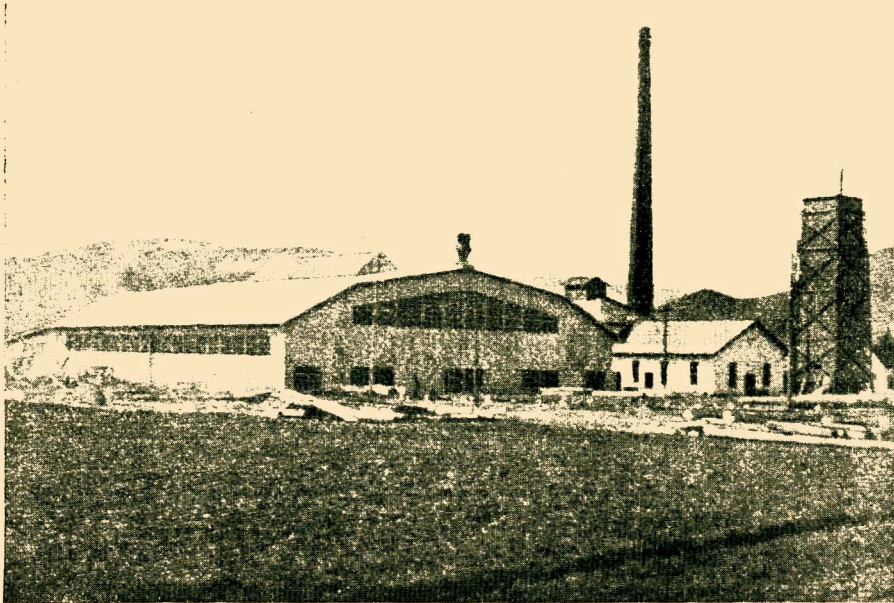
сьогоднішні змінені політичні відносини Карпатської України можуть причинитися до злагіднення відемного впливу чужої конкуренції та розвинути на більшу скалю, ніж досі, свій власний промисл.

Галузь промислу Карпатської України, що має особливо добру природню підставу — це деревний промисл, а далі переріб сільсько-господарських продуктів.

Д е р е в н и й п р о м и с л згуртований був головно в державних підприємствах. Три лісові управи в Ужгороді, Буштині й Рахові об'єднували цілий ряд більших трачок та деревообрібних фабрик, що здебільша, головно нові, що повстали в останніх двох десятиліттях, були вивіювані в найновіше технічне урядження. Густота сітки лісових залізничних шляхів уможлиблює правильну доставу дерева з гірської області до трачок. Згадані три лісні управи мають до розпорядимости около 330.000 га ліса (49.3%) і річний контигент ок. 1/2 міл. твердого і 1/2 міл. м³ м'якого дерева. Одначе з приписаної кількості використувано, особливо останніми роками, лише частину.

Зрубане дерево доставляється до тартаків — найчастіше ріками вільно, або звязане у сплави (річно ок. 113.000 м³), в меншій мірі лісними залізницями й дорогами, які значно розбудовано, особливо останніми роками (пр. 1920. р. було ліс. доріг 120 км, 1932 — 516 км), довжина лісових залізниць і доріг є 2.200 км (то є 1 км на 54 км²).

До 1918. р. було на Закарпатті 25, з того 16 більших трачок і дереворібних фабрик. Тепер є 46 великих трачок, а саме в Богдані 5, Ясію 5, Терешві 3, Хусті 2, Ниж. Бистрі 2, Требушанах 2, Рахові 2, по одній в: Ужгороді, Волосянці, Ставнім, Кострині (Жорнави), Сваляві, Березнику, Чинадієві, Мукачеві, Берегові, Вилоку, Севлюші, Кушніці, Кам'янці, Драгові (Боцари), Вишкові, Шалаянках, Нересниці, Кобилецькій Полянці, Косівській Полянці, Квасах і Вел. Бичкові.

Тартак у Сваляві.

Крім трачок були фабрики гнутих меблів в: Ужгороді, Пасіці, Нижн. Бистрій; фабрики меблів в Мукачеві (3), і в Хусті (2). Фабрика паркетів у Сваляві, фабрика боднарських клепок у Требушанах. З деревним промислом звязані були деякі галузи хемічного промислу. Фабрика сірників у Чинадієві виробляла спершу тільки патички для інших фабрик, а від 1922. р. — поширено вже виріб на готові сірники. Фабрики сухої дистиляції дерева в Перечині, Сваляві, В. Бичкові, Бурім Бистрім переробляли з букового дерева при помочі сухої дистиляції метилевий алькоголь, формаль, дегид, ацетон, оцтову кислоту, деревне вугілля і ін. Фабрика в Перечині („Хемічні фабрики Бантліна“) засновані ще 1880. р. zatrudнюють около 200 робітників. Фабрика в Сваляві („Сольва“) заснована 1910. р. з 18 ретортами — zatrudнювала около 1400 робітників, й до війни займала перше місце в б. Австро-Угорщині щодо промислового зужиткування букового дерева. Фабрика в Бичкові

(„Кльотільда“), основана 1868. р. завдяки найновішій реконструкції належить нині до наймодерніших того роду підприємств у Європі. Річно виробляла фабрика ок. 1500 вагонів деревного вугілля, 100 вагонів оцтової кислоти, 80 вагонів метилового алькоголю, 25 вагонів ацетону, 200 вагонів дер. дьогтю, 100 вагонів інших виробів. Всі згадані фабрики, по війні значно змодернізовані, належать до найбільших фабрик Карпатської України. Вироби свої збувають і вивозять до Англії, Німеччини та ін.

Сільсько-господарський промисл, що займається перерібною різного роду хліборобських продуктів — це по деревному друга важна галузь промислу Закарпаття. Перше місце займає млинарство. Великих промислових млинів було 4 — в Ужгороді,

Фабрика у Великому Бичкові.

Мукачеві, Буштині і Терешві. Млин в Терешві належить до наймодерніших автоматичних млинів в цілій чесько-словацько-українській державі. Середніх млинів було 7, а саме в Берегові 3, і по одному в Севлюші, Йоврі, Фридешові до 1931. р. й Иршаві, менших парових млинів моторових і водних було понад 600. В пересічі 1 млин перемелював 400 сотнарів пшениці, 130 сот. жита і 100 сотн. іншого збіжжя

Горалень було більших 17, а м. ін. в Ужгороді, Вел. Лазах, Иршаві, Берегові, Севлюші. У горальнях в Кайданах, Берегові, Вел. Бігані і Рус. Полі були теж рафінерії спирту. Горальні Закарпаття виробляли ок. 6.500 гектол. алькоголю.

Броварництво заступлене 1 броваром в Підгірянах з 30—35.000 гектол. пива річно. Пивовар цей належить до одних з найкраще уряджених пивоварів середньої величини.

Крім згаданих були в останніх роках чинні на території Закарпаття — фабрика цикорії в Ужгороді, фабрика мила в Берегові, фабрика тютюну в Мукачеві, що була одною з найкращих фабрик в Чехословаччині.

Молочарський промисл назагал досі був ще слабо розвинений. Бачимо там 4 більших масляні й сироварні, що 1933. р. — прийняли 590.000 л. молока та виробили 16.000 кг масла і 68.000 кг сирів; крім того багато дрібних молочарень, але не змеханізованих. Останніми роками присвячувалося досить уваги полонинському молочарству. Полонинських молочарень було 1935. р. — 10 на 8 полонинах. Продукція полонинського молочарства представлялася 1935. р. так: молочарень 10, доставка молока 317.000 л, з того перероблено 7.500 кг масла, 15.880 кг сирів, 7.500 кг тварогу і 4.000 кг урди. Головним типом перерібки був сир типу ементальського (пр. на полонинах Менчулі і Рогонесці вироблено його 1935. р. кілька сот штук ваги 12.700 кг), крім того вироблено в менших кількостях сири тильжицькі, трапистів і десерові. Якість сирів є дуже добра.

Молочарський промисл Закарпаття має завдяки добрим природнім умовам великі можливости розвитку й може стати одною з основних підвалин сільського господарства Карпатської України.

З фабрик залізного промислу згадаємо тут відливарню у Фридешові, перебудовану 1930. р., що виробляла головно каналові рури і фабрику в Кобилецькій Полянї, що робила сокири, лопати і частину своїх виробів вивозила до Румунії. У обох цих фабриках введено відділи будови машин, окрема така фабрика є у Перечині. Фабрики дзвонів є у Вел. Гейовцях і в Горянах.

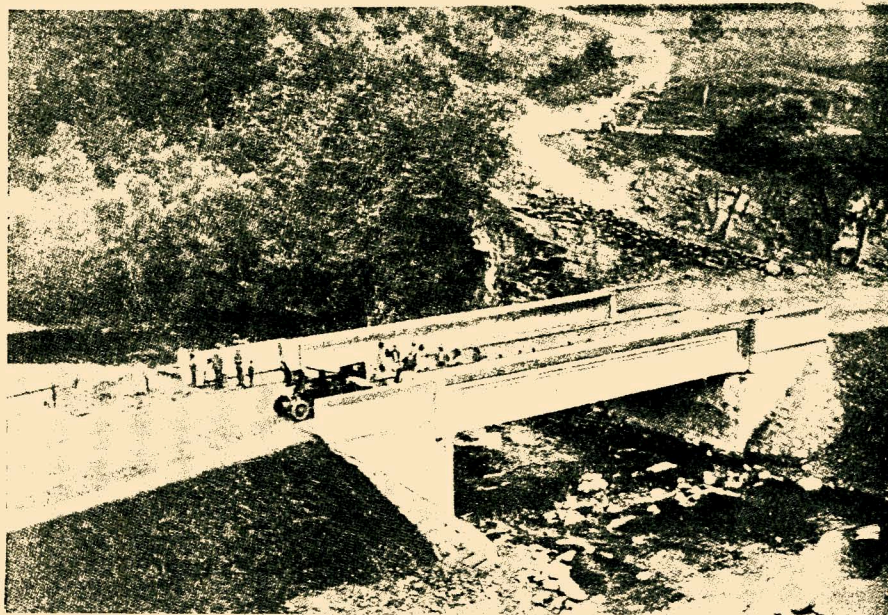
Великих цеголень з круговими печами, було на Закарпатті 14, з того 4 в Мукачеві, 3 в Берегові, 2 в Ужгороді, 2 в Хусті, і по одній в Горянах, Севлюші, Вел. Бичкові. Цегольні мають механічне урядження. Машинами робить теж цегольня в Тячеві, що не має кругової печі.

КОМУНІКАЦІЯ Й ТОРГОВЛЯ.

Написав *др. І. Федів.*

К о м у н і к а ц і я .

Комунікаційні відносини Карпатської України з огляду на її терен і окраїнне положення мали й мають для її господарського, торговельного, ба й культурного життя першорядне значіння. До війни комунікаційні шляхи Закарпаття не були достаточо розбудовані. Головна ціль була з одної сторони звязати територію Закарпаття з низинною частиною Угорщини, з другої забезпечити легку сполуку

Міст на Ужі біля Волосянки.

Угорщини з Галичиною через карпатські провали. До того й була пристосована ціла сітка гостинців і залізничих шляхів Закарпаття. Одначе і густота сітки і сполука навіть важніших його областей одних з одними, і стан шляхів — були далеко не задовільні. Війна ще більше погіршила ті відносини.

По війні, з прилученням Закарпаття до Чехословаччини необхідно було в першу чергу справити вже існуючі, війною сильно зни-

щені шляхи. Далше — змінені господарські і адміністраційні відносини вимагали не тільки розбудови сітки, але й деяких змін чи доповнень дотеперішньої комунікаційної мережі.

Гостинці. Через територію Закарпаття пробігають дві магістралі гостинців, що є продовженням словацьких магістралей: південна і центральна.

Південна магістраль, що була головною комунікаційною артерією Закарпаття, іде з Кошиць через Михайлівці, Собранці на Словаччині до Ужгороду. З Ужгороду пробігає вона через Середнє до Мукачева, а далі через Берегів і Севлюш, до Хусту і Тячева. Присудом віденського арбітражу відпали з цієї магістралі малий відтинок в Уж-

Міст на Литорці.

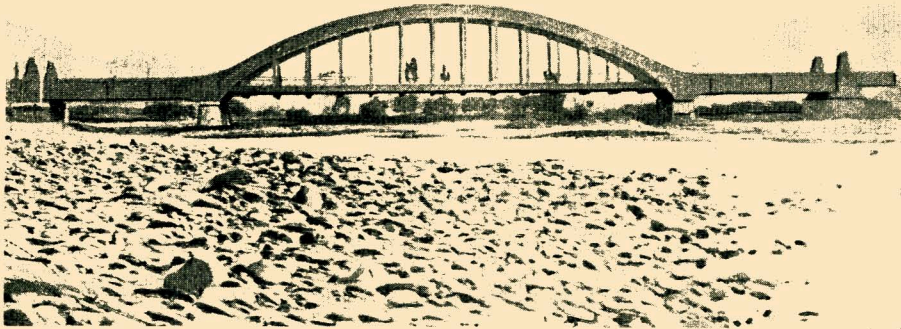
городі і довша частина шляху від Мукачева через Берегів аж до Ардівця біля Севлюша. На місце ужгородського відтинка добудовано вже окружний шлях дещо на північ від Ужгороду, натомість гостинець Мукачів — Берегів — Севлюш заступає тепер шлях Ракошин, Підгіряни, Залуж, Велика Копаня — Хуст. В дальшому тягу пробігає цей шлях через Терешву, Солотвину, Требушани, Рахів до Ясіня.

Центральна магістраль іде з Пряшева через Ганушівці, Гуменне, Стакчин на Словаччині до Малеого Березного і звідси іде міжгірською долиною через Перечин, Турян, Ремети, Сваляву, Довге до Хусту, де лучиться з південною магістралею. Центральний шлях набрав особливо великого значіння з хвилею, як від території Карпатської України відпали згадані частини південної магістралі і як столицею краю став Хуст. В порівнянні з південною магістралею стан центрального шляху є покищо гірший і вимагає ще великого вкладу праці. Треба згадати, що в пляні будови автостради, яка має получити Прагу

з Солотвинськими копальнями, береться під увагу саме центральний шлях Перечин — Свалява — Хуст.

Крім обидвох згаданих поздовжних шляхів переходить територію Карпатської України третій, покищо ще не злучений в одну цілість поздовжній шлях, який можна булоб назвати північним. Викінчення цього шляху, якого природною основою є середкарпатська влоговина, дасть сполуку місцевостей положених на півночі, а саме: Ужоку, Ростокі, Верецьких, Волівця, Волового, Синьовиру, Німецької Мокрої, Устьчорного, Брустури і врешті Ясіня.

Крім згаданих тут поздовжних магістраль, протинають країну з півдня на північ 4 поперечні головні шляхи, що сполучують три згадані магістралі, а далі переходять Карпати й по другому боці мають

Міст на р. Шопірці біля Великого Бичкова.

своє дальше продовження. Перший з цих поперечних шляхів — це шлях Ужгород — Перечин — М. Березний — Ужок. Провалом Ужоцьким — лучиться він по другому боці Карпат із шляхом Сянки — Ст. Самбір — Львів. Другий — це шлях: Мукачів — Свалява — Поляна — Н. Верецьки з продовженням по другому боці Климець — Сколе — Стрий. Третій шлях: Хуст — Волове з продовженням по другому боці Вишків — Мізунь — Долина — Стрий. Четвертий шлях: Тячів — Терешва — Устьчорне — цей шлях не доходить до гряничного хребта й не має по другому боці Карпат продовження. Йому відповідає менш-більш долина Лімниці (Осмолода — Перегінсько — Брошнів — Долина).

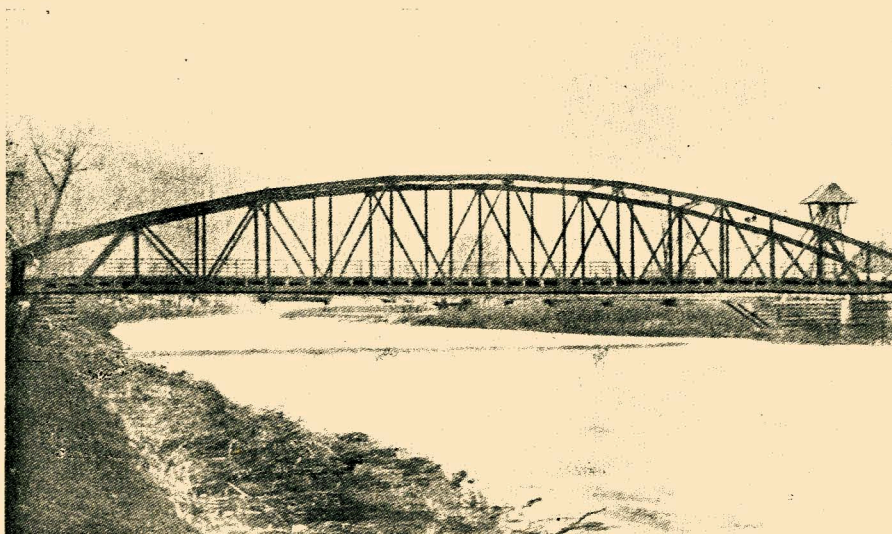
Поперечною сполукою (пятою) є ще останній відтинок південної поздовжньої магістралі Рахів — Кваси — Ясіня, що пробігає долиною гор. Тиси й має своє продовження по другому боці у шляху Вороненка — Делятин — Надвірна — Станиславів.

Поза вчисленими тут шляхами, що творять головну сітку шляхів Карпатської України доволі важне значіння мають теж менші відгадження, як Іршава — Довге, Рахів — Богдан та ін. Дов-

жина всіх родів гостинців Карпатської України до арбітражу була 2.400 км, себто на 100 км² — 18.7 км гостинців, на 10.000 осіб 32.3 км.

Гостинці, головно державні, тепер у куди кращому стані, ніж давніше. У великій частині (із 750 км — 170 км) — це модерні шляхи (виложені трахітовими або андезитовими кістками, цементові, бетонкові, асфальтові), або вальцовані (107 км).

Будова і удержання гостинців натрапляє на чималі труднощі, а саме з причини гористого терену, а ще більше частих повеней. Так напр. повені у рр. 1923, 1925, 1927, спричинили величезні шкоди, а направа тільки невеликого відтинку гостинця Кваси — Ясіня коштувала 16 міль. кч.

Міст на Тисі в Рахові.

Щоправда кошти будови й розбудови комунікаційної мережі будуть дуже великі¹⁾, та ці роботи мусять бути переведені, бо гостинці, як відомо у Карпатській Україні з огляду на слабо розвинену залізничу сіть, мають першорядне значіння.

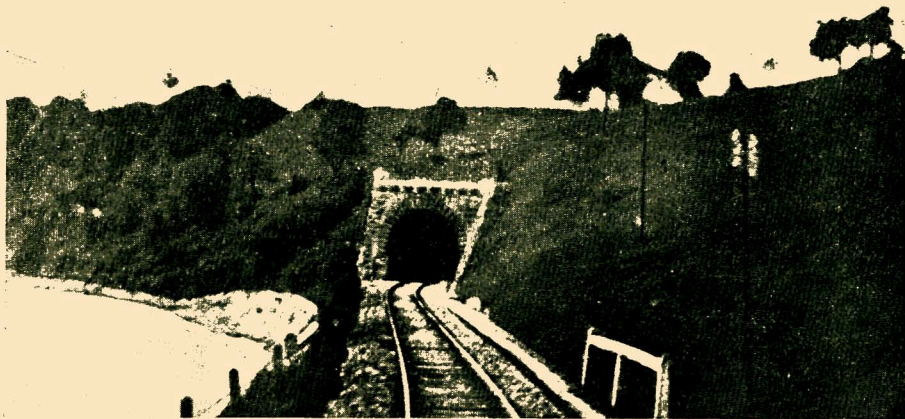
У звязку з гостинцями дуже важною справою є достаточна кількість мостів. Під цим оглядом до війни відносини на Закарпаттю були непотішаючі. Всі мости були дерев'яні, тому не диво, що війна спричинила ще більші знищення мостів, як гостинців. Повоєнні роки приносять хоч не цілковиту, але все таки значну поправу. І так від 1920—1932 р. виставлено на державних гостинцях 129 мостів (33% всіх мостів), з того 114 залізобетонкових, 1 залізний а тільки 14 дерев'яних. На краєвих гостинцях вибудовано в тому часі 54 мости (11.7% всіх мостів), з того 24 залізобетонкових, 30 дерев'яних; вкінці на повітових — 12 більших мостів, з того 1 залізний і 11 дерев'яних. З більших мостів це на державних гостинцях: міст через Терешву коло Бедевлі

¹⁾ Напр. будова відтинку Тячів — В. Бичків у рр. 1921—1923 довгого 34 км. коштувала 19 міль. кч., себто кошти будови 1 км. виносять около пів міль. кч.

(дерев'яний, довжини 233 м), через Теремлю в Буштині (залізобетон, 150 м), через Ляторицю в Підгірянах (залізний — 90 м), через Шопірку в В. Бичкові (залізобетон, 84 м); на краєвих гостинцях: через Тису к. Текова (420 м, найдовший дерев'яний міст в Чехословаччині), в Нересниці (залізобетон, 76 м); на повітових гостинцях: міст у Рахові (залізний, 65 м).

Уліпшування битих шляхів останніми роками причинилося чимало і до поширення автомобілізму. І так, 1937. р. було на Закарпатті 950 автомобілів (в тім 160 вантажних), себто на 10.000 мешканців — 13.

Залізниця. Із Заходом лучить Карпатську Україну одинока залізнична лінія, — що пробігає з Кошиць майже вздовж самої півден-

Тунель біля Квасів.

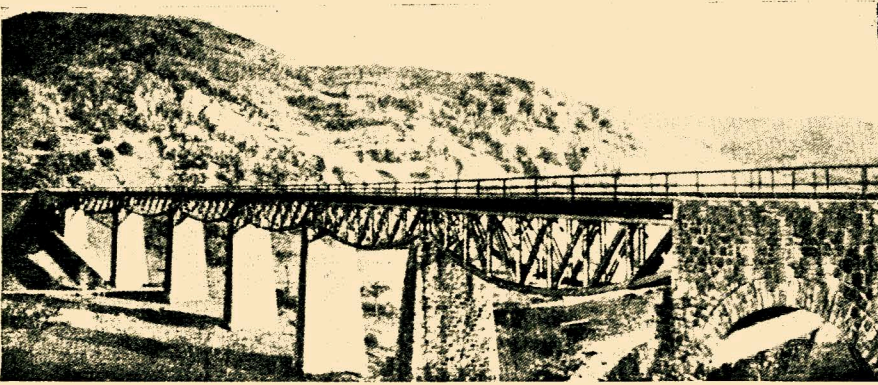
ної грядиці через Чоп — Батьово — Берегів — Хуст — Тячів — Терешву; за Терешвою переходить на румунську територію і коло В. Бичкова знову завертає на територію Карпатської України й через Требушани — Рахів — Ясіня доходить до грядиці (ст. Лазещина), Продовження її — це шлях по другому боці Карпат — Вороненка — Ворохта — Станиславів.

З півдня на північ протинають Карпатську Україну дві лінії доволі важні і з господарського й стратегічного боку, хоч сьогодні покищо майже льокального значіння, а саме: Чоп — Ужгород — Ужок з продовженням по другому боці Карпат: Сянки — Ст. Самбір і Батьово — Мукачів — Свалява — Воловець — Свалівка з продовженням по північному боці: Бескид, зг. Лавочне — Стрий, З вузькаторових залізниць це лінії: 1) Ужгород — Анталівці; 2) Берегів — Хмільник з відгалуженням до Кам'янки, Севлюша, до Кішниці та 3) Терешва — Нересниця.

Довжина залізничних ліній Карпатської України до арбітражу була 678 км, себто 1 км залізничного шляху припадав на 20 км², або на 100 км² — 5 км. Довжина лісових залізниць була 516 км.

Середня віддаль одної станції від другої доходить до 4.2 км. Віддаль різних частин краю від залізниць була досить добра, а саме 68% краю мало незначну віддаль 0—10 км, як це видно з слідуючого зіставлення:

Віддаль в км:	% усього краю:
0 — 5	40.4
5 — 10	27.7
10 — 15	14.3
15 — 20	8.9
20 — 25	4.9
25 — 30	2.7
Понад 30	1.1

Віадукт на лінії Лавочне-Батьово.

Втрати, які зазнала Карпатська Україна по віденському арбітражі щодо залізниць куди болючіші, ніж втрати гостинців. Відпало ок. 150 км залізничних шляхів. Втрата відтинку Чоп — Батьово — Берегів — Вілок (Нове Село) — перервала безпосередню залізничу сполуку Карпатської України з Заходом. Втрачено залізничні лінії Ужгород — Чоп, Батьово — Мукачів з широкорейкових, і Берегів — Хмільник, Хмільник — Севлюш з вузькорейкових. Ці зміни примушують Карпатську Україну в найкоротшому часі розпочати будову залізничної лінії, що лучила б безпосередньо Карпатську Україну із Заходом, а саме лінію Перечин — Хуст. На місце колишнього проекту Ужгород — Мукачів — Хуст, який влада відкинула як нереальний, треба буде в першу чергу зреалізувати згаданий новий проект (Перечин — Хуст), накинений новими обставинами. Природною основою для проведення цього шляху є міжгірська долина, що лучить західню частину Карпатської України з східною. Щойно після вибудування шляху Перечин — Хуст, може прийти черга на дальшу розбудову залізничної сітки Карпатської України.

Річна комунікація. Ріки Карпатської України, як було згадано, це переважно невеликі й неглибокі гірські ріки, не виклю-

чаючи й Тиси, яка на просторі Карпатської України має на значній довжині характер такої ж гірської ріки. Тимто всі ріки Карпатської України — надаються тільки до сплаву дерева. Та значіння це є дуже велике з огляду на вагу лісної господарки Карпатської України, а рівночасно недостатній покищо стан інших комунікаційних шляхів.

Дерево на паливо сплавають на Закарпатті вільно і вилловлюють з долішнім бігу ріки греблями. При такому сплаві, очевидно чимал. дерева (20%) пропадає. Сплав дерева вільний є дозволений на ріках Косівська Ріка до устя Тиси, на всіх притоках Терешви й Терєблі. Ужиткове дерево сплавають вязано т. зв. сплавами (дарабами) на цілім бігу Чорної Тиси до В. Бичкова, Білої Тиси і всіх притоках до В. Бичкова, на цілім бігу Терєблі, Терешви з притоками і Вел. Ріки до їх устя до Тиси.

Волосянка.

Повітряну сполуку мала Карпатська Україна головно з Прагою. (Ужгород — Кошиці — Братислава — Прага). Повітряна комунікація була досить жива, як свідчать слідуєчі дані: за час 1929 до 1932 — було 1996 летів (найбільше 1929. р. — 714). Подорожуючих було в тім же часі 2871 (найбільше 1930. р. — 912). Почти доставлено 1259 кг, товару 44.000 кг.

Пошта, телефон, телеграф. Поштових урядів було на Закарпатті 1932. р. — 109, так, що 1 поштовий уряд припадав на 6920 мешканців, на 100 км² припадало 1.1. Листових пересилок припадало на 1 мешканця — 17.8. Телефонічних централь було 71, телефонічних станиць 1777; на 10.000 мешканців припадало 24 телеф. стан. Телеграфічних станиць було 70, на 100 мешканців припадало 141 надісланих телеграм. Довжина телеграфічних проводів була 781 км, телефонічних проводів місц. сіти — 418, позаміської 880 км.

Торговля.

Торговля Карпатської України слабо розвинена. Вказує на це низький відсоток населення зайнятого торгівлею, а саме 5.7 в межах до арбітражу, а 4.3 в межах після арбітражу. До цього торгівля була майже в цілості у руках чужинців, головню жидів, а саме на 100 осіб займалося торгівлею і транспортом — з українців 0.6, жидів 33.7, чехів 5.3. Торговля має ціхи майже виключно дрібних торговельних підприємств, що очевидно не є додатнім явищем. Торговля скупчена головню в приватних руках. Кооперативна торгівля, що змогла як слід розвиватися, властиво шойно від 1926. р. по виданню кооп. закону — хоч виказує постійний зріст, всеж таки у загальному торговельному життю Карпатської України відіграє покищо незначну ролю. Треба

Залізничий двірець в Хусті.

надіятися, що теперішні змінені відносини принесуть значну зміну на ліпше.

Кооперація. Початки кооперації Закарпаття датуються від кінця XIX. ст. А саме започаткувала її 1898. р. мукачівська експозитура мадярського міністерства хліборобства. До 1916. р. засновано було 346 кооператив, з того 208 кредитових з 53.000 членів, 86 споживчих, 23 господарських, 16 кошикарських і 11 мішаних. Згадані кооперативи об'єднані були у 2 мадярських кооперативних центрах.

З прилученням Закарпаття до Чехословаччини основано 1920. р. заходом директорії Підкарпатської Русі самостійний „Краєвий дружественний (кооперативний) Союз Кооператив“, що був кооп. централю з українським національним характером і об'єднував 116 кооператив. Поруч нього повстало кілька інших централей під національним оглядом або ворожих або індеферентних до українства, як „Союз русских дружеств“, „Союз кредитових дружеств Подкарпатської Русі“, „Краєвий союз госп. і кредитових дружеств в Подкарпатській Русі“. Це вносило непотрібну конкуренцію і відемно відби-

валося на кооперативному життю Закарпаття. Вкінці 10. II. 1925. р. вдалося утворити єдину краєву кооп. централю „Краєвий дружественний союз“ із засягом діяльності ревізійної, кредитової та організаційної ділянки. Як торговельну централю основано 30. V. 1925. „Торговельний Союз Господарських Дружеств в Ужгороді“, з експозитурами в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Воловім, Берегові. Всіх кооператив було у 1926. р. — 287, у 1932. р. — 418, з того числа було кредитових 174, споживчих 89, господарських 22, молочарських 2, овочевих 4, винарських 7, домашнього промислу 3, лісових 5, будівельних 7, скотарських 1, інших 13. Білянс 170 кооператив із кінцем 1931. р. був такий (у мід. кч.): активи позички членам — 38.198, претенсій до мадярських

Сплав дерева.

центрально 5.731, втрати 0.060. Пасиви: членські вкладки 3.154, резервові фонди 1.637, вклади 11.678, позички від Союзу 16.584, зиски 0.249. Загальна сума білянсу 47.193.

Розвиток „Краєвого Союзу“ характеризують слідуючі важніші білянсові позиції (в мід. кч.) в рр. 1925, 1927, 1932:

:::	1925	1927	1932
Активи (довжники)	0.783	0.624	27.380
Пасиви: членські паї	0.067	0.253	0.474
резервовий фонд	0.035	0.008	0.920
вклади	— —	0.961	5.514
кредитори	0.604	1.811	27.750
Заг. сума білянсу	0.809	4.018	39.408

У 1938. р. число кредитових кооператив було 244 і 188 кооп. споживчих з того по арбітражі відійшло до Мадярищини 50 кредитових і 79 споживчих кооператив.

НАЙСТАРШІ ЧАСИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Написав *Др. Ярослав Пастернак.*

За могутнім луком Карпат, що обома своїми кінцями оперся об широку ленту Дунаю, починається широка китловина, північну частину якої заселює від давних непамятних часів одна вітка українського народу. Її земля — це одно велике передпілля багатьох карпатських провалів, що ними від найдавніших доісторичних часів переходили різні племена з півночі та сходу в наддунайський низ, а водночас і затишне прибіжище для різних народів, що під натиском азійських кочовиків шукали захисту по той бік Карпат. Тому й культура Закарпаття виявляє різні складники — при одному засадничому фізичному типі, що в доісторичних часах був мабуть праславянський, з трацькою домішкою, а від перших століть по Хр. вже напевно славянський.

Таких старих слідів заселення, як по цей бік Карпат, нема в Карпатській Україні. Не найшли там ще яких-будь залишків ані палеолітичних (старо-камяних), ані мезолітичних (середньо-камяних) культур, які своїми початками сягають багато тисяч літ перед Хр. По найстаршому населенню Закарпаття маємо щойно неолітичні (молодо-камяні) пам'ятки, що їм може бути, все ж таки, біля 6.000 літ. Наляжать вони до т. зв. *буківської*¹⁾ культури, що була по всякій правдоподібності судетського походження та водночас виказує споріднення із найстаршою неолітичною (трипільською) культурою Правобережної України, щодо способу життя (хліборобство), релігійних вірувань (людські глиняні фігурки) та деяких форм матеріальної культури. Покищо знаємо лиш один тілопальний гріб цього найстаршого населення Карпатської України (Холмець, пов. Ужгород), кілька цілих селищ — із них одно на Малій Горі в Мукачеві — та багато окремих знахідок крем'яного неолітичного знаряддя.

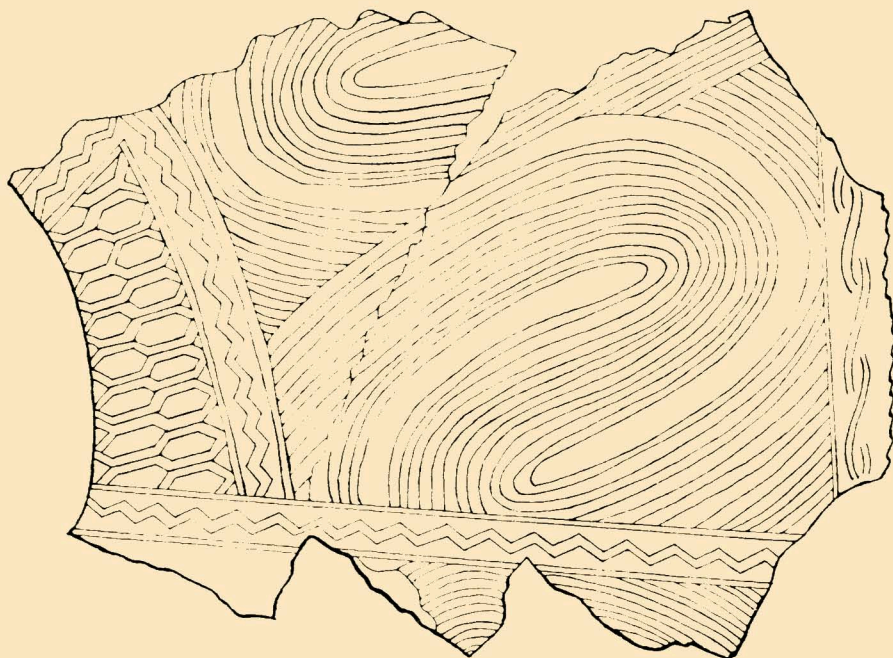
Народ *буківської* культури мав уже розвинену тямку для декоративного (на ганчарських виробах) й плястичного мистецтва та торгував *обсидіановим*²⁾ знаряддям із північно-східними і північними землями. Комунікаційним шляхом міг тоді служити провал *Верецький* та *Попрадський* і ними йшли найстарші знані досі культурні звязки Закарпаття з Галичиною, ще в неолітичну добу.

Над горішнім *Попрадом* та *Гернадом* жив тоді другий народ із культурою *нордійського* типу, який мав звязки з *краківською* землею.

¹⁾ Назва походить від *Букових гір*, що тягнуться на захід від *Мишківця*.

²⁾ *Обсидіан* — вулканічне скло.

Нашадки народу буківської культури заняли під кінець кам'яної доби низинні околиці під горішньою Тисою й тому їх культуру називаємо тепер просто „культурою Потисся”. Щодо релігійних вірувань та матеріальної культури навізує вона цілком до старшої буківської культури, а її рухливий народ удержував з одного боку звязки з носіями трипільської культури в Галичині, а з другого став шукати доріг у Семигород за знаним тоді вже золотом та міддю, як першими культурними металами. Про їх існування довідався він мабуть від сусідів, що сиділи в околицях Мишківця й Токаю з так зв. бодро-керестурською культурою та давали своїм небіжчикам до гробу вже золоті прикраси та мідяні ужиткові вироби.

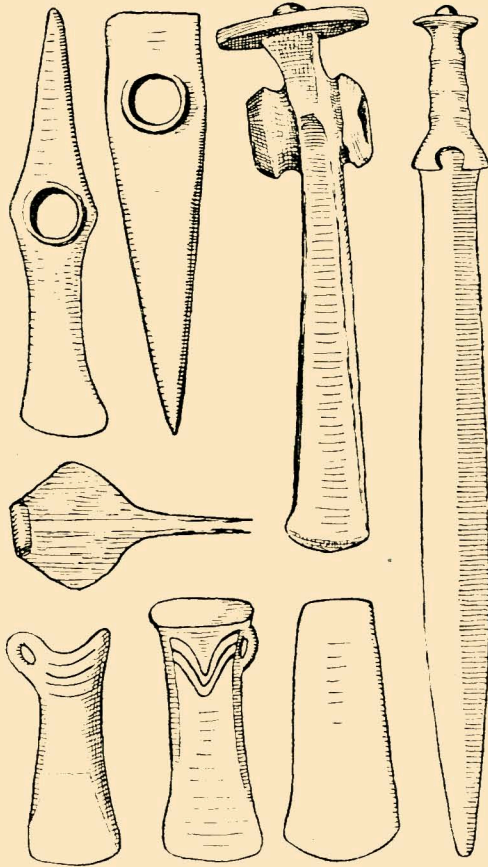
Характеристично орнаментований череп глинної посудини „буківської” культури з Ясова, пов. Кошиці.

А на підгір'ю, в околиці Ужгороду й Михайлівець, жило в тому часі несвідоме ще найновіших культурних здобутків давнє населення, що спалених своїх небіжчиків ховало далі на невеликих цвинтарях (Лучки, Перечин). Одно з таких цвинтарящ довелось мені самому розкопувати кільканацять років тому в Перечині. У кожному гробі була одна-дві попільниці, наповнені спаленими людськими кістками, на них часом смужки кругом, намальовані білою краскою, а біля них все кілька менших посуд, колись із стравою для небіжчика. На незаможність похованих вказувало те, що лиш в одному гробі найшовся обсидіановий ніж, а в інших не було жадних дарів на той світ.

На початку бронзової доби, коло 2.000 до Хр., стрічаємо на Закарпатті досить багато виробів із міді й золота, часом цілими скар-

бами, по кільканадцять і більше штук разом, що їх епіго-ни автохтонного населення буюківської культури добували від сусідніх трацьких племен із багатого на металі Семигороду. Один такий золотий скарб, що був знайдений ще в 1911. р. у Буштині біля Тячева, та складався з 11 великих човниковатих ковчків 5—6 см у промірі, прикрашених двораменними хрестиками, находився донедавна у приватних українських руках в Ужгороді.

Трохи пізніше, від II—III. бронзової доби, починається вже на місці на Закарпатті власний виріб різних бронзових предметів, як от мечів, ножів, серпів, сокир та дрібних тоалетових прикрас. Звичайно вяжуть це з приходом нового народу на Закарпаття, а саме траків, однак ніяких певних доказів на це досі ще нема, бо з цілої бронзової доби не знаємо ще з Карпатської України ні одного трацького скелетового гробу, а тим самим не маємо ще жад-

Мідяні та бронзові вироби з різних місцевостей Карпатської України.

ного доказу на стале заселення її одним з трацьких племен. Могли це бути лише поодинокі трацькі ремісники поміж місцевим населенням, або трацькі купці, що по них осталося на цілому Закарпатті кількадесять бронзових скарбів із великою кількістю різних господарських, військових та оздобних виробів, призначених до вимінної розпродажі поміж місцеве населення та до транспорту за Карпати, до Галичини. Шляхи, що ними йшли тодішні купецькі каравани, вели крізь провали: Бескидський (за Бардієвом), Лупківський, а головне Верецький, де найшлося так багато бронзових скарбів, як ніде інде в усій середущій Європі. В останньому часі дістав музей Легоцького в Мукачеві три нові скарби: з Підмонастиря (пов. Мукачів), Кідьоша (пов. Берегів) та Калин (пов. Тячів). Перші два з них датовані на сам кінець бронзової доби (1000—800 до Хр.) боевими сокирами з викроєною тулійкою-дучкою.

Відокремлену групу бронзових знахідок того самого типу бачимо в Мармарошині; вона стоїть, мабуть, у звязку з тамошніми солянками та торговельним шляхом від них на Буковину, мабуть на Прислопський провал.

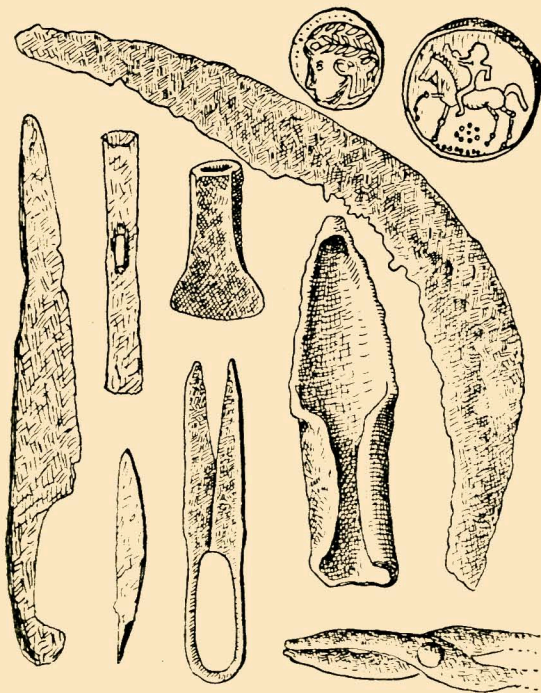
Рівночасно переходили тоді через Закарпаття купецькі каравани, що з далекої Італії довозили всякий посуд із бронзової бляхи. Одні з них переходили Дунай біля Комарна і здовж р. Грону зміряли крізь Попрадський провал у густо заселену долину Дунайця, другі йшли від нинішнього Будапешту в сторону Ужгороду, а звідти крізь Ужоцький провал на наше Покуття (Кунисівці, Озеряни).

Цими торговельними шляхами прийшли на Закарпаття теж перші вістуні дозрівачої на південному заході т. зв. гальштатської культури. Виявилось це в першу чергу в занидінні старовинного, автохтонного спіралевого орнаменту на народніх ганчарських виробих. На його місце прийшла тепер лискуча чорна поверхня посуду (графітування), прикрашена лише часом поземими жолобками, що мали нагадувати бляшаний посуд. Пізніше набирають теж бронзові вироби питомених прикмет гальштатського стилю.

З цієї доби знаємо у Карпатській Україні вже досить багато могил, що своїм тілопальним походженням та деякими похоронними звичаями (багато кераміки в гробі) навізують досить добре до неолітичних гробів Закарпаття, з чого можна б догадуватися, що корінне, хліборобське населення не змінилось, тільки запанували над ним на якийсь час т р а к и, які разом із скитською інвазією в багатий на золото Семигород, витиснули своє тавро на місцевій матеріяльній культурі. Говорять про це деякі трацькі форми у кераміці згаданих могил т. зв. к у с т а н о в и ц ь к о г о типу (Кустановиці біля Мукачева) та сам спосіб сипання могил, принесений скитами із Наддніпрянщини.

Для нас важне те, що народ цих могил переходив через Верецький провал на цей бік Карпат та вдержував мирні сусідські звязки з мешканцями тодішнього Покуття. На це вказує між іншим могила кустановицького типу, без жадної зброї, що її розкопав я свого часу в Комарові біля Галича.

Нова панівна верства заволоділа закарпатським хліборобським населенням в останніх століттях до Хр. Були це воєвничі кельти, що прийшли з заходу, через теперішню Словаччину та властиво перші внесли залізну культуру на Закарпаття. Одно з їх племен, мабуть теврїски, заложило на місці ниніш-

Кельтійські пам'ятки з Мукачева.

нього Мукачева першу столицю Закарпаття, стало там мабуть бити перші гроші та заснувало першу фабрику рільничого знаряддя на Малій Горі біля Мукачева. Мабуть по них осталися скелетові гроби біля Мукачева й Берегова.

У „Срібній Землі“, на Спіші сиділо тоді кельтійське плем'я котинів, що — за відомостями грецького історика Птолемея — займалося головню перерібною залізної руди.

Далі на схід від них, десь у нинішній Карпатській Україні, глибше в горах, жили костобоки, що їх одні дослідники мають за траків, другі за славян.

З дещо пізнішої римської доби знаємо вже цілу низку імен народів, що заселявали ціле Закарпаття. Є це давні кельти (бої, котини) й мабуть траки (костобоки), до яких прилучуються тепер іще германи (маркомани, квади, бури й вандалі). Усі вони змінюють нераз свої місця серед боїв із римлянами, так, що годі точно означити, хто з них де сидів, а тим більше тяжко приписувати їх окремі знахідки. Знаємо тільки, що деякі пам'ятки з горішнього Потисся, Карпатської України та нинішньої східньої Словаччини лишилися по вандальському племені гасдингів, які перейшли туди під кінець II. ст. через Карпати з Галичини. Є це гроби з околиць Мукачева (Арданів, Лучки Малі, Мукачів, Новоселиця, Станове), Севлюша (Мала Копана), Берегова й Сваляви.

Не знаємо ще тільки у Карпатській Україні пам'яток по місцевім хліборобським населенню римської доби та по таборуванню римських легіонів, які могли заходити сюди після добуття сусідньої Дакії Траяном у перших роках II. ст. За те находять там багато римських монет, що вказує на давні торговельні шляхи римських купців, які вже від II. ст. стали поважними конкурентами греків. Деякі з цих шляхів звязували тодішнє Закарпаття з Галичиною. І так із „Срібної Землі“ йшов торговельний шлях крізь Карпати провалом в околиці Нового Санча. Далі йшов один шлях з околиці нинішнього Мишківця здовж Гернаду на Бардіїв, а другий з околиці нинішнього Мукачева на Верецький провал. Був також звязок здовж Тиси з солянками у Мармарошчині і далі долиною Вишевої на Присліпський провал із Буковиною.

Хто заселявав Закарпаття підчас великої мандрівки народів (V—VI. ст.), цього археологічні знахідки нам ще не говорять, але тут можемо покликатися на синтетичні висліди праць таких найкращих знавців славянської старовини, як М. Грушевський та Л. Нідерле, що на Закарпатті жили тоді вже напевно слав'яни, але мабуть іще південні. Те, що досі не маємо ще жадних матеріальних пам'яток по них, пояснює другий із них великою вбогістю їхньої культури, одначе, на нашу думку, у цьому завинив брак систематичних археологічних дослідів. Досі найціннішою пам'яткою Карпатської України з доби мандрівок народів є скелетовий візиготський гроб із Косинова біля Берегова, датований багатими жіночими прикрасами на V. ст.

Східно-славянські, українські племена почали заселявати Закарпаття, мабуть щойно під натиском кочовиків: аварів, болгар і мадярів, а опісля печенігів та половців. Занята ними територія сягала свого часу на заході поза р. Гернад, а на південному сході до-

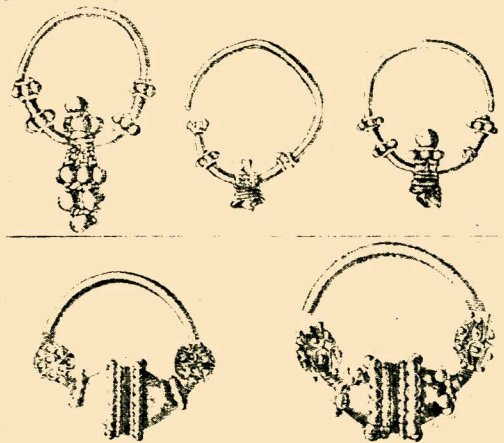

Ліворуч три кельтійські посудини з Білок, посередині славянська посудина з Корол. Холмця, три бронзові славянські ковтки з Токаю та залізна вандальська острога з Арданова; праворуч залізний скитський мечик з Арданова.

Ліворуч три кельтійські посудини з Білок, посередині славянська посудина з Корол. Холмця, три бронзові славянські ковтки з Токаю та залізна вандальська острога з Арданова; праворуч залізний скитський мечик з Арданова.

Ліворуч три кельтійські посудини з Білок, посередині славянська посудина з Корол. Холмця, три бронзові славянські ковтки з Токаю та залізна вандальська острога з Арданова; праворуч залізний скитський мечик з Арданова.

Ліворуч три кельтійські посудини з Білок, посередині славянська посудина з Корол. Холмця, три бронзові славянські ковтки з Токаю та залізна вандальська острога з Арданова; праворуч залізний скитський мечик з Арданова.

Славянські ковтки київського типу з Токаю над Бодрогом.

ходила до горішнього бігу р. Самоша в Семигороді. Про це свідчить сьгодні низка малярських топограф. назв, що мають у собі прикметник „Рус“ або „Орош“, себто „руський“. Ця закарпатська Русь належала у IX. ст. до великоморавської держави, підпадала теж під вплив болгарського царства на півдні від неї, та за часів Володимира Великого входила мабуть теж у круг політичних впливів київської держави.

В часі приходу малярів у Наддунайський низ були в Карпатській Україні свої князі, знаємо ім'я одного з них (Лаборець). Та у XI. ст. захопили країну вже ма-

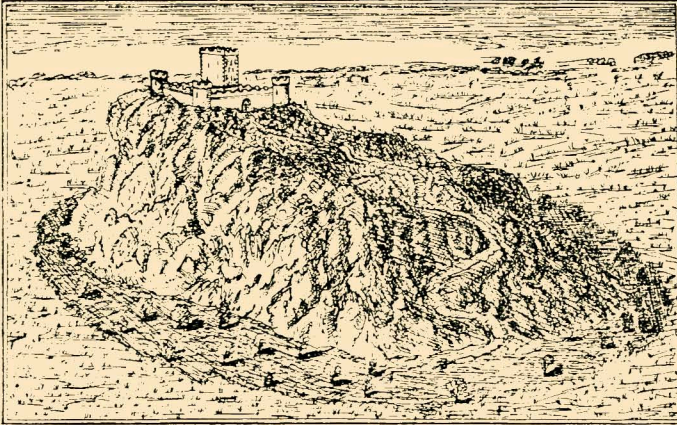
лярів, по яких залишилися досі могили з кінською головою біля небіжчика. Їх король Степан іменував свого сина Емерика у 1031. р. князем русинів (dux Ruissorum), а рівно сто літ пізніше згадується вже окрема „Marchia Ruthenorum“ (край русинів). Та це вже належить до історичних дослідів.

Археологічних пам'яток із княжої доби на Закарпатті ще досить мало. Із старославянських, ще поганських часів походять тіло-

пальні могили (Мукачів, Стрибичів, Червенів, Корол. Холмець), з дещо пізнішого часу походять скелетові могили, датовані керамікою до старшої княжої доби (Корол. Холмець, Оружин).

Для охорони перед кочовиками повстав тоді здовж південного узбіччя Карпат цілий ряд городищ (Арданів, Підгіряни, Дідове, Оборин, Древеник), з яких найбільшого значіння досягнув пізніший замок-твердиня на скелі у Варпалянці (Паланка) біля Мукачева, осідок князя Федора Коріятовича на переломі XIV—XV. ст. З інших замків

збереглися дотепер звалища в Невицькім — Підгороддю, Великому Севлюші, Хусті, Вишкові, Углії, Винному, Плавчі. Ужгородський замок перебудували в XVII. ст. Єдиним зразком церковної княжої архітектури є кругла каплиця-ротунда в Горянах біля Ужгороду з XI—XII ст.

Мукачівський замок на початку XV ст.

Карпатська Україна удержувала тоді живі звязки з київською державою, а через неї теж із Візантією та арабським Сходом. Вказують на це тепер знахідки срібних та бронзових предметів київського й візантійського походження, золоті візантійські монети та цілі скарби кувфійських діргемів, знайдені біля Хусту й Мукачева. Свідчить це про високий ступінь тодішньої української культури на Закарпатті, яка мала спершу дуже великий вплив на культуру сусідньої Мадярщини, але згодом, стративши звязок із матірнім пнем, стала поволі занепадати при боці недавніх кочовиків.

ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Написав *Др. М. Андрусяк.*

Слав'яни оселилися на південному збіччі Карпат і в наддунайській кітловині ще в римській добі; історичні джерела стверджують славянські оселі над Дунаєм уже в II. ст. після Христа. З часів мандрівки народів, у II—IV. ст. історичні вістки виказують існування слав'ян у карпатсько-дунайському басейні поруч германських племен, що якийсь час спинялися там підчас своїх рухів. Після опанування цього басейну спершу гунами (IV—V. ст.), відтак аварами (VI—VIII. ст.) щезли там сліди по германських племенах; перетривали владу й упадок цих тюркських кочовиків слав'яни. На основі вісток візантійського цесаря Константина Багрянородного (905—959) приймав дехто з дослідників, що славянське плем'я, яке заселявало Перед- і Закарпаття, звалось хорватами, а після еміграції одної їх частини на південь залишалися в Карпатах і Підкарпатті по північному і південному боці — білорхорвати. Михайло Грушевський не прийняв такого вияснювання вісток Константина Багрянородного про хорватів, що — як виходить з оповідання — були підвладні західньо-римському цесареві Оттонові I. (937—73). Автім і наш найстарший літопис „По-вість времених літ“ згадує про білих хорватів, поруч чехів і сербів (лужицьких), хоча в іншому місці вичислює хорватів поруч дулібів над Бугом. Созвучність назви хорватів із карпатами промовляла б за їх поселенням на Прикарпатті; і літописне оповідання під 993. р. про похід Володимира Великого на хорватів може відноситися тільки до поширення меж київо-руської держави в Карпатах.

В об'єднанні славянських племен на наших землях в один народ, що в княжій добі звав себе Руссю, відіграла вирішну роллю християнська віра, заведена Володимиром Великим. На Закарпатті християнську віру заведено ще в часі її приналежності до великоморавської і болгарської держави (IX. ст.). Однаковий славянський обряд і у великоморавській та в болгарській і в київо-руській державах вплинув на сціплення в один народ тієї самої етнічної маси по обох збіччях Карпат, хоча населення південного Закарпаття від початків XI. ст. до кінця XIII. ст. належало до чужої Угорщини. Саме традиція кирило-методіївського християнства з часів великоморавської й болгарської держави, підсилювана раз-у-раз зв'язками з своїми державними братами, дала змогу карпатським українцям устоятися продовж століть перед винародовленням.

Основою карпато-українського населення були ті славянські племена, що зберегли заведений у часах великоморавської держави

славянський обряд; їх західня границя пересувалася століттями на схід. Підсилювали цю славянську людність імiгранти з-за Карпат, що принесли з собою й назву „Русь“, яка первісно означувала князів Рюриковичів та їх дружини. Згодом ця назва поширилася. Поширилася вона і на семигородських славян, що перед приходом мадярів належали до Болгарії, а згодом подалися на північ у Мармарошчину, Саболчанщину й Гайдучину.

У „Повісті временних літ“ згадується під 898 р. про похід мадярів через Україну попри Київ у напрямі карпатських гір. Мадярські кочовики захоплювали по дорозі на наших землях бранців, яких опісля розселили в різних околицях наддунайського низу. А знов мадярський літописець, анонімний нотар короля Белі, пише, що разом із мадярами прийшло багато русинів під проводом вождя Альма. Годі збагнути, чи дружина Альма складалася з варягів чи з славян; угорський анонім, в часах якого назва „Русь“ була поширена на все українське населення, не визнавався в різницях між варязькою дружиною й славянським населенням України в IX. ст.

Можна здогадуватися, що варязькі дружиники могли найнятися на мадярську службу; автохтонне ж населення України могли мадяри забирати з собою тільки силою.

Дехто тепер пише, наче б то князь Олег дав провідників мадярам і оселив їх над Дунаєм, щоб вони були сторожами південно-західніх окраїн держави; але ця думка не має потвердження в історичних джерелах. Те, що „орос“ називався королівський мадярський дверник, та що біля королівського замку у Вишеграді мешкали русини, вказує, що мадярські королі набирали собі службу зпоміж русинів. Руські дружинники прибували на Мадярщину з України й пізніше, коли мадярські королі посвоячилися з нашими князями. Торговельні звязки між Угорщиною і Київською державою були живі майже від поселення мадярів над Дунаєм; про угорське срібло й коні натякав, — як оповідається в нашому найстаршому літописі, — Святослав Завойовник, перебуваючи в наддунайському Переяславці. Очевидно, первісний торговельний шлях з України в Мадярщину йшов Дунаєм, що лучив Україну також із південною Німеччиною. „Руський Город“ — Оросвар (Карльсбург) над Дунаєм недалеко Братислави, був саме руською торговельною оселею для звязків із Німеччиною; шлях від нього в Русь вязався ланкою осель із назвою „Орос“, як Немеш-Орос у комітаті Гонт. Орос на острові св. Андрія. Верхи Карпат у XI—XIII ст. були заліснені; населення находилося на збіччях гір і на долах над горішньою Тисою та її притоками. Державна границя між Мадярщиною та спершу київською, відтак галицькою державою в Карпатах не покривалася з границями угорсько-галицькою і угорсько-румунською зперед 1919 р. Наші князі вважали Карпати за свою власність, за Данила Галицького належали до його держави північні окраїни Семигороду, кудю йшов шлях т. зв. Борсуковим долом через Родну на Угорщину.

Південна етнічна українська границя на Закарпатському Підгір'ї в XI ст. проходила на південь від Роднянських гір, обхоплюючи водяну область Самошу й Красної; при впаді цих рік до Тиси зближалася вона до останньої, що творила приблизну українсько-мадярську етнічну межу аж до свого закруту на південний захід коло ниніш-

ньої місцевості Чоп. Звідти вела зигзаковата славянсько-мадярська етнічна межа в південно-західному напрямі до Вишеграду над Дунаєм, при чому славянське населення на північ від цієї граничної лінії було щодо обряду мішане; ті слав'яни, що зберігали заведений св. Кирилом і Методієм обряд, тяготіли до однообрядової Русі й означували себе цією назвою для відрізнення себе від тих слав'ян, що улягли впливам латинського обряду й стали основою словацького народу. Топографічні назви в нинішній східній Словаччині і в сумежних із нею околицях нинішньої Мадярщини вказують, що нашу етнічну західню межу на Закарпатті творила лінія поведена з Татрів до ріки Грану і відтак цією рікою до її впаду до Дунаю.

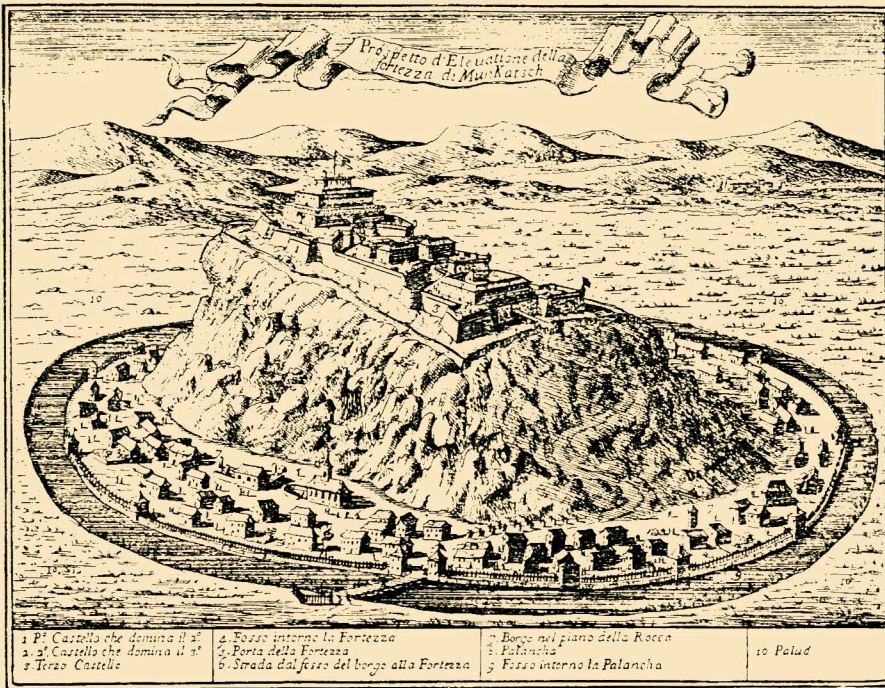
Закарпатське руське (українське) населення належало до Угорщини, але мало воно моральну підтримку своїх державних братів. Угорські королі мусли числитися з цим населенням для добрих взаємин із своїм сильним північно-східнім сусідом. Угорський король Стефан I (998—1038), що жив у добрих взаєминах із Володимиром Великим (980—1015), основував церкви й монастирі славянського обряду; свого сина Емерика іменував князем русинів (*dux Ruisorum*). Згодом територія Закарпаття „*Marchia Ruissorum*“ — звалась „*Universitas populorum Ruthenorum*“. Син Стефана Андрій I, оженений з дочкою Ярослава Мудрого Анастасією, оснував монастир св. Андрія у Вишеграді для привезених його жінкою ченців із Києво-печерської Лаври. Анастасія Ярославна, яку народня легенда вяже з хустським замком, оснувала жіночий монастир у Толмові, в бігарській жупі.

Не переривалися подружні зв'язки між угорськими Арпадовичами й руськими Рюриковичами і в часі розкладу киево-руської держави після смерті Ярослава Мудрого (†1054). Користаючи з княжих міжусобиць, угорські королі намагалися кілька разів опанувати Галичину; при кожнім їх відвороті відходили з ними галицькі бояри, що з ними тримали, як також забирали вони й галицьке населення в полон. Ці поневольні емігранти зміцнювали наш елемент на Закарпатті. В часі нападу татарів у 1242 р. Закарпаття боронив воевода русин Діонісій. Після того прийняв король Беля IV свого зятя з чернігівської лінії Рюриковичів-Ольговичів Ростислава Михайловича й надав йому Закарпаття (1243—1262). Ростислав заселив вилюднене й спустошене Закарпаття поселенцями з Чернігівщини, Київщини й Галичини. Другий зять Беля IV галицький князь Лев I Данилович зголосив свої претенсії до Закарпаття після смерті Ростислава; коли ж маляри не хотіли йому його віддати, він опанував Закарпаття у 1280 р. силою. З часів влади Льва збереглася грамота з 1299 р. Гриця, берегівського наджупана, „урядника Льва, князя руського“.

Після смерті Льва I († коло 1300. р.) Закарпаття ще довго обороняло свою незалежність від малярів. Майже одночасно з смертю нашого князя вимерла мадярська королівська династія Арпадовичів (1301). Земплинський і ужанський наджупан Петро Петрович (1305—1321) не признав угорського короля Карла Роберта з династії Анжу за свого зверхника й воював із ним в обороні zagrożених інтересів славянства та „руської віри“ в Угорщині. З часів цієї боротьби маємо проклямацію Петра Петровича з 1315. р. до всіх слав'ян і до руських селян, яким вказував небезпеку від чужого панування. За свого закон-

ного зверхника признавав Петрович галицького князя Льва II Юрієвича († перед 1223), як правнука Белі IV, але галицько-волинські князі Лев II і Андрій Юрієвичі, заняті війною з Литвою і татарами, не могли допомогти Закарпаттю. Петрович згинув при обороні замку Мак у шариській жупі в 1321 р.

Після його смерті мадяри опанували Закарпаття. Вони старалися викоринити східній обряд серед русинів і волохів, що оселилися пізніше на Закарпатті; тому волоське і частинно українське (руське) населення з північного Семигороду та Мармарощини перейшло в половині XIV ст. під проводом воеводи Богдана на північно-східні збіччя Карпат і там на території між Карпатами, Черемошем, Дністром, Чор-

Мукачівський замок за козацьких часів.

ним морем і гирлом Дунаю, що належало до того часу до галицької держави, оснували молдавське князівство. З огляду на небезпеку опустіння Закарпаття пізніші угорські королі повернули до політики Арпадовичів. Король Жигмонт (1382—1437) з люксембурзької династії прийняв в Угорщині прогнаного литовським князем Витовтом з Поділля князя Федора К о р і я т о в и ч а й надав йому Закарпаття. Коріатович правив на Закарпатті 20 років (1394—1414) і за цей час оселив там до 60 тисяч українців з Поділля. Він оснував василіянський монастир на Чернечій горі біля Мукачева, що став осідком і захистом закарпатської культури аж до новіших часів. У цьому ж монастирі мав спершу свій осідок і мукачівський єпископ.

Князь Федір Коріятович (за старим штихом у книжці Базилонича про василіяньський монастир у Мукачеві, виданій у Кошицях 1799 р.).

ігумен основаного Коріятовичем василіяньського монастиря св. Миколая на Чернечій Горі коло Мукачева. Перший мукачівський єпископ, імя якого збереглося в історичних памятках, був ігумен Іван (1491). Мукачівське єпископство було залежне безпосередньо від царгородського патріярха до половини XVII. століття. В 1646 році мукачівський єпископ Василь Тарасович (1638—1648) з частиною духовенства приступив до церковної унії з Римом, а за його наслідника Партенія Ратошинського (1648—1670) на синоді в Ужгороді (1652) перейшло на унію ціле західне Закарпаття. На східньому Закарпатті був мармароський православний єпископ і щойно в 1716—21 роках поширилася там унія.

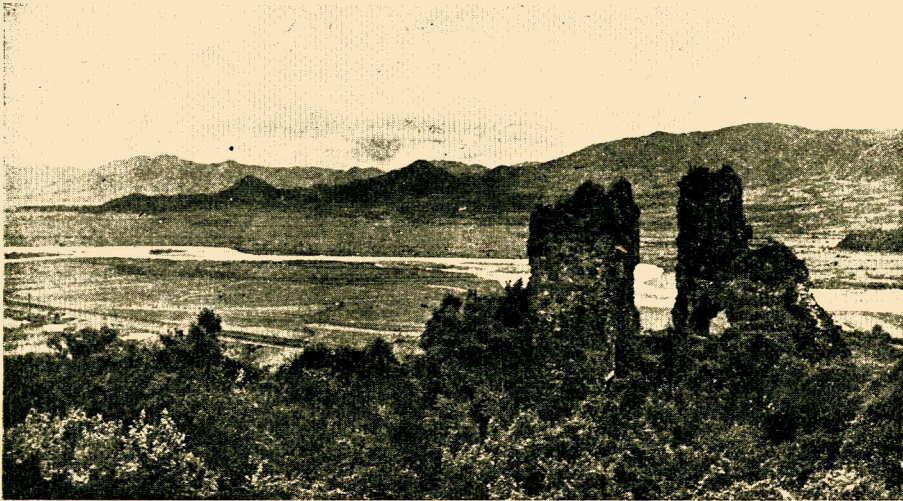
В 1711 р. узалежнено мукачівського єпископа від латинського ерлавського; щойно 1771 р. виборили самостійність мукачівської єпархії єпископ Іван Брадач і Андрій Бачинський; останній став після смерти Брадача єпископом (1772—1809), і переніс єпископську резиденцію до Ужгороду (1775). Його доба — це доба великої активності Закарпаття. Він сам робив заходи в 1774 р., щоб об'єднати Галичину й Закарпаття в одну церковну провінцію, й відновити галицьку митрополію, та до цього не допустили мадяри. Він також причинився найбільше до створення у Відні греко-католицької генеральної семінарії, названої від церкви св. Варвари *Barbareum* (1774). У *Barbareum* дістало освіту багато галицьких священиків, що опісля переводили реорганізацію духовенства й засновували школи у львівській і переми-

Після смерти Коріятовича угорські королі чим раз більше обмежували самоуправу Закарпаття, своїми намісниками настановляли вже чужинців. Єдиним заборолом перед винародовленням було для закарпатських українців їх віросповідання по східньому обряді. Церковна єрархія на Закарпатті своїми традиціями сягає ще часів св. Кирила й Методія, але в часах занепаду закарпатської самоуправи після смерти Петра Петровича щезло окреме закарпатське єпископство і всякі сліди по ньому. Протягом XIV-го ст. наглядали над церквами Закарпаття перемиські єпископи. Щойно наприкінці цього століття був створений місцевий нагляд над релігійним життям Закарпаття. Зверхником церковного життя Закарпаття став

ській дієцезіях. Закарпаття дало професорів до основаного в 1784 р. університету у Львові і *Studium Ruthenum* при цім університеті (1787).

Дехто з закарпатських інтелігентів виїхав у Росію і там став працювати для чужої нації, серед якої й пізніше шукали наші забуті, нещасні закарпатські брати безуспішно опертя. Поміж емігрантами в Росію опинився й перший професор львівського *Studium Ruthenum* Петро Лодій; але поміж цими закарпатськими емігрантами в Росії знайшовся й піонер національного відродження поневоленого турками болгарського народу — Юрій Гуца Венелин.

І не тільки закарпатським інтелігентам видалася тісною їх батьківщина; емігрують у другій половині XVIII ст. й селяни, але на пів-

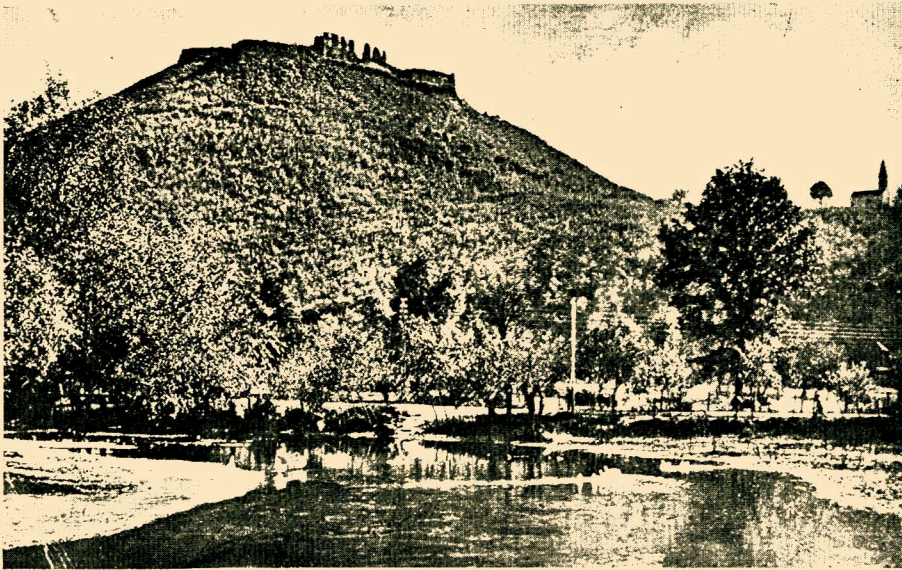
Руїни замку в Хусті.

день, до визволеної зпід Туреччини Бачки. Вони одначе виказали привязання до свого рідного народу, дарма, що серед братнього сербського населення втратили чистоту своєї рідної мови. Проте бачванські українці не заразилися москвофільством так, як їх брати в старому краю, й видали зпоміж себе ідейних патріотів, а серед них теперішнього крижевацького єпископа й адміністратора Карпатської України о. д-ра Діонісія Нярадія.

Після смерти еп. Андрія Бачинського основано на Закарпатті ще друге єпископство в Пряшеві (1818), але через опір мадярів обох цих єпископств не прилучено до відновленої в 1808 р. галицької митрополії з резиденцією у Львові. Не повелися також спільні заходи галичан і закарпатян у 1848—49 рр. в австрійського уряду в справі відділення заселених українцями частин Галичини, Буковини й Закарпаття в окремих автономний „Руський Край“.

Думка об'єднання Галичини з Буковиною й Закарпаттям в один автономний край вийшла від представника Закарпаття у львівській „Головній Руській Раді“ Адольфа Добрянського (1817—1902), правника й гірничого інженера, що в 1848. р. заступав також Закарпаття

на славянському зїзді в Празі. Опісля літом 1849 р., коли прийшли на поміч Австрії проти мадярів російські війська, Добрянський був назначений австрійським воєнним комісаром при російській армії. Після здавлення мадярського повстання Добрянський поїхав у жовтні 1849 року на чолі закарпатської делегації до Відня. Там подала делегація цісареві й міністрам меморіал, в якому домагалася: 1. признання політичних прав карпатським русинам (українцям), 2. створення адміністративних округ за етнографічними гряницями, 3. оснування українських народніх шкіл, гімназій, української правничої академії в Ужгороді й переміни львівського університету з німецького на український, 4. заступлення в українських округах тих урядників, що не

Замкова гора в Хусті.

знали української мови, урядниками русинами (українцями), 5. видавання урядового часопису українською мовою і кирилицею та взагалі свободи для нашого друкованого слова, 6. установлення українських старшин і військових капелянів у полках, що рекрутувалися з українців.

Слід відмітити, що закарпатська делегація ставляла австрійському урядові домагання далеко певніше визначені, ніж домагання галицької „Головної Руської Ради“, що задовольнялася поступінною переменою шкіл і університету у Львові на руський (український), поступінним прийманням наших урядників до державної служби тощо. Та в цьому нічого дивного, бо в половині XIX. ст. закарпатяни мали свою світську інтелігенцію в більшій кількості від галичан.

Але австрійський уряд, що вже не потребував помочі галицьких і закарпатських українців проти мадярів, не сповнив їх домагання створення автономного „Руського Краю“, ані не створив адміністративних округ на етнічному принципі в межах тогочасної Угорщини.

Успіхом закарпатської делегації було те, що Добрянського іменовано намісником уґочанської й ужгородської округ та признано українську мову обов'язковою в ужгородській, мукачівській і сиготській гімназіях. Пізніше вибрано Добрянського референтом ужгородської руської країни й тоді то місцевою карпатсько-українською мовою навчано в ужгородській гімназії та іменовано урядниками місцевих українців. Разом з о. Олександром Духновичем оснував Адольф Добрянський у Пряшеві 1851 р. літературне товариство.

Для піднесення народньої освіти багато зробили в половині XIX століття обидва тогочасні закарпатські єпископи — мукачівський Василь Попович і пряшівський Йосиф Гаганець. До 1870 р. у Карпатській Україні стихійно розвивалося наше національне життя; в Ужгороді основано клуб „Руська Бесіда“ та літературне товариство св. Василя Великого (1866).

Від 1870 р. угорський уряд, не зважаючи на власний закон з 1868 року, що дозволяв навчати місцевою українською мовою в народніх та середніх школах, почав гнобити всякі прояви закарпатського національного руху; крім церковних не можна було видавати ніяких руських книг. Преса, що появлялася місцевою народньою мовою, зазнавала причіпок з боку уряду. На руку мадярам пішов мукачівський єпископ Степан Панкович (1867—72), що виступав проти діяльності літературного товариства св. Василя Великого, доки не опанували його однодумні єпископові мадярони, забороняв духовенству читати часопис „Світ“, загарбав і продав дім, призначений на „Народній Дім“ в Ужгороді. Кандидатів на священників вислав Панкович на науку до мадярських духовних шкіл у Будапешті й Остригомі. За нього вилучено південну частину мукачівської єпархії в окремий вікаріят із власною консисторією в Гайдудорогу та з мадярською богослужбовою мовою. Цей вікаріят переіменовано в 1912 р. в окрему греко-католицьку мадярську єпархію. Пізніші мукачівські й пряшівські єпископи йшли здебільшого шляхом Панковича; як не активно, то пасивно причинялися вони до мадяризації церкви, духовенства й вірних.

Ті закарпатські патріоти, що протиставилися мадяризації, почали дивитися на Росію, як на майбутню опору своєї батьківщини. Початки закарпатського москвофільства сягають XVIII ст., від коли закарпатські інтелігенти почали емігрувати в Росію. До москвофільства схилився й Адольф Добрянський, на світогляді якого заважили його звязки з російською армією в 1849 р. Коли ж австрійський уряд не сповнив домагань прикарпатських українців щодо створення автономного „Руського Краю“, Добрянський без застережень глядів на Росію, як на спасителя Закарпаття перед мадяризацією. Двічі ззивав його до себе російський цар Олександр II (1855—81); друга зустріч відбулася напередодні російсько-турецької війни 1877—78 рр. і тоді піддавав Добрянський цареві думку виміняти за Конґресівку (без Холмщини) Галичину, Буковину й Закарпаття. Очевидно, цар цілком не захопився таким нереальним пляном, але це не охолодило симпатій Добрянського до Росії. На львівському процесі 1882 р. Добрянського, його дочки Ольги Грабар, о. Івана й Володимира Наумовичів та їх однодумців, говорено про плян царя Олександра II виконати цю територіальну заміну; такою видумкою старалися галицькі й закарпатські

москвофіли приєднувати собі наше громадянство. Довоєнне закарпатське москвофільство було противагою лояльному мадярофільству, тому що на Закарпатті не було тоді ще сильного українського національного політичного руху. До світової війни тільки москвофіли ширили на Закарпатті ідею відірвання його від „країв корони св. Стефана“ й приєднання до „земель св. Володимира“ й тим притягали до себе народню масу, що всюди — на релігійному, культурному й економічному полі, відчувала тяжкий мадярський гніт.

До світової війни галицькі політики українського національного табору долею Закарпаття не цікавилися, тільки галицько-українські наукові дослідники займалися Закарпаттям. Один із-поміж них, Володимир Гнатюк, пробував у 90-их роках XIX ст. навіть спонукати закарпатську інтелігенцію до національно-культурної праці.

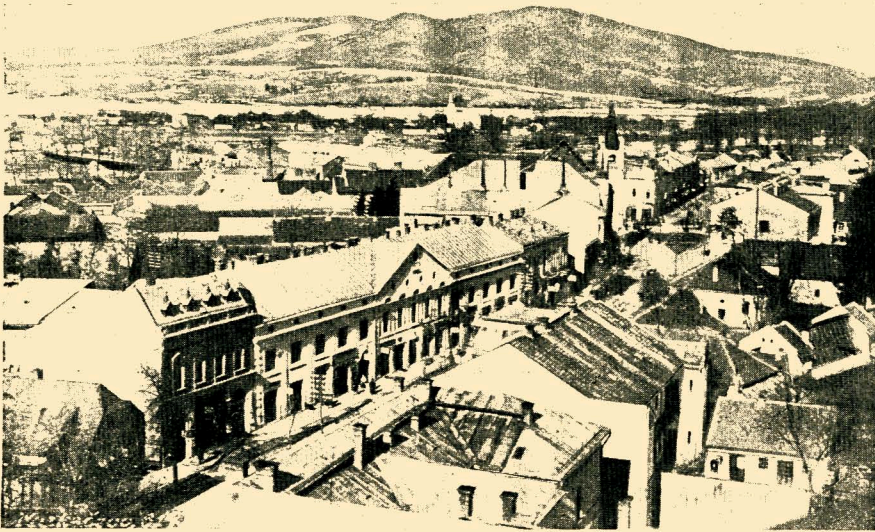
Ужгород, загальний вид.

У часі світової війни закарпатяни терпіли стільки, що й галичани: військові реквізиції, евакуації осель, арештування, інтернування й убивання невинних людей, вішання на шибеницях закарпатських священників, учителів і селян. Знову ж угорський уряд використовував цей момент пригноблення закарпатського населення внаслідок його переслідування й вимагав від нього, щоб воно вважало себе за греко-католицьких мадярів, та заявлялося за викинення церковно-славянської літургії по своїх церквах і заведенням замість неї мадярської, викиненням кирилиці й гражданки та введення мадярської латинки до карпаторуського письма. Юліянський календар замінено григоріанським при чому викинено свята пам'яті славянських святих (св. Володимира заступлено мадярським св. Стефаном).

Уведенню мадярської латинки пособляв греко-кат. пражівський єпископ Стефан Новак, боронив кирилиці ужгородсько-мукачівський єпископ Антін Папп, хоча сам мадяр родом, але з огляду на солідарність з ужгородськими крилошанами. Науково обґрунтовував оборону

кириличного письма ужгородський крилошанин і редактор часопису „Наука“ о. Августин Волошин на анкеті, скликаній державним секретарем угорського міністерства шкільництва гр. Куном Клебельбергом 5. VI. 1915 р., і на нараді представників ужгородсько-мукачівської, пряшівської й гайдудорозької греко-кат. епархій скликаній малярським примасом остригомським архієпископом Іваном Чернохом (змадьяризованим словаком) 9. IX. 1915 р. до Будапешту. Та оборона о. Волошина не увінчалася успіхом: у пряшівській епархії введено вже в 1915 р. по школах латинку, в ужгородсько-мукачівській з днем 1. IX. 1916 р.

Введенням латинки сподівалися маляри перервати всяке почуття національної єдності поміж закарпатськими й усіма іншими україн-

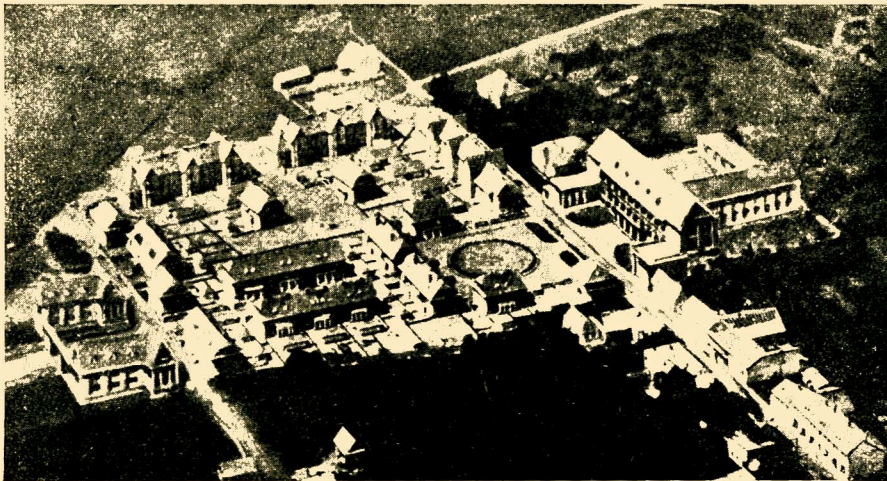
Мукачів, загальний вид.

цями. У вступній статті часопису „Ukránia“, присвяченого українсько-малярським взаєминам, що почав виходити з початком 1916 р. під редакцією кустоса угорського національного музею Гядора Стрипського, зазначено, що Закарпаття не належить до українських земель. Про Закарпаття написано у згаданому часописі, що маляр „ніколи не зараховує сюди тих греко-католицьких угорських громадян, що живуть у північно-східніх комітатах, і що він ніколи не утотожнює їх з українцями, отже виключає їх зовсім із поняття українці“. І в додатковому берестейському договорі 1918 р. між Австро-Угорщиною та Українською Народньою Республікою в справі територіальної автономії українців у кол. Габсбурзькій монархії виключено Закарпаття, щоб не дразнити малярів.

Та Австро-Угорщина котилася після берестейського миру до свого кінця. І закарпатські українці почали рідити про свою долю. Організація закарпатських емігрантів у Зєдинених Державах Півн. Америки „Народня Рада Русинів Злучених Держав“ у Гомстеді заявила ще 23. липня 1918 р. за самовизначенням українського народу

Закарпаття. Для здійснення цієї цілі почалися в жовтні 1918 р. старання закарпатських діячів о. Волошина, пр. Бокшая і пр. Штефана. Не чекаючи на поміч галичан, закарпатські українці почали самі приготуватися до державного життя.

Перший, що зачав організувати народ, був о. Еміліян Невицький, парох Уяка, спішської округи, де вже 28. жовтня повстали місцеві українські організації. 9. листопада відбулося в Любовлі над Попрадом під проводом Невицького велике українське народне віче Надпопрадщини, на якому рішено відірватися від Угорщини. Вибрана на цьому вічі „Руська Народня Рада“ з 24-ох членів з о. Невицьким на чолі перенеслася 1. листопада до Пряшева, де доповнилася представниками всіх округів західньої Карпатської України, що тепер належить до

Хуст. Плян забудовань урядничої дільниці.

Словаччини. Відірвання українських земель від Угорщини домагалися окружні віча в Бардієві (27. XI.), Свиднику (29. XI.), Стропкові (30. XI.), Межилаборцях (2. XII.) і Гуменному (3. XII.) та відповіді населення на розіслані Невицьким квестіонарі.

У східній Карпатській Україні котився гомін державности в грудні 1918. і січні 1919 р. Свалявська „Руська Народня Рада“ заявила за українською державністю на вічі дооколичних селян у Сваляві 8 грудня 1918 р. 10. грудня скликала мадярофільська інтелігенція зїзд представників Закарпаття до Будапешту й хотіла перевести ухвалу автономії в межах Угорщини, та представники народу цьому однодушно спротивились. 18. грудня скликав др. Михайло Брящайко краєві збори представників східньої Карпатської України в Мармароському Сиготі і там одноголосно ухвалено відірватись від Угорщини. На цьому зїзді вибрано „Мармароську Руську Народню Раду“. Зібрані протестували проти того, щоби українську землю прилучувати до якоїнебудь чужої держави; врешті рішили скликати на день 21. січня 1919 р. до Хусту „Загальний Собор усіх русинів живучих в Угорщині“, по одному представникові від кожних 1.000 душ.

Зїзд у Хусті відбувся при участі 420 представників і виніс такі самі ухвали, що й попередні зїзди у західньому та східньому Закарпатті. Одначе для переведення цього в життя за мало було власних сил і самі карпатські українці не могли опертися мадярам, румунам і чехам із словаками. Останні заняли вже в січні 1919 р. Західне Закарпаття, тоді створився в Пряшеві москвофільський „Карпаторусский Народний Совет“, що проголосив 7. січня злуку Закарпаття з Чехословаччиною. Чехи й москвофіли розбили скликані о. Невицьким дня 31. січня до Пряшева збори „Руської Народньої Ради“. Апостол української державности й соборности на західньому Закарпатті о. Омелян Невицький, переслідуваний чеськими властями, як небезпечний ворог, мусів виїхати до Америки.

Через невдачі українських державницьких змагань у 1919 р. карпатські українці мали до вибору: або обіцйовану мадярами автономію

Греко-католицька катедра в Хусті.

„Руської Країни“, або автономію в чехословацькій державі. Мадьярам населення Закарпаття після століть неволі не вірило. Повірили закарпатські українці чехам, що приобіцяли Карпатській Україні широку автономію у філядельфійському договорі 12. листопада 1918 р. з представниками карпатоукраїнських емігрантів в Америці і в сенжерменському договорі Чехословаччини з державами Антанти з 10. вересня 1919. р. Але умов цих договорів щодо автономії Карпатської України чехословацький уряд не виконував упродовж 20-ти років; навпаки, навіть усупереч договорів з представниками карпатоукраїнців погодився на розшматування Карпатської України на 3 частини: східні окраїни Мармарощини з Сиготом заняла в порозумінні з Чехословаччиною в 1919. р. Румунія, західню-ж частину Карпатської України прилучено до Словаччини. Адміністраційно відокремлено тільки східню Карпатську Україну з столицею Ужгородом та більшими мі-

Прем'єр о. Др Августин Волошин.

натиском канцлера III-ої Німеччини тогочасна чехословацька республіка мусіла пристосуватися до права самоозначення народів. Сталося це після рішення 4-ох великодержав: Німеччини, Італії, Франції й Англії в Мінхені в ночі з 29. на 30. вересня. Німеччина зайняла територію судетських німців, Польща — Шлеск за Ользою, словаки ж і карпатські українці в порозумінні з тимчасовим чеським урядом ген. Сирового створили свої автономні уряди.

Перший уряд Карпатської України був створений дня 8. жовтня і складався з 6-ох міністрів. Для безпеки своєї батьківщини перед малярськими зазіханнями карпатоукраїнська національно-самостійницька репрезентація „Українська Національна Рада“ порозумілася з москвофільською „Русскою Народною Радою“, членам якої признала навіть перевагу в створеному уряді. Цим хотіли карпатоукраїнські патріоти відтягнути москвофілів і малярофілів — Андрія Бродія, що став прем'єром, і Степана Фенцика від акції на користь малярських претенсій до Закарпаття. Коли Бродій почав таки порозуміватися з малярями, празький центральний уряд дня 26. жовтня усунув його з цього становища і, як державного зрадника, велів арештувати.

Прем'єром уряду Карпатської України став вельми заслужений український діяч о. Др. Августин Волошин, міністром залишився член попереднього уряду Юлій Ревай.

стами — Мукачевом, Береговым і Хустом та надано їй офіційну назву „Підкарпатської Русі“. Політика Чехословаччини стреміла до цілковитого опанування Закарпаття, при чому одним із головних засобів було штучне розбивання українського народу на мовні й віроісповідні групи та виразне підпирання москвофільського руху. Ця політика влади відбилась відемно на українському відродженецькому русі, але спинити його не могла.

Продовж двох останніх десятиліть росла стихійно національна свідомість на Закарпатті, а в парі з тим підносилися домагання до чеського уряду надати країні автономію. Та ще вислана дня 3. травня 1938. р. закарпатська делегація до Праги в справі автономії не віднесла ніяких успіхів. Щойно у вересні ц. р. під

Віденський арбітраж Німеччини й Італії 2. листопада 1938 р., спираючись на мадярському переписі з 1910 р., позбавив Карпатську Україну її столиці Ужгороду та Мукачева й Берегова. Ці старі осередки нашого національного життя після 20-ти років вільного розвитку дісталися назад Мадярщині. Карпато-український уряд мусів евакуувати в днях 5—9. листопада, 10. листопада заняли Ужгород і Мукачів уже мадярські війська. Новою столицею Карпатської України став Хуст, історична традиція якого сягає XI-го століття. Відрадними подіями в карпатоукраїнському державному будівництві є очищення уряду від москвофілів, консолідація карпато-українського представництва в Українській Національній Раді, загальний підём населення, що радо виконує накази свого уряду, організується в „Січах“ і поборює ворожі диверсійні банди, врешті вирвання карпато-української церкви з-під впливу ужгородського єпископа-мадярона Стойки.

Для церковного життя відрадною подією було іменування єпископа Діонісія Нярадія апостольським адміністратором Карпатської України.

У виборах до першого законодавчого союму Карпатської України, що відбулися в дні 12. лютого 1939 р., Українське Національне Об'єднання віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значіння акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незломної волі жити власним державним життям.

МОВА.

Написав *Др. Василь Сімович.*

Карпатська Україна цілими віками була відділена від інших земель, заселених українським народом, жила на око своїм окремим життям, але ж усякі культурні надбання протискалися з сусідньої Галичини та виявляли свій вплив. Так було з письменством, із різними творами, що їх переносили за Карпати й тут переписували або переробляли. Не всі ці пам'ятки закарпатського старшого письменства вже використала наука. Але вже й те, що появлялося досі друком, є доказом того, що вплив інших українських етнографічних земель на Закарпаття був чималий.

Так було воно і з мовою тих пам'яток, що повставали на Закарпатті. Той, що писав, користувався в письмі тією мовою, що її вживали в інших землях, де жили українці. І так, найдавніші пам'ятки тамошні письменники складала тією мовою, що її й досі вживають у церкві, в церковних книгах. А як згодом у нас скрізь, із різних причин, ту мову почали забувати — стали вживати мови, вже ближчої до мови простолюддя. Торкалося це головню різних документів, що їх списували писарі, контрактів на землю, дарових чи купівних грамот, тощо. А пізніше, коли майже всі українські землі ввійшли у склад Польщі, то мова в наших пам'ятках починає виявляти багато польських слів, хоч не брак у ній і церковних висловів.

*

Такою мовою писали й на Закарпатті XVII—XVIII. вв., бо через Карпати переходили з Галичини різні рукописи та книжки, писані тією мішаною мовою, люди до неї звикали й переймали її для себе, думаючи, що така має бути писана мова. В XVII—XVIII. вв. в усіх землях, де жили українці, дуже любили читати різні євангельські поуки. Тоді повстало багато т. зв. повчальних євангелій, що простими й доступними словами переповідали зміст євангелій. Такі повчальні євангелія укладали й на Закарпатті, і ці євангелія дуже подібні своєю мовою до таких самих євангелій чи в Галичині, чи в Наддніпрянщині. Те саме треба сказати і про проповіді — вони мало чим відрізняються щодо мови від проповідей великих українських проповідників XVII. в. (Й. Галятовського, чи Радивилівського), хіба, що тут та там можна подібати й місцеві закарпатські вислови (пор., н. пр., казання Канішовського з 2. половини XVII. ст.). Торкається воно й улюблених тоді повістей, що їх на Закарпатті переписували (н. пр., про Александра Македонського із XVIII. ст.). А деякі тодішні закарпатські пам'ятки

визначаються дуже гарною місцевою народньою мовою. Маємо тут на увазі „Поуки на евангелія“ за нягівським переписом із 1758. р., видані друком із рукопису кілька літ перед світовою війною, або т. зв. „урбарій“, себто спис обов'язків селян (кметів) супроти дідичів, спис, який казала зладити канцелярія цесаревої Марії Тереси у XVIII. ст., коли австрійський уряд нормував відносини між селянством і дідичами.

Тільки ж тією мішаною мовою, зближеною до народньої, а то й майже народньою, писали для широких мас, здебільша, для селянства. У памятках, що призначені були для освічених шарів, писали, як і на інших землях де живуть українці, мовою книжковою, т. зв. словеноруською, дуже подібною до мови церковних книг (н. пр., закарпатські релігійно-полемічні твори з XVIII. ст.). Цю мову українська інтелігенція Закарпаття, головню священство, приняла за свою письменницьку, книжну мову, то й не диво, що Михайло Лучкай, автор першої української граматики в колишній Австро-Угорщині (1830), думав, що церковно-славянська мова й українська — це те саме, та що Закарпаття єдина славянська країна, де збереглася давня церковно-славянська мова. Правда, у своїй граматиці він подав різниці між обидвома мовами, дав навіть деякі приклади з народньої мови Закарпаття для своєї церковно-славянської граматики, але ж жив він увесь час у тому переконанні, що це — м о в а о д н а. Все це вийшло з того, що Лучкай мав на думці книжну мову, мову книжок, які писали для інтелігенції.

Такого погляду трималися тоді не тільки на Закарпатті, така думка панувала в тому часі і в Галичині, де теж відрізняли дві мови: зближену до народньої — для потреб народу, і словеноруську, чи церковно-славянську — для науки, для інтелігенції. Але ж уже в тому часі були люди на Закарпатті (Бережанин-Фогорошій), що докладно відрізняли одну мову від другої, а то й займалися становищем закарпатських говорів до української мови та вважали, що письменницьку мову на Закарпатті треба розвивати на підставі народніх говорів.

*

Російська поміч Австрії проти мадярів (1849. р.) залишила свій слід і на тому, як закарпатська інтелігенція поставилася до справи письменницької мови. На око письмом та ще словами декому з закарпатян російська мова здалася подібною до церковно-славянської. Ото ж, крім прихильности до всього, що російське, в українській інтелігенції Закарпаття прокидається нахил уживати в письмі російські вислови, російські граматичні форми, а далі деякі діячі, підо впливом російських чинників, переходять і на російську мову (Іван Раковський). За часів Адольфа Добрянського, коли Закарпаття мало свою автономію, та коли українська мова в цій автономній країні стала урядовою, урядові документи, а то й шкільні підручники видають мовою з великою домашкою російських слів, і такою самою мовою виходять тодішні закарпатські часописи („Світ“, „Карпат“). Письменникам, що тоді почали писати (Ол. Духнович, Павлович, Кралицький), і то мовою, зближеною до народньої, редактори виправляють мову на російський лад, а далі — й вони сами, йдучи за модою, чим раз більше засмічують свою мову російськими та церковними словами.

Коли по 1867. р. маляри почали Закарпаття маляршити, коли число українських письменників з року на рік падало, ця мовна мішанина, за традицією, тут залишилася, нею виходили катехізми та шкільні підручники, доки ще були українські школи, а як малярський уряд попустив із своїх утисків у 90. рр. XIX. ст. та почав видавати для українських закарпатських селян „Неділю“, то й мова цього часопису була така сама штучна мішанина, як у письменників до 1867. р. Ще хибá така була різниця, що до церковних, російських та народніх слів прийшли ще й малярські, які встигли прийнятися в народі. Правда, були прихильники народньої мови (Чопей), дехто з письменників та вчених зносився з Галичиною, дописував до українських галицьких часописів (Стрипський), а то й перекладав українських письменників на малярську мову, щоб зазнайти своїх помалярщених земляків із скарбами українського письменства (о. Жаткович), але таких людей можна було полічити на пальцях.

*

По світовій війні Закарпаття своєю доброю волею ввійшло у склад Чехословаччини. Тоді на цій землі треба було зорганізувати шкільництво й ціле громадське життя — і тут зараз-таки виринула справа мови (т. зв. „язиковий вопрос“, як це звали на Закарпатті): треба було ствердити, якої мови живає місцева населення, щоб цю мову ввести в місцева життя. Запитана в цій справі чеська Академія Наук у Празі, заявила, що на Закарпатті живуть українці, що їх мова — українська, що населення говорить місцевими говорами української мови. В душі цієї заяви перші часописи („Русин“) почали виходити українською мовою, до шкіл заведено українську мову. А що місцеві люди звикли до давнього правопису, т. зв. історичного, чи, як його називають іще, етимологічного, то у шкільних підручниках та в різних урядових виданнях полишено цей правопис, др. Панькевич склав, на основі цього правопису, граматику для шкіл, шкільна влада його затвердила і приписала, що всі шкільні підручники мають бути укладені на основі цієї граматики. Додати треба, що мова цієї граматики відбігала від загально-української письменницької мови, і то не тільки своїм правописом, якого вже тепер українці ніде не вживають (у Галичині й на Буковині його вживали й по школах до 1893. р., а деякі газети, н. пр., „Діло“ покинули його аж 1901. р.), але й деякими місцевими народніми формами та словами. Але ж так узагалі мова, що її закони вона подавала, була — українська. І у школі, і у громадському житті її прийняли для нових письменників, для нових видань, вона правила за підставу, для них вона стала законом.

Але незабаром справи змінилися. На Закарпатті було багато місцевих людей, що в душі почували себе малярями (малярони). Ті люди народньої мови ніколи не любили, як не любили простого народу, селян, уживали в себе дома мови ніби-то панської — малярської. Боялися вони, цілком справедливо, що коли через школу, через книжку, через часопис запанує народня мова, то прийде кінець їх дотеперішньому впливові і значінню. В душі маляри, вони приспособились до нових обставин, заявляли себе гарячими славянами, прихильниками нових панів країни — чехів, щоб захопити у свої руки все життя Закарпаття. Їм у допомогу стали деякі емігранти-москвофіли, родом

із Галичини та Буковини, а то й численні москалі, що після 1920. р. опинилися в Чехословаччині. І москалі і москвофіли сходилися з мадяронами в одному: в ненависти до народньої мови, отже й до — українства, теж стояли за панську мову, але за — московську.

І ця спілка почала тепер боротьбу з народнім напрямком на Закарпатті, з — народньою мовою. Почала вона її при допомозі чехів, які завсіди були великими москвофілами, вихвалювали велику Росію і ставилися, здебільша, неприхильно до українства. Чеський уряд понасилав на Закарпаття силу урядовців, здебільша, колишніх легіонарів, що побували в колишній Росії, понаучувалися по-московському, і ці урядовці, захопивши властиво на місцях усю владу у свої руки, потуряли місцевим мадяронам і москвофілам. Вони крізь пальці дивилися на те, що протеговані ними мадярони й москвофіли заводять недозволені московські підручники до школи та виховують молодь у ненависти до народньої мови й до всього, що українське. Під опікою чехів зростало на Закарпатті московство, головні місця скрізь дісталися мадярам-москвофілам, які вводили скрізь московську мову (написи, часописи, товариства й т. д.). Але ж рівночасно сильний зростав український національний рух між молоддю та між учительством. Правда, москвофілам удалося переконати чехів, що рух за народньою мовою для них небезпечний, що зі зростом його й їх пануванню, цілком правдиво, на Закарпатті мусить прийти кінець. Москвофіли й мадярони виставляли той рух протиславянським і ірредентистичним. І хоч яке все це було смішне, чехи вхопилися за ці думки, і так почалося нечуване переслідування й цілого українського руху й української мови.

В цілому краю заметушилося. Найгірше, що ця боротьба перейшла до школи. Москвофіли, використовуючи назву „руський“, туманили зручно нарід, що, мовляв, українці хочуть викинути „руську“ мову зі школи та завести московську. Це виявилось найяскравіше в часі т. зв. шкільного плебіситу, який придумали чехи, йдучи на руку москвофілам та мадяронам. Збаламучені селяни дуже часто голосували за „руською“ (московською) мовою навчання у школі та за московськими підручниками, за московським букварем та за граматиною помосковщеної мови Сабова, думаючи, що та „руська“ мова, це їх рідна, народня мова, мова — українська. Ще треба додати, що серед багатьох чехів, які були виключними панами Закарпаття та підпирали московський напрямок (видавали по-московськи книжки про Закарпаття, давали гроші на московські часописи й т. д. хоч і вдавали, що вони до боротьби не мішаються) — повстав був іще такий погляд, що, мовляв, закарпатські українці це ні не „руські“, ні не українці, а що вони собі — „тутешні русини“, що вони говорять окремою „тутешньою мовою“. Це розуміється, на те, щоб вигідніше було панувати...

В цій боротьбі одне було корисне для української мови: хто зрозумів, що він належить до українського народу, що його мова українська, той закидав Панькевичеву компромісову граматику, переставав писати старим правописом (етимольогічним), а повертався до чистої письменницької української мови та до правопису, якого вживаємо всі ми. Таким чином появилася на Закарпатті українська преса, українські книжки, а незабаром і українські шкільні підручники, мо-

лоді письменники вживають чистої письменницької української мови, народне вчителство в переважливій своїй більшості йде за цими молодими письменниками...

*

Тепер, коли політичні відносини у Карпатській Україні змінилися, державною мовою, мовою уряду, шкіл, судів, і т. д. стала вже літературна українська мова, якої вживаємо ми всі, українці. Тільки нею виходять урядові документи, тільки нею вчать по школах, видають часописи, тільки нею промовляє до населення карпато-українська влада, говорять із радія і т. д. Який уже сильний був рух за письменницькою українською мовою, пізнати з того, що коли владу Карпатської України мали короткий час завзяті москвофіли-мадярони (Бродій, Фенцик), вони визнали урядовою мовою, побіч московської, й українську, хоч із цілої душі її ненавидять...

Якою ж, власне, мовою говорить народ за Карпатами, чи це справді якась окрема „тутейша“ мова, чи тільки окремий говір нашої української мови, і, як так, то який він, той говір, та чи це тільки один який говір, чи їх кілька. Треба сказати, що розслідами закарпатських говорів займалися здавна і українські вчені й чужі (росіяни, мадяри, чехи, поляки й т. д.) Щодо відносин цих говорів до інших говорів української мови, то на це були різні погляди. Одні звязували їх із іншими говорами української мови, інші ж уважали їх за зовсім окремі діалекти. Але ж, після дуже докладних розслідувань нашого вченого др. Івана Панькевича, що пройшов ціле Закарпаття здовж і впоперек, довгі роки вивчав місцеві говори та видав недавно про них обемисту книгу на яких 600 стор., подававши до неї декілька мап (мапи зясовують, де яким говором говорять, які де виступають прикмети мовні, тощо) — після цих дослідів справа вже зовсім вьяснена, і ми можемо сказати, що:

1) на Закарпатті є три головні говори української мови: лемківський, бойківський і гуцульський;

2) по-лемківськи говорять на Закарпатті селяни від річки Попраду по річку Лаборець; від р. Лаборця по річку Терешву сидять бойки, а землю від Терешви аж по горішню течву р. Тиси заселяють — гуцули; ясна річ, що поміж тими межами є ціла низка перехідних говорів, що виявляють прикмети цього, чи того говору.

Тільки ж те, що Закарпаття було довго відірване від інших земель, де живуть українці, полишило на мові закарпатських українців свій слід. Вони мають у своїй мові багато дуже старих слів, яких у нас уже не чути (н. пр., яр — весна, приобрісти — зискати, довжен — винен і т. д.), а то й поутворювали собі окремі слова нераз дуже гарні, але ж таких слів деінде по українських землях не знають (н. пр., сипанець — шпихлір, лазиво — драбина, ступляй — стопа, крок і т. д.). Таксамо чути там подекуди дуже старі форми, такі, яких уживали наші предки давно-давно ще десь у XIII.—XIV. ст. (н. пр. повюх — повів, вул або вїл і т. д.).

Крім того, відбилося на мові закарпатян довговікове мадярське панування: наші тамошні селяни часто так говорять, що, здається, наче вони наголошують перший склад слова — такий закон наголошування прикметний для мадярської та ще словацької й чеської

мови — вживають (власне — вживали, бо молодь уже таких слів не вживає) деяких малярських висловів (кішасоня — панночка, палинка — горілка, варош — місто, замок, валал — село, теметів — кладовище, катун — вояк, орсаг — держава і т. д.).

Таксамо відбилося на мові закарпатських українців сусідкування із с л о в а к а м и (пор. н. пр. худобний — бідний, веце — більше, пятьсто — пятьсот, киндириця — кукурудза й т. д.), а то й деякі села, що належали до Словаччини, вже зовсім перейшли на словацьку мову, хоч почувують себе українцями.

Та всі такі чужі слова і форми згодом пощезають, як селяни просвітяться та усвідомляться, як воно, н. пр., сталося з чужими запозичками (польськими, німецькими, чи румунськими) в Галичині й на Буковині. Не вважаючи на ці запозички та на своєрідні говоріві прикмети, мова закарпатських українців мусить нас усе вражати своєю розмірною чистотою, своєрідною красою й головно: якоюсь своєю старовинністю.

ПИСЬМЕНСТВО.

Написав *Др. Є. Ю. Пеленський.*

Поділ. Питання поділу закарпатського письменства розв'язують його дослідники менш-більш однозгідно, а саме ділять його на три доби: 1-а доба під впливом Сходу до кінця XVI. ст.; 2-а доба під впливом Заходу до кінця XVIII. ст. або аж до 1919. р.; 3-я доба відродженої народньої літератури від 1919. р.¹⁾

На нашу думку можна в дійсності говорити про закарпатське письменство щойно з XVI. ст. З ранішніх століть, починаючи вже з XII—XIII. збереглися уривки Мінеї й Євангелія, з XIV. ст. Ужгородський Молитвослов, з XV—XVI. Ужгородська Мінея, врешті ціла низка рукописів із XVI. ст. Але ж це все не оригінальні твори, а перекладні, богослужбові книги. Крім того не все можна зовсім певно ствердити, чи ці рукописи повстали на Закарпатті, чи занесені туди з Галичини.

Важко теж погодитися на таке означення, як „Латинсько-руська доба“. Правда, майже всі автори того часу, вичислені в згаданих істориків, писали по латині, але це були не поети, а вчені. Єдиний виняток це — Василь Довгович, що хоч і писав латинські вірші, але поруч українсько-славянських. Це загальне явище того часу (н. пр. Теофан Прокопович), яке однак ніяк не уповажнює творити окрему добу для одного автора, чи то пак для одної частини його писань.

В дійсності можна говорити про дві доби. Старшу, що обіймає час від XVI. ст. по кінець XVIII. ст., і новішу, XIX—XX. ст.

Прикметою старшої є виключно церковний характер писань, помітна припізненість поодиноких літературних появ, у тематиці і мистецьких засобах, велика відсталість, іноді навіть на кількасот літ.

¹⁾ Досліди над письменством Закарпаття розпочалися у 1870 рр. (Нарис В. Терлецького з р. 1874; студія П. Феерчака з р. 1888). На згадку заслуговують праці Е. Сабова, І. Франка, Г. Стрипського, В. Гнатюка, І. Верхратського, Л. Петрака та ін. Ширший нарис розвитку українського письменства на Закарпатті дав д-р Вол. Бірчак (1921 і 1937 р.). Серед дослідників закарпатського письменства находимо чужинців, москалів та чехів. З москвофільського становища насвітлює закарпатське письменство Є. Недзільський „Очеркъ карпаторусской литературы“ (Ужгород 1932); у своїм огляді нового письменства з 1936 р. цей автор признає т. зв. українському напрямові велику перевагу. — Наша стаття опирається переважним на студії д-р В. Бірчака з 1937 р. з тим, що тут обмежуємося до розгляду виключно літературних фактів, залишаючи на боці науковий і публіцистичний матеріал. З уваги на це довелось ввести м. ін. зміни і в поділі карпато-українського письменства на поодинокі доби.

Мова цього часу дуже зближена до народньої, хоч в основі церковно-славянська. Та все таки рішуче переважає перша.

Письменство нової доби (XIX—XX. ст.) вже трохи менше відстало, бо іноді лише на кількадесять літ, поруч переважаючого в своїй основі релігійного характеру в мотивах і особливо в морально-виховних тенденціях, має теж національні первні. В другій половині XIX. ст. воно штучно намагається наблизитися до російського мовою, а подекуди й духом. У XX. ст. цілком остаточно перемагає національне українське письменство і кількісно і якісно. Таким робом новіша доба ділиться на дві окремі частини.

Письменство XVI—XVIII. століття. Гуманізм і релігійні рухи, що буревісно переконалися по цілій Європі, захопили й Закарпаття. Доходять і сюди відгомони релігійної боротьби, що йшла на інших українських землях, — разом з вищим і нижчим духовенством, що заходило сюди з Галичини (єпископи Крупецький, Тарасович та інші). Коли в 1649. р. в Ужгороді частина закарпатського духовенства прийняла унію, повстала й своя релігійна полеміка з православною Мармароциною, але ця полеміка ніколи не була надто палка. Протестантизм, що ширився у Словаччині і в Семигороді, вчасно спонукав теж і непротестантських проповідників звернутися до народньої мови.

Релігійні оповідання. Ширяться на Закарпатті збірники проповідей, учительні євангелія, тощо. Не були це оригінальні твори, лише більше, чи менше вільні перерібки чужих джерел, хоч подекуди ці перерібки вказують, що їх автори мали літературний хист. Замітне воно особливо на прикладах до поодиноких церковних поучень. За такі приклади правила тоді окремі оповідання, новелі, апокрифи, легенди, анекдоти, байки, тощо.

До найцікавіших збірників належить „Збірник“ Степана Тесловича з першої половини XVI. ст., що його віднайшов Франко. Теслович був доволі освічена, як на ті часи, людина. Знав добре тодішнє українське релігійне письменство, як „Житіє св. Миколи“, видане в Києві, апокрифи, народні оповідання, тощо. З чималим хистом написане його оповідання — апокриф про св. Юрія: „Чудо преславного святого великого мученика Георгія...“ — Збірник Тесловича, як і інші тодішні збірники, написаний доволі чистою народньою мовою з деякою лише домішкою церковно-славянської. Як зразок — чудо св. Михайла в Києві з першої проповіді¹⁾:

„В томже Богоспасающом городѣ Киѣвѣ хотѣла Москва добивати и рабовати Печерській монастирь Оуспенія пресвятой Богородици. Першій раз, коли пришли, то слѣдили, другій раз так же, третій раз коли их Бог простив от слѣпоты, они ся не покаяли и пришли рабовати той монастир Матки Божен. И коли пришли против столпа Володимирова, там святой Михаил явне ся им на очи показав на кони оу золотой брончаной сорочцѣ, оу панцири... самых воинов не разив... конем их мечем своим ноги им поподтинав. Тое оувидѣвши Москва перестала своего дѣла“²⁾.

З інших збірників проповідей можна згадати два з села Літманової на Спишу з початку XVIII. ст., з яких другий зложений увесь

¹⁾ В цьому і в дальших текстах пропущено кінцеве *ъ*, яке й тодішні автори часто пропускали.

²⁾ За В. Бірчаком, Літературні стремління. 1937 р., ст. 25.

народною мовою, далі подібний до Тесловичевого Ужгородський рукопис з XVIII. ст. і збірник Петра Ключавського з 1737. р.

Всі ці збірники проповідей мають і деяку літературну вартість завдяки своїм прикладам, що вже підніс і якслід оцінив І. Франко: „Іх автори очевидно сільські духовні, а їх рукописи або готові проповіді, або матеріали прилагоджені для визискання в проповідях... Тут найголовніше місце займають оповідання. Автори рукописів стягають для цієї ціли матеріал із усяких можливих джерел, із житій святих, із збірок середньовікових легенд і прикладів, із світських новель та казок, або моралізуючих апольогів, не гордують навіть оповіданнями зачутими з народніх уст, народніми віруваннями та традиціями... Але, що є справді нове і цінне в цих оповіданнях і поученнях, так це їх мова — преста, народня, з мадяризмами і польонізмами, вживаними в даній місцевості, з закраскою місцевого діалекту, декуди з невеликою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв. А надто спосіб оповідання! Автори наших рукописних збірок ніде не перекладають дослівно своїх джерел, не переписують дослівно своїх взірців. Кожний з них бере зі свого взірця тільки основу і переробляє, переповідає її по своєму, один з меншим, другий з більшим талантом... Видно, що автори трактують свої теми зовсім не як якісь святощі, а по prostu як літературні теми і обробляють їх свobodно, силкуючися поперед усього надати їм місцевий кольорит. Старі патріярхи і пророки, греки і римляни, царі і святі говорять зовсім так, як карпатські верховинці, уживають їх характеристичних зворотів і поведінок. Пригадаю поведінку Йосифових братів у Єгипті й їх характерну промову: „ми сини патріярха Якова, можесте чували про нього...“¹⁾

Аж до XIX. ст. були на Закарпатті дуже популярні середньовічні оповідання („Великое Зерцало“, „Римські Діянія“), повісті („Олександрія“, „Варлаам і Йоасаф“) та апокрифи. Є це всі перекладні й багато разів перероблювані в Україні твори, що на інших землях були відомі ще в XI—XII. ст. Те саме можна сказати й про давні українські оригінальні твори, як напр. опис подорожі до Святої Землі ігумена Данила з XII. ст., що його переробив іще в 1777. р. з якогось тексту з 1595. р. монах Іван Брадач, мабуть ігумен биковецького монастиря в Земпліні. Всі ці писання збереглися в численних збірниках, як напр. інтересний своїм укладом і мовою Хитарський з початком XVIII. ст., Тишівський з поч. XVIII. ст. та інші.

Вірші. На Закарпатті в XVII. і XVIII. були дуже популярні збірники релігійних і світських пісень. Велике число тих співанників збереглося до нашого часу. Більшість записаних у них пісень належить до загально-українського пісенного репертуару того часу — вони відомі теж із співанників інших українських земель. Лише деякі з них повстали на Закарпатті. Чимало між ними таких, що лише трохи перероблені, або примінені до місцевих обставин, як напр. „Пісьнь ко святой Богородици чудотворной Повчанской“, що є перерібною галицької пісні про Самбірську Богородицю.

¹⁾ Франко: Карпаторуське письменство XVI—XVIII вв., ст. 13—14

В цих піснях, навіть перероблених, часто згадується про Київ та інші наші міста, про різні загально-українські події, гетьманів, тощо. Наприклад, у коритнянському збірнику згадується про гетьмана:

„Гетьману Пану подай державу,
Всему рицарству вічну славу“.

Дослідник цього збірника, Микола Лелекач слушно зауважує, що те, „що ці пісні у нас прийнялися без значної зміни, показує не єдність національного почування й на те, що наші предки жили тою культурою, яка витворилася за Карпатами. Таке перенимання літератури у середній добі знаходимо в кожній літературній галузі. Коли переглянемо наші літературні пам'ятки всіх віків і пам'ятки ізза Карпат, то переконаємося, що підкарпаторуська література не є окремишньою, але з тамтою творить одну цілість“¹⁾.

Найбільше було тоді релігійних пісень. Є це віршовані описи різних подій із життя Христа, Богородиці й святих, та рефлексійні лірики про смерть і позагробове життя. Автори цих віршів здебільшого невідомі. З відомих годиться згадати про мукачівського каноніка к. XVIII ст. Івана Пастелія, автора „Пісні пастиря душевного“, що є сатирою на неучтво і лиху поведінку священників.

Значно менше було світських віршів. До цікавіших із тих, що без сумніву повстали на Закарпатті, належить елегія на смерть мукачівського єпископа Бізантія з 1733 р. писана, як і більшість тодішніх віршів, силябічним складом. У збірнику Митра Дочинця з 1832 р., в якому зберігся початок вірші на смерть Бізантія, є й зразок загальнішої елегічної лірики того часу: „Пѣснь свѣцкая“, як це звичайно тоді називалося, де невідомий автор змальовує тугу за ріднею і рідними сторонами:

...Плачте очи, слезы лѣйте,
Отца, матер юж не възрите.
Оу чужинѣ мушу жити
и з блискими ся не видѣти.

Із нечисленних історичних пісень можна згадати про дві присвячені побіді над турками під Віднем 1683 р. Перша, що заховалося в співаннику з Камінки Спишської жупи, з 1724 р., написана теж силябічним складом, звертає на себе увагу плястикою опису й виробленою, подекуди навіть гладкою строфічною будовою. Є це „Пѣснь о образе клокочевском“, що змальовує, як маляри-куруци (союзники Туреччини) знищили церкву в Клокочеві й усю землю, що довело до того, що ікона Богоматері заплакала. Не диво, автор радіє з побіди над турками:

Кды ся стали Немци с Турком смелѣ витати,
Стали Турцѣ спод Вѣдня як пишно утѣкати!
Нѣмцы хвалу Богу воздають
За Турчиномѣ угоняють.

Радість з приводу побіди над турками 1683 р. представляє теж „Пѣснь о Будинѣ“. І тут цікава строфа, що вказує на доволі високий рівень тодішньої поетичної техніки:

¹⁾ Микола Лелекач: Коритнянський збірник церковних і свіцьких пісень. „Підкарпатська Русь“ (Ужгород) 1929, ч. 7, ст. 164.

„Веселая новина
 Пришла от Будина.
 Веселѣтся, люде.
 Руки возносите,
 А Бога просите,
 Нех на вѣки так буде“.

До найпопулярніших віршів належала, „Пѣснь военска козацькая и турецка“, про здобуття козаками Варни. Є це місцевий варіант загально-української пісні. Збереглася вона в кількох збірниках. Для повноти треба б ще згадати про дві студентські вірші з 1751 р., що збереглися в збірнику Василя й Юрія Тарасовичів з Шарищини.

Письменство XIX ст. На грані старої і нової доби стоїть уже Василь Довгович (1783—1849). Священик, селянського походження, вихований у дусі нової філософії, якою й сам постійно займався, дав своїй поезії нове мистецьке оформлення, хоч своїми основами корениться вона все таки ще в XVIII ст. Довгович писав поезії латинською, мадярською й українською мовою. В свій час друковані не були, збереглися в рукописі з 1832 р. Між латинськими є інтересні філософічні епіграми. Українські писані народньою мовою і навіть фонетичним правописом, таким, якого вживав Лучкай, але без ь, діляться, як і весь тодішній Закарпатський літературний доробок, на церковні і світські. Лише що в Довговича ці останні вже переважають, коли до його часів відношення було противне.

В його віршах є ще дрібні залишки силлябічного складання, але в цілому це вже правильні поезії, оперті на наголосах. Як зразок такого віршу, де ще закінчення строфи силлябічне, може послужити „Пѣснь Храму на Успеніе Пр. Дѣви“, один із нечисленних його релігійних віршів:

Небесного Царя Мати.
 Наша родино —
 В небо йдеш пробивати
 Божа дѣтино! —
 Иди, йди, й тут й там славна
 Заступати за нас грѣшных данна
 Обрадованна.

Більше є світських. Своєю тематикою, а ще більше своїм бурлескним стилем вони нагадують травестії Артемовського-Гулака, як це вже відмітив В. Бірчак, і поетів школи Котляревського. Це своєрідні, хоч і прості, пеани безжурному життю, чарці і музиці, як напр., „Пісня при питтю“. Бурлеск добре годить Довгович із народніми формами віршування. Деякі його вірші це перерібка народніх, що зазначав сам автор. Інші мають спільну з народніми строфічну будову та мелодію, напр., „Чому я и тепер музикант“, як „Ой, не ходи Грицю“, „Пѣснь жабам“, як „Гой, на горі дубина“ та інші. Довгович займався етнографічними дослідями, мабуть перший на Закарпатті.

Творчість Довговича з першими подихами романтизму, який зрештою обмежувався лише до наслідувань народніх пісень, розпочинає нову добу. Продовжував її найбільший закарпатський поет XIX ст. Олександр Духнович (ур. 24. IV. 1803 в Топасі земплінської жупи, помер 30. III. 1865 в Пряшеві). Духнович, як і інші поети, священик, вихований у національній традиції, в українській літературі,

як сам згадує у своїй автобіографії, дав у своїй поезії найсильніший виступ національних почувань закарпатських українців. Його велика поетична творчість обіймає широкий круг: елегії, релігійні і патріотичні оди, сатири, байки, гумористичні вірші і драми.

Під формально мистецьким оглядом поезії Духновича є — особливо після Довговича — наворотом у псевдоклясицизм XVIII ст. Найбільше уваги присвячує він оді. Зразком для нього є тут Державін і Ломоносов. В його одах повно ще псевдоклясичних акцесорій: наяди, Феб, Амор, тощо. Перший його твір, це ода, але його ранні твори не друкувалися у свій час, та й загалом живішу літературну діяльність розвинув Духнович щойно по 1848 р. Формально зближений до оди найкращий вірш Духновича „Послѣдня моя пѣснь“, присвячений молоді, яку високо поет цінить, як двигунів дальшої національної роботи:

З мислю о горной жизни
Жийте благо для отчизни,
А чужини стережіться,
Чуже в нас не устоїться.

Є це один із дуже нечисленних віршів Духновича, на якому позначився вплив народньої пісні, хоч автор високо цінив простолюття.

З національного становища велику вагу мали його поезії, присвячені різним національним питанням. На першому місці слід тут поставити національний маніфест „Вручание“ („Я Русин был, есмь и буду“) простий, але щирий і саме цим сильний вірш, далі „Голос радости“, присвячений галицькому митрополитові Яхимовичеві, що знов є немов маніфестом національної єдності: „Бо свої то за горами — не чужі“:

А жием тут тимже сердцем і душой,
З тимже словом і во вірі той самої —
Так, що если хто боліе якнебудь,
Нашой братті біль такийже тисне грудь.

Также само веселимся. если там
Час веселий, Галичане, грає вам,
Вот, як нині, увіренне шлем до вас:
Що Карпати не розлучать вічно нас.

До того типу поезій належать іще „Гимн Підкарпатських Русинів“, „Руський марш“, „Любов милої і отечества“. З мистецького боку найменшу літературну вартість мають релігійні оди, що всі є наслідуванням чужих зразків.

Коли поезії на національні теми надихані оптимізмом, хоч і пригашеним, то численні елегії, присвячені різним, переважно особистим, переживанням або загальнішим рефлексіям, є крайно песимістичні („Сирота в заточені“, „Незабудька“, „Тоска на гробі милої“). Все ж є це улюблений жанр поета. Можливо, що на таку оцінку своїх особистих переживань вплинули злидні й важкі невзгоди життя, що довший час не покидали Духновича.

В своїх сатирах висміює Духнович малярську гординю і самопевність („Жаба“), брак національних почувань („Отечество“), злобну критику („Критик“), тощо. Його байки, що є переріркою відомих мо-

тивів особливо підкреслюють потребу альтруїзму (напр., „Сліпий і хромий“).

Духновичева драма „Добродѣтель перевысшает богатство“, видана в Перемишлі 1850 р., дає протиставлення злого п'яка добрим і роботящим, хоч і вбогим людям, перенижена моральною тенденцією, що добре серце і чеснота куди важніші, як багатство. Годі тут подавати розгляд цієї драми, все ж варто підкреслити одну цікаву обставину, на яку досі не звернули уваги: є це трагедія роду, а не одиниці, написана в дусі селянських поглядів на ці справи. Як виказав о. А. Волошин, сам сюжет драми запозичений із роману Пестальоці „Лінгардт і Гертруда“, хоч основно перероблений і приспособлений до місцевих обставин. Друга драма „Верховний Трабанщик“, досі не опублікована, була в бібліотеці „Народнього Дому“ у Львові, але в 1915 р. вивезена до Росії, мабуть пропала.

Ол. Духнович виступив як національний український поет, але під впливом подій 1849 р., коли бачив слабість закарпатців і разом силу Москви, став спроквола москвофілом. Відбилося це й на мові його творів, що зразу була українсько-церковно-славянська, а згодом наблизилася потрохи до московської.

Покоління письменників, що прийшло на зміну Духновичеві, ще далі пішло цією дорогою. Майже всі вони москвофіли, церковно-славянську мову своїх творів наближують до російської, особливо по 1867 р., коли мадяри стали знову безоглядно володіти й переслідувати всі прояви українського національного життя. Здавалося, що мадярів зможе покорити лише Росія, що недавно це була й зробила. Скріпляло цей рух ще й галицьке москвофільство. Правда, підносилися голоси проти московської мови, але ці розумні голоси тоді не перемогли. А письменники, що вибрали чужу мову, віддалялися від життя — в реторику, в надуману фразу, в нереальні ситуації й постаті. Це довело до повного незрозуміння життя, що плило довкруги цих письменників, а незрозуміння і відчуженість до дефетизму.

Цей процес віддалявання від життя позначився виразно на творчості Павловича і Кралицького, авторів близьких часою ще до 1848 р.

Олександр Павлович (1819—1900) став свідомим українцем під впливом Духновича. Перші його вірші, як „Глас Русинов“ і особливо найкращий: „Думки над могилою над Бардієвом на 1849 год.“, писані мовою близькою до народньої, останній навіть під впливом народньої пісні, зате пізніші відходять від ширших національних тем у дрібні і маловажні, їх стиль тяжкий, образи примітивні, в доважок ще й повторюються часто.

Анатоль Кралицький (1834—1894) священник, ігумен мукачівського монастиря, дав перший у XIX ст. низку оповідань і повістей, як „Пастир в полонинах“ („Зоря Галицькая як Альбум“ 1860), „Казнь неба“, „Князь Лаборець“ (обидва в „Галичанині“ 1863), „Іван“, „Козачка“ та ін. Найважливіший твір Кралицького це „Князь Лаборець“, романтичне, наближене до Вальтер-Скотівських повістей, оповідання, з часів боротьби українців із мадярами, одначе без історичного і психологічного поглиблення. Постають, що згідно з Вальтер-Скотівською технікою відіграє особливу роллю в повісті, є українець із Києва, або як він представляється дочці князя — Вірі: „Я от голови до пят русин,

там здалека, з України, з широкої руської землі, где Дніпро буйний тече. Ци чула ти даколи про Київ? — питає Українець Віру“. — Коли Ужгород паде під натиском мадярів, несподівано з'являється Українець і рятує князя й його доньку, та князь згодом гине — згідно з легендою — з рук мадярів, а Українець і Віра живуть щасливо.

Кралицький писав теж про простолюддя і для простолюддя („Іван“).

Олександр Гомичков (1830—1892), по званню урядник скарбової дирекції, отже перший автор — несвященик, у своїм оповіданні „Покореніє Ужгорода“ („Мѣсяцеслов О-ва св. Василя“ 1865) опрацював той самий мотив, що й Кралицький, лише ще романтичніше, бо виступають тут і духи Клятва і Вражда, що допомагають мадярам. У своїх поезіях Гомичков підніс мотив кари для нашого народу за міжусобиці.

Іван Сильвай (Уриіл Метеор, 1838—1904), священик, писав епічні вірші й поеми („Дочь царя Карпата“ „Свѣт“ 1869; „Теодор Коріятович“, „Ляборець“ і ін.) важким бароковим стилем, що пригадував зовсім XVIII ст., подібно як і його лірики своїми образами-персоніфікаціями. Його оповідання далекі від життя, без спроб психологічно умотивувати події, перевантажені рефлексіями. Тематика переважно релігійна. Вистане згадати, що навіть у XX ст. Сильвай перевіршовував іще апокрифи. Благодорна тенденція його творів не йшла в парі з талантом. В. Бірчак бачить причину цієї мистецької невдачі в його відчуженні від народньої мови, від народнього життя.

Евген Фенцик (Владимір 1844—1903), теж священик, що під кінець XIX ст. висунувся на чоло літературного і культурного руху Закарпаття, виступив у 1860-их рр., як і його сучасники — Кралицький чи Гомичков, як спізнений романтик. Перші його твори це балади, дальші, це епічні картини давноминулого (поема „Коріятович“, 1870), представлені у романтичній ідеалізації. В своїх ліриках, релігійних і патріотичних, завертає Фенцик іще далі, бо аж у XVIII ст., пишучи риторичним стилем оди, перенизані моральною тенденцією.

Причину упадку народу бачив Фенцик у самому народі, тимто часом попадає в зневіру („Несчастны да печальны мы“ 1868, „Моим землякам на Новый год“ 1890).

Повість Фенцика „Нищіє духом“ (1892—94) цікава тим, що це перша й єдина спроба змалювати тогочасне місцеве життя на ширшу мірку. Темою є процес мадяризації української інтелігенції в другій половині XIX ст. Перше покоління є ще свідоме, українське, друге вже мадяризується, третє є вже ворогом народу, з якого вийшло. Але рівночасно з процесом мадяризації йде моральний розклад. Другий „розказ“ п. н. „Учитель Неборак“ (1895) є низкою картин так підібраних з життя учительства, що мають ілюструвати провідну думку „Знання світ — незнання тьма“, з тим, що оце незнання доводить до мадяризації цілого села. Обидва твори без належно продуманої композиції, яку заступає хронологічний розклад подій. Увага автора зосереджена на тенденції, тому теж не дає він належної психологічної мотивації дії. Фенцикова драма „Покореніє Ужгорода“ (1874) є, як це виказав В. Бірчак, сценічною транспозицією оповідання „Князь Ляборець“ Кралицького.

Юлій Ставровський (Попрадов, 1850—1899) з походження західній лемко, по званню священик, своїм талантом підносився понад рівень літературної творчості сучасників. Він майже не опрацював релігійних мотивів, лише патріотичні й оспівував красу гірської природи. Не вважаючи на штучну мову, є в цих картинах сила і краса. Видко, що вони випливали з глибоко пережитого захоплення й справжньої любові до рідної землі. Належать сюди такі поезії, як „На Бескиді“, „Зимний вечер“ (1895), „Родина“, „Спиш“ і особливо „Воспоминаніє Попрада“. Хоч цього роду поетичний малюнок рідної ріки належить ще до класичної поезії (Горацій), все ж поет уміє звязати з цим захопленням свої національні почування.

Рівнож і з іншими малюнками рідної природи сплітаються поетові патріотичні почування („Зимний вечер“, „Родина“), що домінують у цілій його творчості („Я руський“ (1871), „К моему народу“ 1872). В цих його поезіях переплітаються бадьорі нотки віри у власний народ із нотками зневіри. З часом цей останній мотив кріпшає, щоб дійти до свого апогею в останній поезії Попрадова під багатомовним заголовком „Lasciate ogni speranza“ (1897). На запит про будучність закарпатських українців відповідає Бескид більше, ніж рішуче: „Пропало все, надежди ніт“. Сила поезії Попрадова в тому, що він давав у ній лише дійсно пережите, власні почування, а не шукав за натхненням у далекому, мрячному минулому. Друге це те, що він уважливіше за своїх сучасників ставився до питань мистецького оформлення віршу. Якби не неприродня мова, його вірші ще й сьогодні мали б ціну.

Письменство ХХ. ст. В цілому й останні роки творчості Духновича і вся по-Духновичівська доба нині не є чимось живучим; відбилось на цьому помилка вибору мови — московської, чи церковно-славянської — та зневіра у власний нарід. Тимто нові творці мусіли навязати до давніших, національних літературних традицій, зперед 1848 р., до народньої творчості, що жила своїм окремим життям поруч штучної письменности, та до всеукраїнської літератури. Цей шлях підготували для поетів три культурні діячі — о. Августин Волошин, Юрій Жаткович і др. Гіядор Стрипський.

Августин Волошин (ур. 1874 р. в Келечині у Мармароцині)¹⁾, священик, директор семинара в Ужгороді, написав декілька граматик української мови, з яких переломове значіння мала граматика з 1907 р. На літературне поле виступив Авґ. Волошин щойно останніми часами, як автор двох побутових драм: „Маруся Верховинка“ (Ужгород 1931 під псевдонімом Андрій Верховинський) і „Без Бога ані до порога“. В першій змалював боротьбу енергійної учительки з темними силами села: писарем та коршмарем. „В драмі — як пише В. Бірчак — виведені живі типи селян і доторкнені найпекучіші справи нинішньої Підкарпатської Руси. Це все виведено живо й виставлена драма здобула собі признання. Друга драма побутова із релігійно-моралізуючою тенденцією“²⁾.

Др. Гіядор Стрипський був тим, що навязав до традицій старого закарпатського письменства XVI—XVIII ст., що було писане

¹⁾ Про нього див. д-р В. Бірчак: Августин Волошин, його життя і діяльність. Ужгород 1924, вид. Т-ва „Просвіта“.

²⁾ Літ. стремління... ст. 183.

народною мовою, більш зрозумілою, як мова письменників ХІХ ст.¹⁾. Безпосередньої участі в літературній праці Стрипський не брав.

Юрій Ж а т к о в и ч (1855—1920), священик, був тим, що провів звязки між місцевим фольклорним дорібком і закарпатським письменством. Крім низки історичних праць оголосив декілька етнографічних та збирав фольклорні матеріали²⁾. Таким робом став одним із тих, що вказали закарпатській поезії нове творче джерело: усну словесність. Вказав він і на друге: добрий знавець українського письменства, переробив декілька оповідань Стороженка, Маковея й інших авторів, приспособлюючи їх до місцевих обставин. Є це „Ігла“, (1913), перероблена з оповідання О. Стороженка „Голка“, „На торзі“ (1917) перерібка з Маковея, інші: „Отець Василь“ (1912), „Гріх“ (1914), „Ксантипа“ (1916) теж перероблені з різних авторів, або з народніх оповідань, як „Брехач“ (1917). Всі вони друкувалися в ужгородських „Місяцесловах“.

Нове письменство, що буйно розвинулося по 1919 р., пішло власне дорогою, вказаною цими діячами, навязуючи до народньої творчості (Лукач, Гренджа-Донський), або сучасного всеукраїнського письменства (Боршош-Кумятський, Зореслав та інші). Найгарніше розвинулася лірика. Є це та ділянка літературної творчості, де закарпатські поети доходять до всеукраїнського рівня. Епіка вязаною і невязаною мовою стоїть ще значно нижче, драма покищо в самих початках свого розвитку.

Лірика. Першим повоєнним поетом, що донедавна очолював закарпатське письменство, став В а с и л ь Г р е н д ж а - Д о н с ь к и й (ур. 1897 р. у Воловому, банковий урядник в Ужгороді, тепер редактор „Нової Свободи“ в Хусті). Його літературний доробок значний: кілька збірок лірик і віршованої епіки („Квіти з терньом“ Ужгород 1923, „Золоті ключі“ 1923, „Шляхом терновим“ 1924, „Китиця квіток“ 1925, „Тернові квіти полонин“ Харків 1928, „Тобі, Рідний Краю“ Ужгород 1936), оповідання („Оповідання з карпатських полонин“, „Назустріч волі“ Ужгород 1930), повісті („Ілько Липей“ Львів 1936, „Петро Петрович“ Ужгород 1937) і драми („Сиротина“ 1925, „Сотня Мочаренка“ друк. в „Українським Слові“ 1932).

Гренджа-Донський, поет великого таланту, це народник-романтик, що з захопленням співає про свій убогий народ і про славне минуле:

Всюди тихо, всюди сумно
Мовчки плаче тишина,
Полишилась, позабулась
Романтична давнина. („В Мукачівськiм Замку“ 1926).

Ця „романтична давнина“ або дуже далека, ще з часів легендарної „Княжни Гуцулі“ чи „князя Лаборця“, „Петра Петровича“, чи Коріятовича, або дуже недавня, з 1918—1919 рр., років боротьби українців проти маляр („Назустріч волі“, „Сотня Мочаренка“).

¹⁾ „Старша руська письменність на Угорщині“, Ужгород 1907. „Угорські літописні записки“, „Із старшої письменности Угорської Руси“ обидві праці в „Записках Н. Т. Ш.“ тт. 104, 117—118.

²⁾ Замітки етнографічні з Угорської Руси. „Етнографічний збірник“ т. II. Львів 1900.

Творчий шлях Гренджі-Донського вів від лірики до епіки. В ліриці і в віршованій епіці виходить він із мистецького круга народньої пісні з її типовими образами-порівняннями, з її паралелізмом між явищами природи і переживаннями поета, з її ритмікою і строфікою. Майже всі його поезії дуже тісно звязані формально і частинно тематично з народньою піснею.

Гренджа-Донський виріс серед гір, є добрим знавцем побуту, з одним і другим зжився, тимто найкращі в нього малюнки гір і дрібні побутові картинки. Останніми часами поет посвятився виключно повісті, малюючи трагічну постать закарпатського розбійника Ілька Липея, чи повстанця Петра Петровича, в якому легендарна традиція вбачає провідника українців.

До школи Гренджі-Донського можна віднести, Миколаю Божук-Штефуцову (збірка „Поезії“, Ужгород, 1930), що в усьому наслідує народню пісню, в деякій мірі Ф. Потушняка (збірка „Далекі вогні“, видана під псевдонімом Ф. Вільшицький 1934. р.), поета-романтика, з нахилом до містики, Петра Пойду й інших.

Другу, значнішу групу ліриків творять поети з Боршош-Кумятським на чолі, що хоч і вийшли від народньої пісні, все ж зуміли створити собі окрему творчу мову, більше зближену до панівних тенденцій всеукраїнської лірики.

Юлій Боршош-Кумятський (ур. 1905 р.), учитель горожанської школи в Рахові, в своїх кількох збірках лірик („З мого краю“ Ужгород, 1929, „Країна див“ 1934, „В Карпатах світає“ Прага 1936, „Кров кличе“ 1938), дуже наблизився до загального рівня української лірики. Одначе він, подібно як у своєму жанрі Гренджа-Донський, мусів боротися з великими труднощами через те, що вони були перші, що промощували дорогу іншим.

У своїх поезіях Кумятський, кладе найбільший натиск на гру противенства, на конфлікти між поетичною красою і вимогами буденного життя. Вміле й дотепне орудування яскравими контрастами й дисгармоніями є — як це підкреслив уже В. Бірчак — головним мистецьким засобом поета. В його ліриках, як і в Гренджі-Донського, поруч з захопленням рідною природою і патріотичних мотивів виступають нові нотки: соціальні проблеми. Хоч по правді їх можна вважати лише варіантом патріотичних мотивів, бо той, хто використовує бідного верховинця, це не українець, а жид, чи який інший чужинець.

Зореслав (Степан Севастіян Сабол, ур. 1909. р., монах) був тим, що вступивши на промощений вже шлях, міг піднести закарпатську лірику до всеукраїнського рівня.

Вже його перша збірка „Зі серцем у руках“ (Ужгород, 1933), вказує на дозрілого поета, з виробленим творчим обличчям, широким діапазоном поетичних зацікавлень і високо мистецьким виявом, що вповні потверджує й друга збірка: „Сонце й блакить“ (1936). Відмінний він від своїх попередників: не дає описів краси Карпат — як влучно завважує В. Бірчак — а імпресіоністичні картини природи загалом, не дає виідеалізованої давнини, а реальну сучасність. Минуле він відчуває, розуміє, і по своєму, по мистецькому сприймає. Минуле це для нього, наприклад, „Пряшів“ у своїм конкретнім образі, сучаснім, хоч і перенизаним нотками традиції. На такому минулому,

на сприйнятті сучасного виростає теж його міцна віра в майбутнє велике і величаве. Його патріотизм не „закарпатський“, як у поетів ХІХ. ст., а український, і Київ для нього може навіть рідніший і дорожчий, ніж рідний і дорогий Пряшів. Його патріотичні лірики не рефлексійні. У патріотичних строфах подибується іноді така простота і zarazом міць, як у найбільших лише поетів („Борці“).

Особливо сильні з цього боку, крім „Борців“, такі поезії, як „Ідемо“ („Ми — світанок Підкарпаття, Ми — пролог великих днів...“), „Юнак“, „Нове покоління“, чи неназвана поезія, що зачинається так просто і так сильно: „Ні, не Москва, ні Ленінград, Ні, не Совет, а Україна!“ Є в національному патосі цих поезій якась живлова, просто неофітська сила.

Якщо йде про мистецький вияв, треба підкреслити в Зореслава велику свіжість поетичних образів, багатство оригінальних метафор, живлову внутрішню динаміку вірша і врешті бездоганне опанування версифікаторських арканів многовидної строфи, зокрема сонету. Правда, в деяких поезіях іще не все захована стилевість (напр. у вірші „Пряшів“ виступає „чаша на престолі“ поруч „кришталного королівства Позейдона“), але це відноситься лише до ранніх писань.

Для повноти цієї характеристики подамо декілька уривків з автобіографії¹⁾, що виростає до меж чогось символічного: поет вихований як і не один інший письменник, у русофільському дусі, стає свідомим українцем. Ця нотка з життєпису поета, може так само підбадьорити читача, як і його патріотичні вірші.

„...Батько зісловачений українець... мати... словачка. Родинна мова в домі була словацька... Я ходив до греко-катол. народньої школи... в Пряшеві, де навчання відбувалось у російській мові з підкарпатським виговором. В тім часі я почав писати вірші російською мовою...

Вихований школою у москвофільському дусі, дуже здивувався, коли, перебуваючи вже в монастирі, нераз чув мову селян цілком відмінну від тої, якої недавно вчився в школі в Пряшеві.

Перебуваючи в Галичині, в Крехівській монастирі перший раз у житті довідався про Шевченка й Франка та перечитав деякі їх твори. Тут я почав учитись української мови й тут перші мої проби писати вірші по українськи. По році переїхав до монастиря у Лаврові, де ліпше зазнайомився з українською літературою, головню з творами О. Олеся, Б. Лепкого, Л. Українки, М. Вовчка й О. Федьковича. Перестудіювавши історію Підкарпаття... цілком покинув свої дотеперішні ще все москвофільські погляди й віддався українській літературі“.

З інших поетів слід згадати передовсім Федора Могиша (Боевіра), Миколу Рішка та Івана Колоса. Їх творчість виростає на найкращих традиціях сучасної української лірики, хоч у кожного і під цим оглядом є свій питомий вираз: коли напр., Рішко нагадує Маланюка, то Колос незвичайно тонко наслідує стиль Рильського.

Перший із них Могиш, досі не видав іще окремої збірки, але вже з кількох уривків, особливо з сонету, присвяченого рідному селу, пізнати неабиякий хист поета. Рішко (ур. 1907, учитель) у своїй збірці „Гірські вітри“ (Ужгород, 1936) дає низку викінчених мистецьких патріотичних лірик у витриманій стилевій формі. Клясичним спокоем і майстерністю вірша захоплює наймолодший із них, Іван Колос („Мої дні“ 1938. р.), що щойно виступив на літературне поле,

¹⁾ Автобіографія написана в 1933 р. в Римі, де Зореслав перебував на теологічних студіях, і тоді надіслана авторові цих рядків. Досі недрукована.

але певно займе невдовзі одне з перших місць. З творів усіх цих поетів віе якась бадьора віра в силу свого народу, в його героїчне майбутнє, вона є й суттю їх лірики, в якій майже нема місця на інтимні нотки.

Противенством до них є поети москвофільського напрямку. Всі вони квієтисти, їх твори повні зневіри. Єдиним талановитим представником цієї лірики був Андрій Карабелеш (ур. 1906, учитель гімназії), вихований на російській літературі, що вводить перший на Закарпатті такі чужі для українців поняття, як зайва людина („лишний человек“), або ідея непротивитись злу (Збірка „Избранныя стихотворения“ 1926, „В лучах разсвѣта“ 1929). І мовою і ще більше своїм духом ці поезії — неукраїнські, хоч Карабелеш із походження українець, лише вихований у російській гімназії. Останніми часами Карабелеш, як і деякі інші поети москвофільського напрямку, став писати виключно по українськи. Настрої зневіри в таких поетів москвофільського напрямку, як Василь Добаш („Святая злоба“ Ужгород, 1936), Еміліян Балецький, Павло Федор чи Андрій Патрус, з винятком одного Михайла Поповича, що опрацьовує місцеві мотиви („Первые стихи“ 1928) — панівні.

Оповідання й повісті. Як у ліриці, так і тут письменники вийшли від народніх оповідань, переказів, вірувань. Першим автором був навіть справжній селянин Лукач Дамян („Чорт на весіллю“ 1921, „Відьма“ 1924).

Побутові картини писав Гренжа-Донський, а останніми часами повісті, про що була згадка вище. Із круга побутового етнографізму вийшла перша Грина Невицька (ур. 1886), авторка повісті з ранніх християнських часів „Правда побідить“ (Ужгород, 1923) і збірки оповідань з часу війни: „Дарунок“ (Пряшів, 1929). Є це авторка великого таланту, хоч невикористаних можливостей. Деякі її новелі, як напр. „Сирена“, позначені справжнім глибоким реалізмом, яскраво відбивають від описово-побутових нарисів інших авторів.

Оповідання з життя селянства пишуть іще Кирило Федеш (учитель гімназії), Юрій Станинець (священик), Олександр Джумурат (учитель), що наслідує Стефаника й Бордуляка (новелі „Кривавий хліб“, „Горе старої Чмелихи), М. Диканько (цікава його „Галоччина наука“) й інші.

Олександр Полянський (ур. 1890, учитель) видав збірку ловецьких нарисів „Оповідання ловця“ (Ужгород, 1925), Дмитро Попович (1899, учитель гімн.) дав низку моралізуючих оповідань, між якими чимало видержаних на належному рівні.

З молодших авторів великі надії звязують із творчістю Андрія Ворона (ур. 1901, учитель), що в своїх новелях, друкованих у різних закарпатських і галицьких видавництвах, дає не лише побутові картини, але й речі психологічно витримані й продумані (новелі „Марійка“, „Василька проганяють“ і ін.). — Знаю лише одну новелу М. Томчани: „Сліпий“, де порушено і добре виведено дуже складну сучасну проблему: зустріч прошака з безробітним, де не менш інтересна розв'язка. Коли й інші новелі такі, то Томчани теж неабиякий талант. — Поза Закарпаття виходить у своїх нарисах Микола Мондій та М. Г. Феннич.

Завдяки цим авторам особливо високо піднеслася новеля. Далеко не так розвинена повість. Крім згаданих уже авторів (Невицька, Гренджа-Донський), можна назвати ще Василя Га д ж е г у (історична повість з XI. ст. „Вишеград“) і Миколу В о й д у (повість з 1918. р. „Українська кров“), обидві ще досі не оголошені в цілості.

Гумореска і сатира є поруч лірики і психологічної новелі третім жанром, що дійшла справді високо в своєму дотеперішньому розвитку. Представниками цього жанру є передовсім Олександр Маркуш (ур. 1891, шкільний інспектор), автор збірки селянських нарисів „Виміряли землю“ (1925), між якими є справжні перлини гумору („Задля качок“, „Сільський дипломат“), далі Петро Міговк (ур. 1899, учитель), автор оповідань, віршів і сенок, між якими найкращі саме ті, що мають гумористичну закрутку („Бочка“, сценка „Концесія“), талановитий сатирик Марко Бараболя (дійсне ім'я Іван Рознічук), що дав у закарпатській пресі довгу низку добрих сатир і гуморесок. У всіх цих авторів високо розвинене почуття гумору й хист підглядати дрібні комічні риси селянського побуту, як у двох перших, або як у останнього — нового ладу з його всіма відеємними сторонами славянського „братолюбія“, що на ділі було лише намаганням чехізувати українців, або на них наживитися („Правописна конференція“, „Програма Кошицького радія“).

Драма розвинулася найслабше. Все, що тут повстало, не виходить поза перші спроби, чи намагання заспокоїти біжучі потреби сцени. З авторів, що писали драми, вище були згадки про всестороннього Гренджу-Донського („Сотня Мочаренка“), далі про І. Невицьку, що написала драму з селянського життя „Огонь“ і сценку „Радості майстра Філардіна“, А. Волошина й ін. Місцевою говіркою писав Сіон Сильвай (1876—1932, священник), побутові пєси („Маруся“ 1930, „Не добре ката в мішку купувати“ 1932), які одначе літературної вартості не мають. Спробою дати модерну драму, є патріотична пєса з сучасного життя простолюддя й інтелігенції Августина Юрія Шеретія „Нова генерація“, що не була друкована, але довго не сходила із сцени.

Історики закарпатського письменства підносили як основну відмінність від українського письменства — його опізнений розвиток. Склалися на це різні причини — географічне положення; брак провідної інтелігентної верстви, велика політична і навіть релігійна залежність, що все разом доводило до того, що впливи з українських культурних центрів доходили сюди з опізненням. Та в останні роки зрівнюється закарпатське письменство із всеукраїнським. Багато талантів, свідоме намагання вийти на висоту творчості інших українських поетів, плекання різних жанрів і технік — незвичайно корисно свідчить про сучасну закарпатську літературу.

ШКІЛЬНИЦТВО. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ ЖИТТЯ.

Написав Др. Є. Ю. Пеленський.

Шкільництво. Перші школи на Закарпатті — як і скрізь у давнину — вирости з церковних потреб — виховати освічених священиків. Зразу кандидати на священиків училися в ягєрській латинській духовній семінарії.

Вже з самого початку XVII ст. робили закарпатські українці заходи для заснування своїх шкіл, зокрема семінару для священиків. Говорить про це дозвіл Бетлена, виданий мукачівському єпископові Грегоровичеві (1627—1633), потім другий, графа Другета з 1655 р. За таким дозволом зверталися мукачівські єпископи до короля і до Риму ще й у рр. 1668, 1672 і 1683. Либонь вже тоді існувала в мукачівському монастирі монастирська школа, як про це можна догадуватися з письма Гедеона Торчинського до короля, де він просить підмоги для 8 дяків і 20 учнів, що є у школі.

Найдавніші документальні відомості про закарпатські школи відносяться до 1671 р., коли то єпископ Йосип де Камеліс заснував в Мукачеві українську початкову школу й видав перші підручники. Ця перша школа постійно розвивалася. Широ опікувався нею єпископ Юрій Геннадій Бізантій (1716—1733). Найбільші заслуги для закарпатського шкільництва поклав у XVIII ст. Мануїл Ольшавський, що вже в рік по вступлені на єпископський престол, себто 1744 р. перемінив мукачівську школу на духовну семінарію, організуючи її на взір західньо-європейських¹⁾.

На дальші студії виїздили деякі боогслови до латинських семінарів у Ягєрі і Тернаві, де 1704 р. Леопольд Яній установив для них навіть стипендії. Там викладали латинською мовою, тому треба було вже в Мукачеві познайомити богословів з цією мовою. З уваги на те видав Ольшавський в Коложварі підручник для навчання латинської мови.

З XVIII ст. є вже чимало звісток про дальший, помітний розвиток шкіл. Є відомості з 2-ої пол. XVIII ст. про філософську школу, що її оснував у Краснім Броді Макарій Шагайда, про Арсенія Козака, доктора теології, автора граматики, що був учителем у монастирських школах та ін. Із конспекту лекцій Козака виходить, що тоді вчили в монастирях славянсько-української граматики, поетики, реторики,

¹⁾ В цій школі на першому відділі вчив місцевий дяк читати, писати й числити. На другому відділі учив сам єпископ катехизму з підручника де Камеліса, моральну з підручника Бізантія, обрядів з записок, бо не було книжки. Викладали українською мовою.

хронології (астрономії) та богословської філософії. Викладали українською мовою.

Незвичайно заслужився для закарпатського шкільництва єпископ Андрій Бачинський (1672—1809), що звільнився з залежності від латинського ягєрського єпископа. Він переніс єпископську столицю, а разом із тим і духовну семінарію з Мукачєма до Ужгороду. За Бачинського число початкових шкіл зросло до 150. Були це церковні парохіяльні школи, в яких учили дяковчителі, між якими було тоді чимало високоосвічених людей. Чимало шкіл оснували О. О. Василіяни при своїх монастирях.

Від 1774 р. студіювали богослови з Закарпаття разом із галичанами в гр.-кат. семінарії у Відні, що її заснувала цїсарєва Марія Тереза при уніятській церкві св. Варвари. Звітїля й назва: „Barbareum“. Тут застережено 10 місць для питомців з ужгородської єпархії, 2 для прїшївської, а 14 для галицьких питомців.

У XIX. ст. число українських початкових сїльських шкіл постійно зростало. Коли в 1868 р. появилсь шкільний закон, що дозволяв на навчання рідною мовою, було на Закарпатті порівнюючи поважне число українських шкіл, чи то утраквістичних українсько-мадярських, бо аж 479. Точніші дані маємо за 1871 р. Тоді в більшості вселюдних шкіл на Закарпатті, а саме 353, учили українською мовою, в інших 265 школах або двома мовами, або лише мадярською. Число українських і двомовних шкіл зросло в 1874 р. до поважнїшої кількості 571 шкіл.

Одначе цей стан погіршило пізніше мадярське законодавство, зокрема новєля до шкільного закону з 1879 р. а ще більше т. зв. закон Аппонїя з 1907 р., що велїв учити по-мадярськи, у вислідї довєли до цїлковитої мадяризації українського шкільництва. В 1910—12 рр. на всїх 634 шкіл було українських лише 61, в 1914—1911 р. це число змалїло до 18 шкіл з 1672 учнями, коли біля 81.000 учнів ходило до мадярських шкіл. Згодом і цих шкіл не стало, так, що лише в 34 церковних школах, що ще залишилися, вчили українсько-церковною мовою. В середнїх школах, що всї стали мадярськими, разом із ужгородською і прїшївською гр.-кат. семінарією, українська мова стала лише надобовязковим предметом навчання.

Статистика за 1917/18 шкільний рік, себто за останнїй рік мадярської владї, подає, що на Закарпатті було 317 вселюдних шкіл із 893 вїдділами. Викладова мова була мадярська, лише в 34 школах крім мадярської, українсько-славянська.

Школи вищого ступня всї були мадярськї, а саме 8 вїділових, три гїмназїї і три семінарії, в тому двї церковнї гр.-католицькї. Найслабше було розвинєне фаховє шкільництво. Фаховє доповняючих шкіл було всього 6. Ремїсничих шкіл було 2: керамїчна в Ужгородї і домашнього промїслу в Мармароському Сїготї. Торговельнї школи повстали щойно пїдчас вїйни, а саме у 1915 р. повстала перша мїська торговельна 3 лїтня школа в Ужгородї, у 1918 р. в Мукачєві.

Якї поганї наслїдки мали для української школи безогляднї мадярськї закони, можна переконатися не лише з числа шкіл, але також із порівняння шкільних пїдручників в XIX. і XX. ст. У XIX. ст. мїністерство шкільництва у Будапєшті видало українськї пїдручники до всїх предметів вселюдної школи і чимало пїдручників для інших шкіл.

Зате в ХХ. ст. новий український шкільний підручник був дуже рідкою появою, все виходило переважно в мадярській мові, так, що навіть граматику української мови довелося видати о. Августинові Волошинові в мадярській мові. Те саме можна сказати й про інші шкільні підручники. Коли той самий автор міг ще в 1901 р. видати для школи „Читанку для угорської молодіж“, то вже його буквар, що вийшов три роки пізніше („Азбука“ 1904) не дістав апробати за свій „руський дух“.

Найгірші часи настали для української школи й української мови, як предмету в мадярській школі, підчас війни, коли то Мадяри видали нечувану заборону вживати в школі кирилиці. З 1916 р. треба було вживати латинки, але в мадярському правописі. І тоді знову о. А. Волошинові довелося перевидати свої шкільні підручники, що

Державна українська гімназія в Берегові (1920/21).

їх у своєму дотогочасному доріжку мав чимало, новим правописом. Тоді напр. його буквар „Азбука“ вийшов під таким незвичайним заголовком: „Azbuka uhro-rusz'koho jazöka“ (1916). Безоглядна мадяризаторська політика уряду, що довела до повної ліквідації українського шкільництва, довела у висліді теж до жахливого зросту неграмотності. І так напр. у 1912 р. було в Мармарошині 79% неграмотних, а в інших округах подекуди й до 90% усього населення, себто стільки, скільки тут їх не було ані в ХІХ., ані навіть у ХVІІІ. ст.

Нова сторінка в історії українського шкільництва на Закарпатті розкрилася по 1919 р. Починаючи з 1920 р., число українських шкіл знову почало помітно зростати завдяки — порівнюючи — ліберальнішій шкільній політиці чеського уряду. Що правда і стан по 1919 р., коли мадярські школи перемінено на національні, себто українські, німецькі, румунські, жидівські і мадярські, був далеко ще незадовільний. Бо коли перший шкільний референт т. зв. „Підкарпатської Русі“, Йосиф Пешек, сказав, що „мадярські школи на руській землі мали лише одну ціль — мадяризувати славянську молодь“, то на жаль по-

дібні слова можна сказати в деякій мірі і про поверх 300 чеських шкіл, що вирости на Закарпатті — там, де раніш не було ні одної чеської школи, ні одного учня — чеха. Особливо великі переpons мала українська школа завдяки специфічній мовній політиці уряду, що створила в висліді жахливий мовний хаос: у школах учили то українською літературною мовою, то місцевими говорами, то навіть московською мовою. Всеж таки після 1919 р. створилися умовини, серед яких могло хоча й з трудом розвиватися українське шкільництво.

Початки були незвичайно важкі: крім мовних труднощів — не було ні підручників, ні учителів, ні шкільних будинків, яких чимало знищилося підчас війни. Та проте вже в 1921 р. на 530 шкіл було 357 українських. Крім того було 118 мадярських, 9 німецьких і 17 шкіл з мішаною мовою навчання. Тоді ж розпочато переміну горожанських і середніх шкіл на українські. Також щойно від 1920 р. датується розвиток фахового і спеціального шкільництва, якого тут раніше не було.

Цей зріст докладно ілюструють статистичні дані. І так на початку шк. р. 1938/39 було в с е л ю д н и х шкіл:

	шкіл	клас	учнів
українських	469	2.416	106.444
чеських	182	654	20.863
мадярських	123	355	16.618
німецьких	24	49	2.042
румунських	4	36	2.262
жидівських	7	17	644
у с і х	809	3.527	148.865

Найбільший відсоток творили державні школи, далеко менше було церковних, найменше — приватних шкіл. З різних причин а головно через неможливість батьків та брак шкільних будинків в багатьох місцевостях доводилося обмежувати навчання лише до курсів. В 1930/31 р. було таких курсів 227 з 11.869 дітьми, в 1932/33 із зростом числа шкіл число курсів змало.

Другий, вищий ступінь творили г о р о ж а н с ь к і (виділові) школи, що були зорганізовані лише в більших місцевостях. Всіх шкіл цього типу було в 1931/32 шк. р. — 18. Деякі з них мали паралельні відділи, в яких навчання відбувалося різними мовами так, що розділених шкіл було 34. За мовою навчання ділилися ці школи з початком шк. р. 1938/39 так:

	шкіл	клас	учнів
українських	23	165	6.485
чеських	24	152	4.204
мадярських	4	33	1.183
німецьких	1	7	249
разом	52	357	12.127

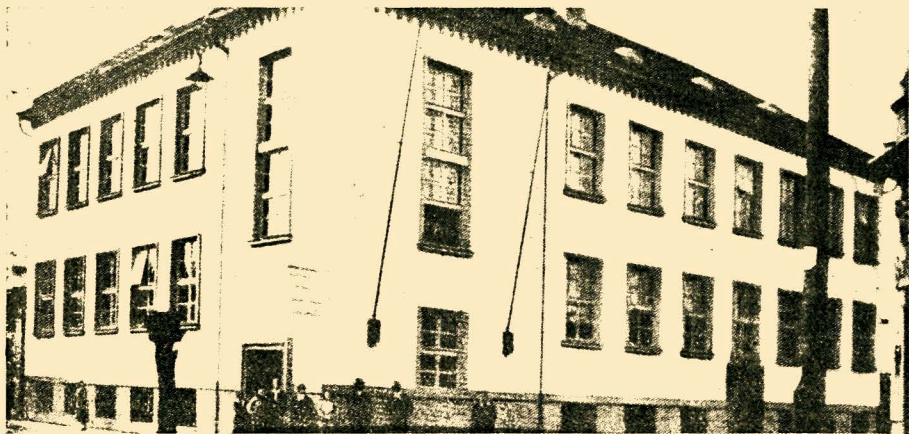
Дуже гарно розвинулися по 1921 р. спеціальні народні школи. З них слід тут згадати про школу для глухонімих в Ужгороді, школу для сліпих у Мукачеві, школу для недорозвинених у Севлюші, школу для дітей-калік у Мукачеві і 9 допоміжних спеціальних відділів при вселюдних школах для нерозвинених дітей. У 1933 р. створено в Ужгороді виховний інститут для занедбаних дівчат. Ці школи об-

хопили поважну кількість тих учнів, для яких вони призначені. Крім загальної освіти і лікування вчили в них ще якогось ремесла.

На місце давніх 6 середніх шкіл зорганізовано до 1938/39 шк. р. 8 гімназій і 5 учительських семінарій, числячи паралельні відділи за окремі школи: було 5 українських, 3 чеських, 1 мадярська і 2 жидівські гімназії. Українські гімназії мали 87 клас, 102 професорів, 3.950 учнів. Всіх клас було 145, професорів 145, учнів 7.126.

Учительських семінарій було: 4 українських (15 клас, 29 професорів, 607 учнів) 1 чеський.

Разом з паралельками було 16 середніх шкіл, в тім українських 9 (відділів 102, учнів 4.557). Крім того багато учнів-українців ходило до не-українських шкіл. Українські гімназії були до 1938 р. в Ужгороді (дві), в Мукачеві, в Хусті і в Берегові. Всі ці школи були державні, крім гімназії О. О. Василян і жидівських, що були приватні. В чотирьох середніх школах навчання йшло літературною україн-

Школа в Севлюші.

ською мовою, в інших говірками відмінами української мови, або язичієм.

Ділянкою, де найпомітніше позначився розвиток шкільництва в рр. 1919—1938 р., були ф а х о в і школи. Після війни все треба було зачинати від початку.

Число цих шкіл постійно зростало: під кінець 1921/22 шк. р. було 12 шкіл із 22 українськими відділами, 24 мадярськими і 2 словацькими. Розподіл учнів за званням був такий: 316 шевців, 153 кравців, 90 столярів, 66 ковалів. В 1931/32 р. було вже 40 самостійних фахових шкіл, у яких діставало науку 1.865 учнів ремісничого доросту. З уваги на те, що часто в одній школі були паралельні відділи, то навчання йшло різними мовами. В цих школах було тоді 186 учителів (1 на 10 учнів). Учнів українців було 428, жидів 678, мадярів 545, чехів і словаків 132, німців 71. — Дуже цікаво для загального розвитку ремесла у Карпатській Україні продовж останніх кільканадцятьох літ зіставити учнів за фахом. Коли напр. в 1921/22 р. було в ужгородській фахово-доповнюючій школі аж 115 учнів-шевців, то по десятих літах це число

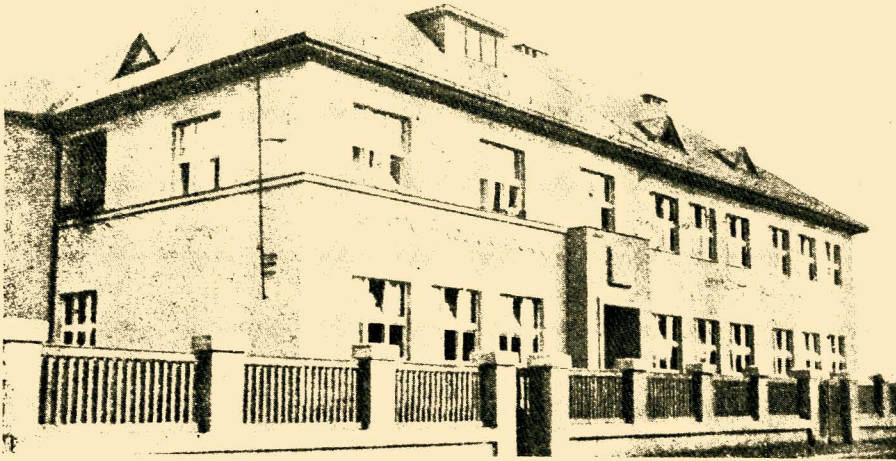
змаліло до 9, а в 1932/33 р. було їх лише 5. За те було вже 50 автомеханіків.

На початку 1938/39 шк. р. були такі фахові школи:

I. Торговельні: 1 чотиролітня академія в Мукачеві з 7 українськими класами, 5 мадярськими і 1 чеською та 2 торговельні дволітні школи з 4 українськими та 2 чеськими класами. Викладова мова була літературна українська. Крім того були торговельні доповняючі школи для купецьких практикантів.

II. Промислові: деревообрібна в Ясіні та метальообрібна в Севлюші, обі українські. Є це 3-літні школи, що давали право вести самостійні ремісничі робітні.

Доповняючих 3-літніх шкіл для ремісничих термінаторів і 2-літніх шкіл для купецьких практикантів було в 1938 р. 34, з того 13 українських 11 чеських, 9 мадярських і 1 німецька.

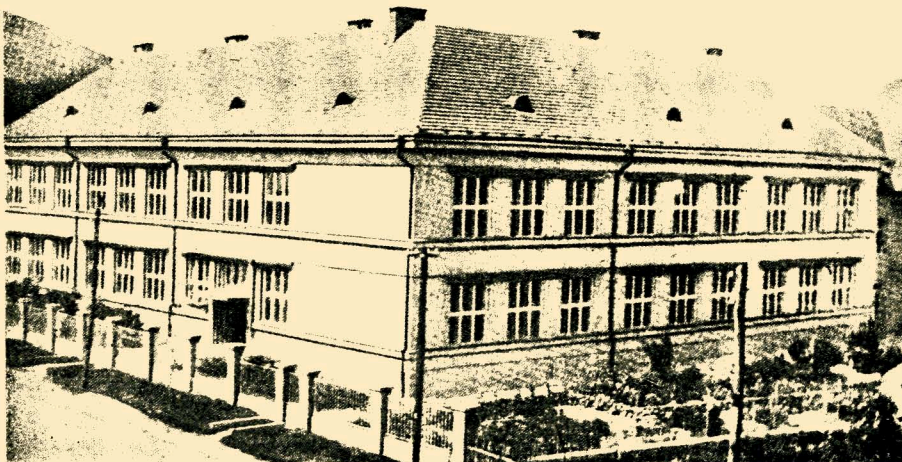
Школа в Буштині.

III. Хліборобські: дволітніх шкіл, що виховували господарів і економів було дві, одна низинна, одна для верховинського хліборобства. Крім того була 2-літня школа для лісових гайників у Сваляві. У всіх мова навчання українська. Попри ці школи існували хліборобські вселюдні школи для селянського доросту, подібні до фахово-доповняючих шкіл.

IV. Домашнього господарства, для дівчат. Таких шкіл було 2 українських і 1 чеська. Крім загальної освіти вчили там куховарства, кравецтва, опіки над немовлятами і т. п.

Нова доба відтворилася перед українською школою з днем 10 жовтня 1938 р. Тепер школою опікується окреме українське Міністерство Культу, Шкільництва та Народньої Освіти. Керму над ним обняв Августин Штефан, дотоперішний директор Торговельної Академії в Мукачеві. Міністерство має 3 відділи: I. народнього шкільництва — начальник А. Агій; II. середніх і фахових шкіл — нач. інсп. М. Драгула, заступник проф. Чапля; III. народнього виховання та позашкільної освіти — нач. інсп. Гуснай.

Увесь край поділений на 12 інспекторатів для вселюдних шкіл, а саме: ужгородський інспекторат у Середнім, Великий Березний, Перечин, Росвигова, мукачівський у Чинадієві, Свалява, Іршава, Волове, Хуст, Тячів, Севлюш, Рахів.

Школа в Перечині.

Віденський арбітраж з 2. 11. 1938 р. призначив Мадярщині три міста і низку сіл, де було 14 захоронок, 49 вселюдних шкіл, 4 горожанські, 4 гімназії, 4 учит. семінарії, 1 торг. академія, 1 торг. школа і 13 фахових шкіл. З них евакуовано 3 горожанські школи, 1 учит.

Школа у Сваляві.

семінарію, 4 гімназії, обі торговельні школи й 3 фахові. Крім того учні й професори хлоп'ячого та дівочого семінарів залишили Ужгород.

Середні школи по віденському арбітражі мають тимчасово такий осідок: гімназію з Ужгороду перенесено до Перечина (дир. др. Іван

Панкевич), прив. гімназію О. О. Василян до Бичкова Великого (дир. А. Алиськевич), держ. торговельну школу до Великого Березного, де перемінено її на Торговельну Експортову Академію. Греко-кат. Духовну Семинарію перенесено до Сваляви. Мукачівську державну гімназію, що мала 1.600 учнів розділено між — Рахів (дир. др. Юліян Головацький), Сваляву і Ракошин, держ. торг. академію перенесено до Сваляви, держ. господарську школу до Севлюша. Держ. гімназію з Берегова перенесено до Білок (дир. Євгеній Ретій). Всі учительські семинарі перенесено до Севлюша.

Наука у всіх цих школах відбувається в українській літературній мові. Меншинне шкільництво, а саме німецьке, чеське, мадярське, російське і румунське нормує дуже демократичний закон Українського Уряду з 19. листопада 1938 р. ч. 5., а саме: меншинні школи повстануть скрізь там, де є хоча б лише 40 дітей даної національності й їх

Школа в Хусті.

батьки внесуть прохання відкрити їм школу. Школи такі повстануть як паралельні відділи при українських.

Культурно-освітнє життя. В давніших часах на Закарпатті як і на інших землях єдиним культурним осередком були м а н а с т и р і. Найдавнішим осередком мав бути Грушівський монастир у Мармароціні, що існував десь від XI. чи XII. ст. Цей монастир зруйнували в 1680-их рр. підчас повстання Текелія. Другим таким культурним огнищем, про який є вже зовсім певні відомості, є монастир св. Миколи на Чернечій Горі біля Мукачева. Повстання цього монастиря звязує традиція з кн. Федором Коріятовичем (XIV. ст.), хоча можливо, що він лише відновив монастир, бо є вістка, що біля Мукачева заснував монастир іще в XI. ст. угорський король Андрій, зять Ярослава Мудрого. Розквіт цього монастиря припадає на час, від 1491 р., коли в Мукачеві створено окреме єпископство для Закарпаття, яке досі підлягало єпископові в Перемишлі, аж до 1772 р., коли осідок його перенесено до Ужгороду. По війні знову значіння цього монастиря зросло завдяки живій видавничій і освітній діяльності О. О. Василян.

Інші монастирі, як у Красноброді, Імстичеві, більшого культурного значіння не мали.

Помітне поживлення культурного життя принесли релігійні рухи XVI—XVII ст., а зокрема унія. Західне Закарпаття прийняло в 1646 р. унію з Римом, зате східне лишилося православне. Це розєднання викликало живіший полемічний відгук; на Закарпатті повстали дві культурно-церковні течії, що себе взаємно поборювали, але й разом створювали певні культурні цінності. Осідком православ'я була Мармарощина. Тут від 1616 р. до кінця 1730-их рр. проживали православні єпископи, саме у Грушівському монастирі. Культурними осередками уніятів були Мукачів і Ужгород. Заслугою уніятів було заснування шкіл і видавництво книг.

В загальному стан духовенства, однаково православного, як і уніятського, не був задовільний. Цікавим документом того є „Катихизм“ де Камеліса з 1698 р., з якого проф. М. Возняк вибрав такі характерні уривки: „...Панове земнії не могут... трактовати клириков як простих хлопов, примушаючи их, аби робили яко подданіи и наемники“, або „клирика жадного нікто бити не может, бо впал би в клятву“.

Найвизначнішим представником православних був священник Михайло Андрелла-Оросвигівський. Замолоду (народився біля 1630 р.) здобув значну освіту, мабуть десь у Галичині, Братиславі чи Відні, куди іноді їздив. „Не в земли Угорской, ани в повіті сем у Моромороши учено мене глаголати: „Мир нам!“ — каже про свою освіту. Написав на прикінці XVII ст. два твори „Оборона вірному человеку“ і „Логос“. Уніяти мали більше богословських письменників. До найвизначніших належав єп. Мих. Ольшавський, автор студії про злуку східної і західної церкви, що вийшла 1764 р.

Дрібні рукописні пергамянові уривки богослужбових книг збереглися ще з XIII ст., один рукопис з XIV., кілька з XV., і дуже поважне число церковних рукописних книг із пізнішого часу. Вказує це на те, що книжна справа була в давнину поставлена на належній висоті. Багато цих рукописів прийшло на Закарпаття з Галичини, чимало переписано таки місцевими силами.

Пізнішими часами спроваджували туди багато друкованих книжок, особливо з Почаєва (через Володимир Волинський), зі Львова і Києва. Як подає І. Кондратович, у 1727 р. привезено з Володимира на Закарпаття 530 псалтирів, 1759 р. до Ужока 9 возів книжок, 1760 р. 690 книжок, в чому 150 букварів, 1762 р. 733 книжок, серед яких було 400 букварів. Ці дані, що обіймають лише короткий час, вказують на поважне запотребовання книг на Закарпатті, а тим самим і про його тодішній культурний рівень.

Потверджує це „Протокол візиту єпископа Михайла Мануила Ольшавського“ з 1751 р., що подає докладний опис церков і зокрема книг В самій Мармарощині було із спроваджених книг 19 примірників „Ключа разуміня“ Галятівського, 18 прим. „Евангелія Толкового“, далі згадуються „Перло многоцінное“ Ставровецького, „Вінець Христовъ“ Радивилівського та інші українські видання. З чужих православних земель привозили книжок небагато. Є це ще один доказ, який підтверджує живі культурні взаємини Закарпаття з іншими українськими землями.

Але навіть цей поважний ввіз книжок не покривав усього запотребування, тимто вчасно заходяться місцеві діячі налагодити ще й своє видавництво. Перші книжки мали надрукувати православні в своїй друкарні в Грушеві: „Пентекостаріон“ (Тріюдь на п'ятьдесятницю) та молитвослов. З книг, що збереглися до нашого часу, найдавніші це написаний по латинськи уніятським єпископом де Камелісом „Катихизисъ для науки Оугрорускимъ людемъ“, що його переложив на українську мову Іван Корницький, священник з Галичини. Ця книжка вийшла 1698 р. в Тирнаві. Рік пізніше вийшов там Буквар. Дальші місцеві книги це були писання єп. Юрія Геннадія Бізантія і єп. Мануїла Ольшавського (латинсько-український буквар).

Єп. Ольшавський заснував теж друкарню у Великім Каролі 1754 року, де надруковано мадярсько-український катихизм і буквар.

Майже всі книги XVII—XVIII. ст. своїм змістом — церковні. З нечисленних винятків слід згадати літописні записки, далі практичний poradник Миколи Теодоровича з 1791 р., де він згадує і про другу свою книжку: „Врачя домашнього“. Ця книжка, як і виданий мадярським урядом у 1770 рр. „Урбар“, цебто устав, що окреслював обов'язки кріпаків супроти поміщика, писані народньою українською мовою.

Починаючи з другої половини XVIII. ст. на Закарпатті зростає інтерес до науки, якою дуже опікувалися передусім єпископи — Ольшавський і Бачинський, що й самі були визначними науковими робітниками. Останній заложив в Ужгороді єпархіяльну бібліотеку.

В той час видало Закарпаття поважний гурт учених, як Михайло Шавницький (1754—1819), професор віденського університету, ректор гр.-кат. семинарії у Львові і проф. *Studium Ruthenum*, Петро Лодій (1764—1829), рівнож професор цієї Студії, згодом професор університетів у Кракові і Петербурзі, Іван Земанчик професор львівського *Studium Ruthenum* і краківського університету, Михайло Балудянський (1769—1847), ректор університету в Петербурзі, Іван Орлай, директор Ніжинського ліцею й інші. На окрему згадку заслуговує Юрій Гуца-Венелин (1802—1839) учений дослідник і будитель Болгарії.

Зрозуміло, що в ті часи головну увагу присвячено богословським наукам, але й інші знання захоплювали дослідників. Найбільше значіння для Закарпаття мала історія. Першим, ще не дослідником, лише літописцем, був парох села Гукливого Михайло Григаший, (1758—1823 р.), автор місцевого літопису. Гукливський літопис обіймає події від 1660 р., які Григаший переписав з якоїсь давнішої пам'ятки, а від 1780 до 1819 писав сам, народньою мовою. Першим істориком — дослідником Закарпаття був ігумен Йоанікій Базилович (1742—1821), автор кількох богословських праць, яких не міг надрукувати церковно-славянською мовою через заборону цензури. Ці праці появилися в друку лише перероблені і латинською мовою. Його історична студія: „Коротка записка про фундацію Хведора Коріятовича“ вийшла в VI частинах у Кошицях 1779—1805 рр. Автор не обмежився історією мукачівського монастиря, але ширше змалював минуле майже цілого Закарпаття і то у зв'язку з іншими українськими землями (говорить напр. про князя Рюрика, Володимира Великого і т. д.). Цей

твір, надиханий великою любов'ю до української землі, мав великий вплив на розбудження національної свідомості закарпатських українців. Минулим і сучасним Закарпаття живо цікавилися й ті його сини, що виїхали на чужину, як Орлай, чи Гуца-Венелин, автор кількох розвідок.

Поруч богословія й історії гарно розвинулося мовознавство. Першу граматику тодішньої церковно-славянсько-української мови написав др. Арсеній Коцак (†1800). Автор не розрізняв ще якслід української мови від церковно-славянської, щодо цього переломове значіння мають граматики Фогарашія і Лучкая. Іван Фогарашій (Бережанин, 1786—1834), довголітній парох гр.-кат. церкви у Відні, автор історичної студії Закарпаття, з якої на жаль полишилося тільки скорочення, послане 1827 р. Орлаєві, основно зайнявся дослідом г о в о р і в Закарпаття. Вже в рукописі, призначеному для Орлая писав Фогарашій про закарпатських українців, що „весіда их по большой части малоруськой совершенно узходна есть, и обще взявши от церковного и велико-російского языка слідкующим отличается...“; далі вчисляє вісім основних різниць української і московської мов. В році 1830 появилася в Будині „Grammatica Slavo-Ruthena“ Михайла Лучкая (Попа, 1789—1843), Лучкай був бібліотекарем ужгородського єпископа і ужгородським парохом. Автор популярних колись „Проповідей“ (Будин 1830), написаних доволі чистою народньою мовою та історії Закарпаття, у своїй граматиці відрізняє українську мову від російської, польської і чеської. Історичні і мовознавчі праці Базилевича, Лучкая та інших розбудили національну свідомість, але змогу розгорнути дещо ширше культурну роботу дає щойно 1848 рік. Тоді праця Закарпаття йде рівнобіжно з починами Галичини, аж до 1867 року, коли насильна мадяризація перервала цей звязок.

Чоловим культурним діячем того часу був Олександр Духнович, відомий поет. Великі заслуги поклав він для школи, як автор шкільних підручників. Першим була читанка для початкущих, видана в Будимі 1847 р., що появилася невдовзі другим і третім виданням. Крім того видав Духнович і інші праці, писав теж наукові, головно церковно-історичні твори.

З 1848 роком звязані теж початки закарпатської преси. Першим видавцем був уряд, що видавав українською мовою „Вістник законів“. Згодом появилися й інші часописи, як „Церковная Газета“, яку видавало Т-во св. Стефана в Будимі за редакцією Івана Раковського, „Церковний Вістник“ та ін. До важніших часописів належав „Світ“, який видавало Т-во св. Василя в Ужгороді 1867—1871 р., „Карпат“ 1873—1888, „Листок“ з 1885 та ін.

1865 р. повстало перше культурно-освітнє Товариство св. Василя Великого в Ужгороді. Вже на першому зібрані мало воно дуже багато, бо аж 500 членів. Товариство видавало книжки, календарі, й часописи аж до 1901 р., коли під натиском уряду розв'язалося.

1848 чи радше 1849 рік, що пожвавив культурне життя Закарпаття, приніс теж йому поважний удар. Перехід російських військ через почуття власного безсилля і беспорядности створити ґрунт для повстання і зросту м о с к в о ф і л ь с т в а. Прихильники Москви вводять російську мову до газет і видань Т-ва св. Василя, що через те стають незрозумілі і не розходяться. Таким робом культурне життя не

розвивається як слід. Другий удар нанесла йому мадьяризація на політика уряду, послідовно примінювана по 1867-ому році.

Та вже під кінець XIX ст. замітний відворот від москвофільства до українства. Сталося це частинно під впливом галицьких українців¹⁾, частинно під впливом етнографічних зацікавлень і дослідів над старим закарпатським письменством. Народні пісні збирав Михайло Врабель, Михайло Немаш і найбільш заслужений на цьому полі Юрій Жаткович.

Культурний розвиток на нових, національних основах був твором трьох людей, що розвели широку діяльність на переломі XIX і XX ст: Ю. Жатковича, Г. Стрипського і А. Волошина. Саме вони почали писати народною мовою. Народня мова здобуває собі доступ до закарпатських газет уже від 1894 р. в ужгородській „Науці“, потім у будапештенській „Неділі“ (1898—1918).

Цей новий підйом, що його можна навіть назвати новим відродженням, оперли його творці на солідних підставах, якими були наукові досліді й педагогічна діяльність. О. Юрій Жаткович, як і др. Гіядор Стрипський були передовсім істориками Закарпаття. Реєстр їх наукових праць вказує на їх дуже поважний дорібок у цьому напрямі. Немов програмове значіння мали для цього напрямку праця Стрипського „Старша руська письменність на Угорщині“ (1907), де автор виказує, що давніше писали тут чистою народньою мовою, і грамика української мови о. Волошина (1907). О. Августин Волошин незвичайно заслужився ясним науковим з'ясуванням питань мови для Закарпаття та широкою педагогічною діяльністю. Він виховав дуже багато народніх учителів у любові до рідного краю, ширші круги виховував своїм журналом, редагуючи від 1901 до 1938 р. „Науку“ (в 1919 р. переіменовано її на „Свободу“); врешті видав кількадесят підручників.

Ця діяльність розвивалася серед найгірших обставин: 1902 р. під натиском уряду треба було розв'язати Т-во св. Василя. Тоді о. Волошин та інші члени товариства заснували видавництво „Унію“, що перетривало до 1919 р., видаючи книжки для церкви і для народу. Ще гірші часи настали по 1907 р., чужа влада старалася усе змадьяризувати. Та найлютіше переслідувано український рух підчас війни.

Нові обставини, що запанували по 1919 р. вможливили розгорнути культурно-освітню працю так широко, як про це досі і мріяти не можна було. Склалися на це передовсім три обставини: більша політична свобода, деяка матеріальна поміч держави й організаційна допомога українців зпоза Закарпаття.

Вже в 1920 р. повстало в Ужгороді перше освітнє товариство — „Пр о с в і т а“. Незабаром розвинуло воно широку освітню діяльність. До 1936 р. зорганізовано 233 місцевих читальень і 14 філій. Організація „Просвіти“ обхепила теж Пряшівщину, де засновано 1 філію з 6 читальнями, а далі українські громади в Празі, Братиславі й Кошицях. Майже при всіх читальнях зорганізовано бібліотеки, що разом обіймали поперх 30.000 книжок. На одну читальню пересічно припадало 120 книжок, хоч є читальні, що мають і по 1.000 книжок у своїх біб-

¹⁾ Пор. Ю. Жатковича: Угорські русини а ювілейний рік 1898. „Привіт І. Франку“ Львів 1898 ст. 188.

ліотеках. Бібліотека централі має біля 10.000 книжок і належить, поруч єпископської в Ужгороді і монастирської на Чернечій Горі, до найбільших. При читальнях було 1936 р. 143 аматорських гуртків, з яких 64 мали свої окремі сцени. Спортових кружків було у тому ж році 41. Багато читалень має свої власні доми, а зокрема гарний дім вартости 3.000.000 кч. мала централія в Ужгороді. При централі існував від 1921 р. театр, засновано музей, літературно науковий відділ, і видавництво. Заходами централі вийшло біля 150 книжок, до 1932 р. виходив дитячий журнал „Пчїлка“. Мукачівська філія видавала від 1933 р. освітній місячник „Світло“. В 1935 р. заходами читалень „Просвіти“ влаштовано 432 театральних вистав і відчитано 1416 рефератів.

Табор Українського Пластового Уладу в Солочині (1937 р.).

На зразок „Просвіти“ заснували москвофіли за поміччю російських емігрантів у 1923 р. в Ужгороді „Общество им. А. В. Духновича“, а в 1932 р. таке ж товариство в Пряшеві. При дуже великій допомозі уряду це товариство зорганізувало ряд читалень, м. ін. теж на Пряшівщині.

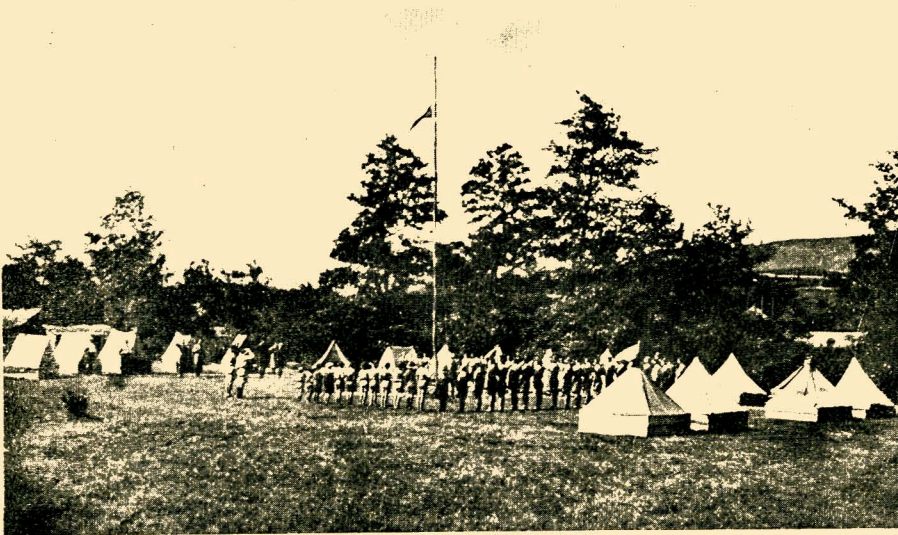
Товариство „Просвіта“ на Закарпатті поклало величезні заслуги зокрема на полі організації наукової праці. Науковим центром був Літературно-науковий Відділ Т-ва „Просвіта“, при якому зорганізовано бібліотеку, архів та історично-культурний музей. З інших музеїв, крім менших у Мукачеві і Хусті, слід згадати ще етнографічний музей в Ужгороді і музейну збірку Легоцького. Літературно-Науковий Відділ Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді видає від ряду літ дуже поважно поставлений „Науковий Збірник“ (досі дванацять томів), в якому вміщено низку основних студій про минуле Закарпаття. У склад редакційної Колегії збірників входили Августин Волошин, Василь Гаджеґа, Іван Панькевич і Володимир Бірчак.

Зпоміж закарпатських учених найбільше було дослідників-істориків, як др. Василь Гаджега, що займався особливо історією церкви, др. Ю. Гаджега, Ір. Кондратович, Петро Сава, др. Бескид, В. Попович, М. Лелекач і ін. Археологією займався Павло Яцко. Мову досліджували — К. Стрипський, Г. Ю. Геровський. Велику заслугу для впровадження української літературної мови має о. Августин Волошин. Основну студію про місцеві говори видав др. І. Панькевич, автор численних мовознавчих студій. Педагогічні праці дали о. др. А. Волошин і Ст. Чепиль. Фольклором займаються Іван Вочель, Ф. Іванович, М. Лихвар та ін. Історію письменства досліджували: др. В. Бірчак і Є. Недільський. Дослідом сільського-господарства займалися М. Микита, Г. Чепура, Інж. Король, медициною і гігієною др. В. Німець, др. П. Петрицький та інші. Треба згадати, що великі заслуги поклали для дослідів над Закарпаттям галицькі вчені: Іван Франко, Вол. Гнатюк, Філ. Колесса, Вол. Бірчак, Ів. Верхратський, Іл. Свенціцький та ін.

З інших культурно освітніх товариств поза „Просвітою“ треба згадати обидва учительські: „Українську Учительську Громаду“ і москвофільське „Учительське Товарищество Подкарп. Руси“. Між цими товариствами ішли постійні змагання, при чому зразу рішучу перевагу мали москвофільські, напр. „Учительське Товарищество“ мало в 1925 р. біля 1500 членів, „Учительська Громада“ ледви 100, в 10 літ пізніше москвофільська організація числила тільки 150 діяльних членів, а українська вже 1650.

Д-р В. Бірчак, почесний командант карп. укр. пласту, в таборі.

Прапор вгору! Табор в Солочині (1938 р.).

В 1922 р. відбувся в Ужгороді перший конгрес позашкільної освіти, в якому взяли участь діячі обох напрямків. Після того зорганізовано по повітах „Народно-просвітні ради“, об'єднані в Підкарпатським Народно-просвітнім Союзі, що діставали підмоги від уряду (до 1936 р. біля 12.000.000 кч.). Через цей союз Шкільний Відділ організував у селах громадські бібліотеки. З інших товариств слід згадати Т-во „Шкільну Поміч“, що удержувало бурси для вбогої молоді, між ін. із доходів власної друкарні.

Важну виховну роль сповнив карпатоукраїнський Пласт, п'ятки організації якого сягають до 1920 рр. У ряді найбільше заслужених для Закарпатського Пласту бачимо інсп. Юлія Ревая, о. А. Вслошина, дир. Аліськевича, М. Демчука, О. Вахнянина, Др. В. Бір-

Український Театр „Нова Сцена“ в Хусті (1939 р.).

чака, Л. Бачинського та ін. Пластовий улад Закарпаття влаштував рік-річно зразкові літні табори. Удержував теж звязки з пластовими організаціями за кордоном.

Світлу сторінку в історії культурно-національного відродження Карпатської України має театр. Подібно, як і в інших ділянках, так і тут ініціатива і провід виходили з просвітянських кругів.

З давнішого часу маємо вістки, що театральні вистави відбувалися на шкільному терені в Ужгороді ще в половині XIX. в. Одначе відбувалися вони дуже рідко і то для замкнутого круга глядачів. Справжнє поширення театральної справи датується щойно з післявоєнних літ. Аматорські театральні гуртки засновувалися майже при кожній численнішій читальні. Організаторами й відразу режисерами були передовсім учителі, а далі й священики. Важною подією в історії театру в Карпатській Україні було заснування постійного театру при „Просвіті“ в Ужгороді, якого артистичний провід обняв визначний український театральний актор і режисер Микола Садовський.

Діяльність останнього причинилася значно до піднесення рівня театральних вистав на Закарпатті. З інших відомих діячів української сцени, що працювали на Закарпатті треба згадати О. Загарова.

Після створення української державности на Закарпатті із столицею в Хусті дуже важке завдання припало тамоншній театральній дружині „Нова Сцена“, що створилася у 1936 р. при філії „Прогресу“ в Хусті. Український театр „Нова Сцена“ в Хусті став державним театром, що підлягає освітньому рефератові міністерства шкільництва. У грудні 1938 р. театр зазнав важкої втрати з передчасною смертю режисера і композитора Миколи Аркаса. У проводі „Нової Сцени“ стоїть тепер Августин Шерегій і В. Лїбовицький.

Від хвилі поширення й пожвавлення театрального руху одною з пекучих сталася справа репертуару. Спершу радили собі цим способом, що переробляли приступні й легкі пєси, які пройшли вже свою пробу на інших українських сценах і примінювали їх до місцевих обставин. Зчасом для потреб місцевого театру почали писати закарпатські письменники, про що згадуємо в розділі про письменство. Остоею репертуару є всетаки найбільше популярні українські пєси, як „Запорожець за Дунаєм“, „Ой, не ходи, Грицю“, „Запорозький скарб“, далі „Маруся Богуславка“ та ін.

Театральну справу піддержувала й підпомагала чеська влада, що давала підмоги й організувала спеціальні курси для школення режисерів і акторів. Піддержку з чеської сторони мав передусім „Земський Карпаторусский Театр“.

У розвитку преси помітно теж значне пожвавлення від 1919 р. у порівнянні з передвоєнними роками. Появляються часописи загально-національного характеру, далі органи поодиноких політичних угруповань і партій, врешті станові. „Наука“ о. А. Волошина виходить від 1919 р. п. н. „Свобода“. З партійних українських часописів виходили „Вперед“ (1920, соціал-демокр.), „Руська Нива“ (1922, орган т. зв. хліборобської партії), „Земля і Воля“ (1934, орган українців-членів аграрної партії) та ін. Згадати треба ще тут „Українське Слово“ (1932, двотижневик), „Слово Народу“ (1931—1932), із станових: „Учительський Голос“, „Учитель“, з літературних „Наша Земля“ за ред. Гренджі-Донського. З часописів видаваних москвофільським табором згадаємо „Карпаторусській Вїстник“, що перемінився згодом у „Руській Вїстник“, „Карпаторусській Голос“, „Наш Путь“. З добуттям власної державности створились нові певні основи для розвитку культурного життя, в тому і відбитки цього життя — преси. Дуже замітною пєявою є щоденник „Нова Свобода“, (Ужгород від липня 1938, опісля у Хусті) та місячник культури „Говерля“, якого перше число появилось у січні 1939 р. Найбільшу увагу привязує „Говерля“ — самозрозуміло — до творчости карпатоукраїнських письменників, крім цього містить праці на загально-українські літературні й мистецькі теми.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ.

Написав *Др. В. Витвицький.*

На музичному житті Закарпаття у перших десятиліттях минулого віку відбився вплив того самого огнища, з якого рознеслося тоді замилування до хорового співу також у Львів і Чернівці. Огнищем цим був хор при перемиській катедрі, заснований у 1829 р. завдяки вельми заслуженому для музичної справи еп. Іванові Снігурському і його помічникові капелянові Йосипові Левицькому. З Перемишля перенісся був у 1833 р. до Ужгороду Констянтин Матезонський, що заснував хор при тамошній греко-католицькій церкві. Вістку про те, що один із членів перемиського хору причинився до заснування хору в Ужгороді, подають різні мемуаристи-сучасники, як теж і історики. Все-таки не всі вони подають точно імя першого ужгородського диригента; у одних він Константин Білорусин (через те, що Матезонський був з походження білорусином), у других Степан Матезонський. Також і щодо дати створення першого хору в Ужгороді були розбіжності; напр., Йосиф Левицький у своїй „Історії введенія музикального п'янія в Перемишлі“ („Перемишлянин“ на р. 1853, ст. 81) пише: „Константин Білорусин, що співав сильним басом, знав і генералбас, він пішов 1837 р. на Угорщину і заложив вищий музичний церковний спів в Унгу, в Мукачівській дієцезії“. За Й. Левицьким м. ін. також проф. Бажанський у своїй історії церковної музики подає 1837 р. як дату, коли Константин Білорусин „пішов на Угри“ і в Мукачеві заснував мистецький хоровий спів. Натомість інші джерела подають 1833 р., як рік заснування ужгородського хору. До остаточного вияснення цього питання причинився заслужений наш дослідник Др. Василь Гаджеґа своєю студією, написаною на основі документів єпархіяльного архіву в Ужгороді¹⁾. Вістку про те, що консисторія прийняла колишнього члена перемиського хору, находимо під датою 30. квітня 1833 р. „Matzonszky Contantinus ad Clerum Junioem in Cantu Nobiliori instruendum adaptatur...“. — Цікаво, що все-таки порішено було звернутися з запитом до греко-кат. єпископа в Перемишлі, чи справді Матезонський співав у перемиському хорі. Відповіді на цей запит не знаємо. Натомість у межичасі прибув із Перемишля до Ужгороду інший співець, Іван Кравців, і 31. січня 1834 р. передав поручаючий лист. Але цей не вдовольнив консисторії, яка невдовзі відіслала його назад у Перемишль, зазначаючи в листі, що він не опановує „vocalis Musicae notas“. Врешті регентом хору залишився таки Матезонський і працю-

¹⁾ „Константин Матезонський, 1794—1858 перший хор-диригент греко-катол. церкви в Ужгороді“ „Подкарпатська Русь“ 1929 р.

вав там — як пише др. Гаджега — цілих 25 років. На цьому становищі мусів Матезонський добре заслужитися, коли Руслан-Музикант згадує у „Слові“ (1884 ч. 50), що земляки „здвигнули йому після смерти пам'ятник“; potwierдження цієї згадки у студії д-ра Гаджеги не знаходимо. Оцих кілька вісток про перші роки існування ужгородського хору свідчать про те, що справа введення мистецького співу на місце немистецької дяківської самолівки у керманічів тамошнього церковного життя знаходила навіть більше зрозуміння, ніж у деяких інших наших центрах. Не малу ролю відігравали при цьому тісні зв'язки з такими гарячими приклонниками хорового співу, яким був еп. Снігурський. У своїх споминах про початок нотного співу в Галичині („Бесіда“, 1888, ч. 3) згадує Іван Хризостом Сінкевич, теж член перемиського хору, що підчас консекрації о. Василя Поповича на мукачівського єпископа, яка відбулася 1838 р. у Львові в храмі св. Юра, співав під управою самого ж автора споминів хор. На консекрації був присутній перемиський єпископ І. Снігурський. Нововисвячений еп. Попович і прибувший із ним Ол. Духнович хвалили спів львівських семинаристів. Додамо ще тут, що з цієї нагоди згаданий угорі Йосип Левицький зложив і видав у Перемишлі 1838 р. „Стих во честь Єго Преосв. Кир Василю Поповичу, Єпископови Мункачовському“.

У свому дальшому розвитку хоровий спів при ужгородській церкві не приніс таких оводів, які на галицькому терені дало перемиське огнище. Підкреслює це у своїй студії про церковну музику Закарпаття др. Федір Шешко, кажучи, що „існування цього хору не викликало до життя творчости місцевих компоністів“¹⁾. Все-таки — порівнюючи вчасне засновання і довголітня праця цього хору це для історії нашої культури факти немалого значіння. Раз засіяне зерно не пропало, раз покладений натиск на плекання доброї церковної музики не проминув безслідно. Про один із виступів ужгородського хору читаємо в дописі у віденському „Вістнику“ (ч.104), з 1851 р. Пишеться там про відпуст в дні 18. серпня 1851 р. у свято Преображення Господнього в Ужгороді, де підчас відправи співав хор, зложений із семинаристів і з вибраних гімназійних учнів. З гордістю підкреслюють дописувачі, що хор заслужив собі на похвали не тільки від присутного там місцевого духовенства, але й від чужих сторонніх людей.

У „Програмі ужгородскія ц. п'вцоуч. Предуготовни 1863/4 училищнаго года“ стрічаємо два імена вчителів співу: Михайла М. Лихарчика, „гармонічного співу в дух. семинарії, катедрального хору управителя“ і Еміліяна В. Талапковича, укінченого богослова мукачівської єпархії, що подає „церковнонародній спів і музику“. Імя останнього вчителя ужгородської школи для нас особливо важне. Еміліян Талапкович був автором чотириголосних опрацювань церковних співів, що появилися друком в Ужгороді 1873 р. п. з. „Церковно-народное літургическое п'внїе на Угорщині живущих гр. обр. католиків“. Збірник, що обіймає разом 78 чисел, виданий дуже дбайливо, під хоровими голосами для влегшення подані партії всіх чотирьох голосів, зібрані разом для виконання на фортепіяні, чи то фісгармонії. Звертає нашу увагу сам уклад голосів: Soprano, Tenore I, Tenore II,

¹⁾ „Церковна музика на Підкарпатській Русі“ „Науковий Збірник Т-ва Просвіта“ Ужгород 1937 ст. 118—128.

Basso. Поодинокі числа збірника вдержані здебільшого в тонаціях **G-dur** і **e-moll**, менше в **F-dur** і **D-dur**. Гармонізація хоч проста, проте бачимо тут змагання й до невтертих сподук і звучань; щоправда голосоведення не всюди поправне. Так само в нотуванні є декілька помилок (напр. хід одного голосу по тонах **d-dis d**, замість **d-es d**, таксамо **dis** замість **es** в акорді **VII**, в **G-dur**: **fis a c es**). Не зовсім старанна акцентуація тексту у записах Талапковича; у „Слава Отцу і Сину“ наголоси падають:

Сину́, Духу́, нині́.

Натомість дуже великий натиск кладе автор на динамічну сторінку опрацювань, у чому доводить часом аж до пересадки; так напр. у 12. ч. „Святий Боже“ гострі контрасти від *пiano* і *пianissimo* до *forte* дає майже щокожний такт. Та всі ці недотягнення, що свідчать радше про брак основнішого підготовання талановитого автора опрацювань, не вменшують значіння цієї публікації, одної з перших того роду в нашій церковно-музичній літературі. Для історика церковних співів є вона дуже важним джерелом. Другим, іще повнішим джерелом для запізнання саме цих напівів є „В Мукачевской греко. кат. епархii установленное Церковное Простопѣніе“ списане Іваном Бокшайем, видане в Ужгороді у 1906 р. Є це великий збірник (191 ст.) на один голос списаних церковних мелодій, поділений на вісім частин: I. Осмогласник, II. Послідованіє Утрени, III. Вечірня, IV. Чотиродесятниця, V. Пятдесятниця, VI. Празники недвижимі, VII. Різні Богослуження, VIII. Літургії. Мелодії ці списав Іван Бокшай, тоді управитель ужгородського хору, на доручення мукачівського єпископа др. Юлія Фірцака, заміром якого було зібрати й усталити місцеві церковні співи в цілій епархії. Співи ці списано від Йосина Малинича, дяка при ужгородській церкві, доброго співака і знавця місцевих напівів. Як подає др. Ф. Стешко у згаданій вгорі студії, Бокшай записував усе, що Малинич співав, майже без змін, провіряючи на основі інших знаних джерел тільки у нечисленних випадках. Порівнюючи мелодії співів виданих Бокшайем із такими ж із запису Талапковича, др. Стешко завважує ряд подібностей. Чи заміри еп. Фірцака і труди Бокшая дали додатні висліди, себто чи причинилися до усталення церковних співів цілого року у церквах Закарпаття і до піднесення їх рівня? Відповідаючи на це питання на основі реляцій очевидців і дослідників, скажемо, що покищо ця справа не є на задовільному рівні і в цьому напрямі — треба вірити — щойно теперішня церковна влада, маючи свободу діяння і кращі умови, старатиметься поставити певні й добрі основи.

Засновування церковних хорів обіймає щораз ширший круг у післявоєнних роках; крім хору ужгородської богословської семінарії працювали вже у 1936 р. церковні мішані хори в Мукачеві, Сваляві, Тячеві та ін. Треба згадати й шкільні церковні хори, як мішаний хор Братства св. Кирила й Методія при ужгородській гімназії, заснований у 1924 р. Недавні роки принесли теж низку нових творів церковної музики, як хорові обрібки мелодій за карпатоукраїнським церковно-народним співом в укладі Ол. Кошиця („Херувимська пісня“, „Троїар на Утрени“). Згадаємо ще хорові пісні до слів Зорестлава з музикою М. Аркаса „Радуйся, Діво“, „Витай, Царице“ та „Борці Христові“ до власних слів. Усе це видання оо. Василіян на Чернецькій Горі біля Мукачева, що причинилися теж до поширення на Закарпатті цер-

ковної музики інших українських композиторів, передусім Бортнянського та Вербицького.

Прояви світського музичного, або точніше кажучи, хорового життя в минулому столітті на Закарпатті досі нам невідомі. Хоч і тут — можна догадуватись — не обійшлося від просякання впливів із цього боку Карпат і пісні Вербицького, Лаврівського, чи то пізніше Сидора Воробкевича певно були знані і співалися при різних нагодах бодай у приватних домах. Так само спроби творчості закарпатських українців були, хоч і не дали триваліших вартостей. Все-таки зустрічаємо й доволі цікаві спроби, до яких можна зачислити композицію Еміліяна Желтвая, видану в Ужгороді 1902 р., „Ювілейне Многолітвіє“ в честь згаданого вже еп. Юл. Фірцака, написану для баритонного соля і хору.

Український Національний Хор в Ужгороді.

Пригідніші в порівнянні з давніми умовини культурно-національного життя, в яких знайшлося Закарпаття після світової війни, відбилося додатньо на музичному, передовсім хоровому русі. Уже на початку 20 рр. доходить до заснування першого Українського Національного Хору в Ужгороді. Його перший виступ під проводом Олекс. Кизими відбувся на вечорі-концерті „Просвіти“ 14. IV. 1921 р. Справи організації хорового життя поставило собі як одне з найважливіших завдань діяльності Т-во „Просвіта“ в Ужгороді. Невдовзі після заснування створилася при цьому товаристві окрема музична комісія з о. Віктором Желтваем на чолі. Комісія ця видала як одні з своїх перших видань „Підкарпатські співанки“ Ол. Кизими та Мих. Роцахівського збірник „Забава“ для шкіл і захоронок, в який увійшли побіч інших також закарпатські пісенні мелодії. При музеї „Просвіти“ в Ужгороді засновано у 1925 р. архів закарпатської народної пісні.

Від скромних початків Український Національний Хор зріс за кілька літ в організацію, що гуртувала сотки членів. Дуже важне завдання сповнив цей хор тим, що причинився до поширення хорової справи по містечках і селах цілої Карпатської України. Члени хору

засновували хорові й орхестральні гуртки та вели у них диригентську працю. Так, одні з перших повстають хори в Перечині (робітничо-селянський хор і орхестра „Просвіти“), в Кальнику, Йовродермі, далі у Киблярі, Гайдоші, Вел. Бичкові, Вел. Раківці, Вишкові, Ергеші та ін., при чому деякі з них засновують зразу гуртки духової орхестри. Згадані тут це переважно мішані хори. Їх праця йде організованим шляхом, ужгородська центральня дбає за вишкіл провідників, за нотний матеріал. Скоро починаються шляхетні змагання за першенство. Вже 14 березня 1926 відбувався у Хусті конкурс хорів, на якому перше місце здобув читальняний хор із Вел. Бичкова, друге з Вишкова, третє з Вел. Раківця.

Важною подією в музичному житті Карпатської України був перший зїзд національних хорів 13. квітня 1926. р. в Ужго-

Український Хор в Киблярі.

роді. У зїзді, протекторат над яким обняв був о. Августин Волошин, взяло участь 10 хорів. Головною точкою зїзду був спільний концерт у виконанні хорів — учасників зїзду. З програми цього великого концерту, в якій находимо аж 31 точок, можна виробити собі погляд на репертуар карпато-українських хорів того часу. Основу цього репертуару творили передовсім обрібки народніх пісень наших трьох великих мистців хорової пісні: Лисенка, Леонтовича і Стеценка. Далі входили в програму твори Бортнянського, Вербицького, Демуцького, Гайворонського, І. Бокшая й Кизими. Ужгородський хор під управою свого довголітнього диригента О. Приходька виконав Лисенка „Туман хвилями лягає“ з „Утопленої“ та „Бють пороги“. Самі ці дані з ужгородського зїзду свідчать про велику життєвість і дуже скорий розрїст хорової справи на Закарпатті. Ледви за пять літ від хвилі заснування першого хору працювали вже його численні філії, а праця їх, коли судити на основі добору співаних творів, розвивалася правильним шляхом плекання української хорової музики, передовсім опертої на

народній пісні. На згадку заслуговує тут „Збірник“ виданий з нагоди цього зїзду. Його зміст творять статейки на музичні й організаційні теми, як от про коломийку, про вплив музики, про добір репертуару, при чому подані короткі огляди творчости Лисенка, Леонтовича і Стеценка; далі статті з нагоди зїзду і вкінці кілька дат із розвитку ужгородського та інших хорів.

У дальшому розвитку хорова організація охоплює щораз ширший круг. У 1936 р. працювало там 80 хорів, та біля 20 орхестр. У одному році 1932 було на Закарпатті 476 виступів просвітянських хорів, та 61 виступів орхестр. Для цієї справи великі заслуги поклало свідоме карпато-українське вчительство, яке сповнило на Закарпатті таку саму ролю в розвитку музичного руху, як у Галичині в минулому столітті — духовенство. Багато уваги присвячували вчителі справі шкільних хорів. Хори ці виступають не тільки на своїх шкільних імпрезах, але й поза школою, дають радієві авдиції і т. ін. Із шкільних хорів треба згадати семинарські хори в Ужгороді й Мукачеві. Та й самі вчителі гуртувались у хори і давали свої концерти у різних місцевостях, причинюючись тим до розновсюднення хорової справи й вироблення мистецького смаку у широких кругах. Подібне завдання сповняли й поїздки різних хорів, м. ін. „Студентського хору“, що існував при драматичному студентському гуртку „Верховина“. Великий обїзд із хором zorganizувала була „Просвіта“ у 1923 р., в часі якого відбулися концерти в Ужгороді, Середньому, Анталівцях, Сваляві, Мукачеві, Хусті, Тячеві, Рахові, Ясіні та — по другому боці грядиці — Сиготі. До піднесення рівня хорового співу у Карпатській Україні значно причинилася відома диригентка, колишня заступниця О. Кошиця у провіді славної Української Республіканської Капелі Плятоніда Россіневич-Щуровська, під управою якої розвивалися хори „Бандурист“ та ін. В останніх роках популяризувало хоровий спів теж чеське радіо, яке влаштувало доволі часто хорові авдиції і дало можливість виступу не тільки випробованим уже і завансованим, але й молодим хорам. Згадаємо тут ще про хори й орхестри при читальнях Т-ва ім. Духновича і Т-во „Боян“ в Ужгороді.

У своїй праці карпато-українські хори користувалися передовсім придніпрянськими й галицькими музичними виданнями. Не брак одначе і власних спроб на цьому полі. Одною з перших була згадана вгорі збірка Олександра Кизими „Підкарпатські співанки для хору“. Увійшло сюди 9 обрїбок для мішаного й одна для мужеського. Не вважаючи на назву збірки, в основу більшої частини обрїбок ввійшли народні пісні зпоза Закарпаття (напр. „Ой не світи, місяченьку“, „Зелена рута“). Автім автор не подає походження і місця запису народніх пісень, на яких опер свої обрїбки. Уклад пісень приступний, у деяких піснях цікавий (напр. канонічна імітація в пісні „Ой не світи, місяченьку“). Іншу цікаву збірку обрїбок народніх пісень для триголосьного хору зладила П. Россіневич-Щуровська й видала для вжитку закарпатських шкільних хорів. В уложенні цієї збірки „21 народніх пісень“ опиралася Р. Щуровська на обрїбках Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Степового, Кошиця, Ф. Колесси й П. Козицького. До поширення популярних на інших українських землях пісень причинювалися й такі видання, як напр. „Пластовий Співанник“, дуже дбайливо зладжена й доволі обширна збірка українських народніх і патріотич-

них пісень, списаних переважно для одного голосу з підложенням дещо змінених текстів. Частина пісень „Пластового Співанника“ написана для двох, а кілька для трьох голосів, при чому деякі з цих опрацьовань, передовсім М. Роццахівського, доволі складні й нелегкі до виконання. Замітною появою були „Хори на слова Ал. Духновича“ з нагоди 125 ліття народження поета. Появились у 1928 р. старанням ужгородського національного хору. Увійшли сюди опрацьовання й композиції Філярета Колесси, М. Гайворонського, З. Лиська, М. Роццахівського, О. Кизими та Я. Ярославенка. Всі хорові твори написані для мішаного хору, деякі додані крім цього в перерібці для мужеських і дитячих хорів. Знайшлася між ними теж одна сольова пісня з фортепіановим супроводом до слів Духновича з музикою Гайворонського. Більшість творів збірки доволі простого й легкого

Орхестра в Перечині.

укладу, все ж деякі, як передовсім „Змагайтесь“ Роццахівського, ставлять хорові дуже великі вимоги. Для незвичайного складу виконавців призначені „Руські терцети“ з музикою ЕМЕР (мабуть М. Роццахівського), а саме для жіночого хору з достроєм смичкового квартету. Терцети опираються на текстах Ал. Духновича і В. Гренджі-Донського. Особливо добре написаний „Аркан“; деякі, як передовсім „Марш“, надто скомпльовані під ритмічним і гармонічним оглядом.

У нашій огляді музичного життя Карпатської України не можемо поминути тієї галузі, що є одним із найкращих витворів українського творчого духа: народньої пісні.

Зібрання, упорядкування і наукове наświetлення доволі значного музично-етнографічного матеріалу з Закарпаття завдячуємо вельми заслуженому нашому вченому др-у Філяретові Колесси. Саме та обставина, що Ф. Колеса сам довгі роки трудився майже на всіх областях широченної української етнографічної території над записуванням народніх мелодій просто з уст народніх співачок і співаків, спра-

вила, що записані на Закарпатті пісні зведені у працях нашого вченого з численними варіантами й паралелями з різних сторін наших земель. Вислідом трьох екскурсій Ф. Колесси на Закарпаття в роках 1910, 1912 і 1929 р. були отсі праці: „Народні пісні з південного Підкарпаття“, „Старинні мелодії українських обрядових пісень на Закарпатті“ і „Народні пісні з Підкарпатської Русі“ усі три надруковані у „Наукових Збірниках“ ужгородської „Просвіти“ за рр. 1923, 1934 і 1938 та стаття про закарпатську народню пісню у збірничку Я. Зальоукала „Podkarpatska Rus“ (1936).

Зібрані Ф. Колесою пісні походять з ужгородського округу, перечинського, севлюшського, далі з найдалше висуненої на захід української етнографічної території: з бардіївського округу. У збірник із 1938 р., що обіймає 159 пісень враз із їх варіантами, ввійшли теж пісні з запису Рошахівського з Межилабірського округу у Словаччині¹⁾. Пісень з південного Підкарпаття надруковано у збірнику д-ра Колесси з 1923 р. — 160 чисел. Хоч зробленими досі записами не обняті ще всі області Закарпаття, все ж кількість зібраних пісень велика і на її основі Ф. Колеса мав змогу прослідити питомі прикмети цілого закарпатського пісенного репертуару.

Пісні, видані у згаданих збірниках, обіймають різні роди народньої творчости: передовсім обрядові, як колядки, веснянки, весільні, обжинкові, хрестильні і звязані з ними приколискові. У другій частині звичайні пісні, або, як їх на Закарпатті називають, „світські“. Одною з найбільш питомих прикмет обрядових пісень на Закарпатті, як зрештою всюди на українській етнографічній території, є їх старовинність; от напр., час повстання весільних ладкань треба віднести до княжої доби. „Впадає в очі велика згідність варіантів, записаних на далеких від себе землях, відмежованих через сотки літ державними кордонами“, „це засвідчує безперечно про давнину цих мелодій та про надзвичайну тривкість і консервативність народньої традиції“ — пише др. Ф. Колеса. Записану у північній Словаччині на українській етнографічній території мелодію стрічаємо, як це виказує др. Колеса на основі різних збірок, у полудневому Закарпатті, далі по північному боці Карпат, на Волині, Холмщині, Поділлі і врешті на Придніпрянщині — Київщині. Відміни-варіанти одного типу, розкинені на великих просторах, „сходяться й покриваються — пише Ф. Колеса — з собою подекуди аж до подробиць; це проречисте свідоцтво... старинности українських обрядових пісень та звязаних із ними мелодій. Ся згідність дозволяє здогадуватися, що обговорені мелодичні взірці прийшли на Закарпаття і вдомашнилися тут разом із українськими поселенцями“. Так само, як з поодинокими мовними діалектами-говорами, мається справа й з музичними. Тут виступають у Карпатах від заходу на схід три говори: лемківський, бойківський та гуцульський.

¹⁾ При своїй організаційній і диригентській праці на Закарпатті М. Рошахівський цікавився тамошньою народньою піснюю; крім записів згаданих пісень з Межилабірського округу, варто згадати тут його цікавий опис народніх співів, танків та інструментальної гри сільських музикантів у присілку Вишоватім в Мармарошчині („Подкарпатська Русь“ 1931 ч. 1—2, 4). Гідні уваги приклади народніх мелодій Закарпаття знаходяться в статті П. Світлика („Подк. Русь 1926 ч. 4), особливо оригінальна інструментальна мелодія.

Не вважаючи на такий чи інший перебіг та обставини музичного й взагалі культурного життя інших суспільних верств Закарпаття, селянство, ота найтвердша і найпевніша основа нашого народу, переходило в пам'яті й передавало поколінням свої пісні, тим багатші, чим більше зв'язані з його життям. Для нашого музичного мистецтва народня пісня сповнила — як знаємо — переважне завдання. Як колись українське письменство віджило й відродилося завдяки живій народній мові, так і наша музика ожила під сильним животворним впливом народньої пісні, що створив нову добу в історії української музики. В останніх роках бачимо, що й карпато-українські пісні зацікавлюють наших композиторів, як Філярет Колесса (дві збірки народніх пісень в обрібці для мішаного і мужеського хору), Нестор Нижанківський та в мистецькій обрібці творять і записують свою сторінку української музичної культури.

НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Написала *Мгр. І. Гургула.*

Народне мистецтво Карпатської України багате й різноманітне. Воно тут живе й виступає в таких самих формах, як в інших сторонах української землі, заховуючи назагал старовинніший характер.

Народне мистецтво Карпатської України є природним багатством цієї землі, бо мистцем є увесь народ, що скрізь, у найдаальших закутинах, у найнедоступніших селах, виявляє однаково свій творчий хист оздоблюючи найближче оточення, надихуючи чаром краси свій щоденний побут. І плястичне зображення мистецьких замислів, і засоби прикрашування — старовинні, традицією переказані з давніх днів, своєрідні та прикметні для мистецької культури українського народу.

Повна самовистарчалість у добуванні сирівцю та його переробці розвинула й досьогодні утримала цілий ряд ремесел, що працюють та постачають потрібні речі для власного вжитку, рідні й господарства. Разом із старовинними способами виготови предметів живуть досьогодні старовинні форми та орнаменти, що продовж віків сплелися в одноціле з технікою виконання.

Через оці свої прикмети народне мистецтво Карпатської України має велике значіння для українського народнього мистецтва взагалі; крім того, що заховало в живих старовинні зразки народньої культури, воно ще свідчить про своєрідне мистецьке обличчя усіх віток народу.

На невеликій території Карпатської України народне мистецтво багате. Воно обіймає: мистецьку обробку дерева (архітектура, предмети вжиткові), кераміку, одяг, тканини, предмети обрядові.

Великі ліси, одно з найбільших багатств Карпатської України, постачають добрий, добірний матеріал для мистецької обробки. Отже різні роди м'якого і твердого дерева (дуб, вільха, бук, граб, орех, лоза, дика груша й яблуня, слива, явір), сприяють розвиткові дерев'яної архітектури та різьби.

Мистецькі пам'ятки народньої архітектури це передусім дерев'яні церкви. Вони виступають на всій території, але у найбільшій кількості у східній частині Карпатської України. Стиль дерев'яних церков характеристичний та прикметний для поодиноких округ і тому, посуваючися з сходу на захід, особливо впадає в очі його відмінність.

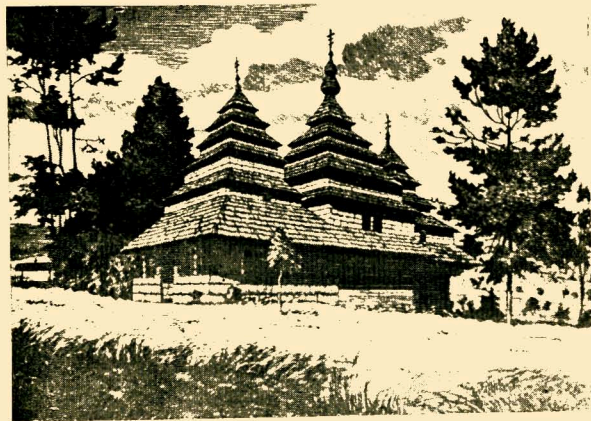
Церква в Ясіню (XVIII ст.).

підноситься в пірамідальну баню з невеличкою головкою вгорі. Бічні прибудівки мають двоспадисті дахи, закінчені головками. Кругом храму йде опасання, сперте на гарно профільованих углових вязаннях. Оцей доосередній тип рівнораменного хреста виступає головню в північній Гуцульщині Карпатської України.

Другий тип — бойківський, що має три чотирикутні зруби, уложені рядом обіч себе в прямій лінії з сходу на захід. Оці три зруби відповідають трьом частинам церкви, а саме: запрестольній, головній наві і бабинцю. Центральний зруб найбільший та найвищий; на ньому спирається вага будівлі. Прямовісно до поземної осі, що лягла в основу бойківської церкви, йдуть угору три пірамідально-ступінчасті бані від трьох зрубів, з них середня найвища. Характеристичною прикметою бойківських церков є саме оця пірамідальна ступінчатість бань, а також опасання й галерійки з аркадами, що йдуть кругом при зрубах або банях і надають особливої легкості будівлі. Бойківський тип обіймає північ Верховини, передусім Ужощку округу та околиці Студеного.

Тризрубний тип ліг в основу й лемківських церков. Одначе знадвору оці церкви різняться від бойківських. Вони над фасадом дістають високу стрілисту вежу, вага конструкції переноситься на фасад. Церков цього типу не заховалося багато.

Усі три типи це традиційні зразки своєрідного народного будівництва, а з них найстаровинніший тризрубний бойківський. Усі

Церква с. Вижне Студене (1801 р.).

На сході панує гуцульський тип церкви, в якому основний плян творить рівнораменний хрест. До великого центрального чотирикутного зруба додані симетрично з кожної сторони прямокутні добудівки, що вяжуться з ним в органічну цілість. Завдяки цьому повстає характеристична доосередня п'ятизрубна конструкція. На основний зруб наложений низький восьмикутник, що

три типи для Гуцульщини, Бойківщини й Лемківщини.

Та вони не вичерпують церковної дерев'яної архітектури у Карпатській Україні. В великій кількості виступають там церкви готичького й барокового стилю, і — в околиці Брустури — ампірового. На основі аналізу стилів В. Залозецький начисляє вісім засадничих та п'ять перехідних типів церков. Назагал

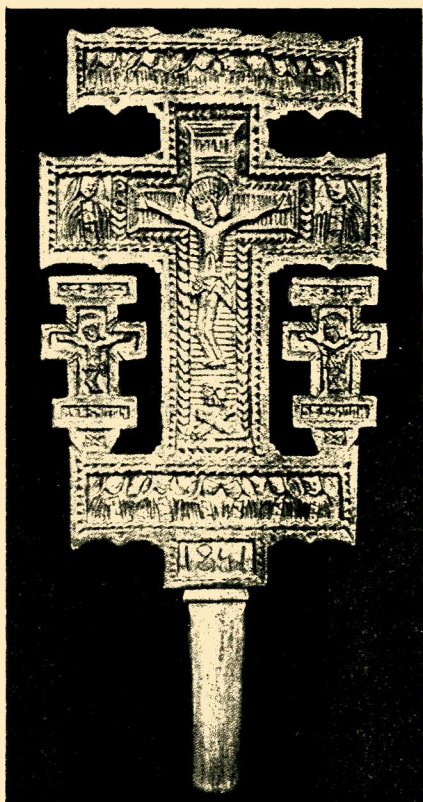
Церква с. Канора (1792 р.).

ділить він оцей багатий архітектонічний матеріал на смугу північну, що відповідає тотожним формам по цей бік Карпат, і південну, що розвинулася під малярським впливом. Та між церквами Карпатської України рідко можна стрінати чистий зразок даного стилевого типу, тому не можна їх докладно розмежувати, ні уміщевити. Слыве кожна церква обеднує прикмети різних діб і стилів, дає подивугідну гармонійну сполуку різних констуктивних засад, що їх народній мистець зумів зляти в одну цілість легко та щиро.

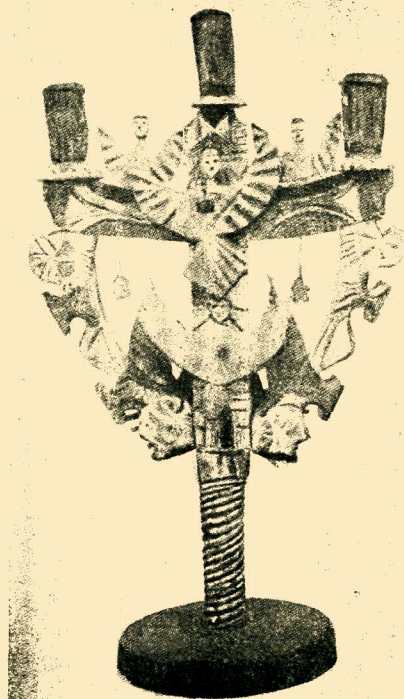
Окрім зручності й докладности в констукції будівлі, народні мистці — теслі й різьбарі, досягають високих мистецьких ефектів у подрібному викінченні церкви. Саме тут, у виконанні деталей виявляється щира індивідуальна творчість, багата, різноманітна. Отже на особливу увагу заслуговують викінчення бань, одвірків, обрамлень вікон, опасань, галерій, углів, підпор. Оці частини покриті звичайно народньою різьбою, з її питомими мотивами: шости або восьмирамєнної розети, хреста, клинців, зубчиків, доосередніх коліс, кривулі, що виступають окремо або вяжуться в більші композиції.

В середині церкви, знову різнородні предмети, покриті народньою різьбою. Отже іконостас, свічники, трійці, хрести з примітивним затинанням, вирізуванням наскрізь та різьбою. Поза відомими схематичними мотивами: кривульки, клинців, зубчиків, колісцят, дають оці предмети плястичні зображення фігур і рослин. На хрестах Розпяття, постаті ангелів, Марії, апостолів. В обличчі і постаті Розп'ятого віддана з щирою простотою і трагізмом велич муки; всі інші постаті звичайно в молитовному русі. На свічниках і трійцях плястичні голівки ангелів та чотириролистні квіти. Рослинна різьба найбагатіша в іконостасі, де улюблений мотив винної лози, що гірляндами з листків та повних соковитих грон веться на стовпцях і обрамленні.

Колишні придорожні хрести різьблені багато й особливо гарно заховалися ще тут і там на роздоріжжах, звичайно над джерелом або криницею, що біля неї для вигоди путників поставили добрі люди видовбаний у дереві черпак. Придорожний хрест, окрім різьби на фронті, має різьблений рисунок і на бічних стінах.

Дерев. різьблений гуцульський хрест (1841 р.).

Різьблена трійця.

На Гуцульщині й Верховині багато прикрас у хатньому будівництві. Типові для бойківських хат ганки підпирають дахи декоративними стовпами, з вирізуваним верхом і підставою, деколи різьбленими. Входові ворітця до стайні чи на ганок вирізувані в зубчики, закінчені вгорі вигненим луком і вирізуваним хрестом на вершкку. Всередині хати різьблені мотиви — розети, хрести, зубці на сволюку, на одвірках. З предметів обстанови звичайно різьблена (передусім на Гуцульщині) скриня, мисник, — чим далі в гори, тим більше і краще різьблених скринь та мисників. На стінах у гуцульських хатах можна подібати ще різьблені образи, що є вже музейною рідкістю у галицькій стороні. Є це буккові дошки з вирізьбленим декоративно хрестом, що займає всю поверхню. Особливо розкішна гуцульська різьба виступає на дрібних ужиткових предметах. Отже на бербеницях, молочниках, масленках, ложках, тарілках, кужілках, то що. В орнаменті дуже складно уложені мотиви типово-гуцульські: „нарізки“, „рубчики“, „кривулька“, „клинці“, „колоски“, „зубчики“; що густо вкривають поверхню. В різьблені місця втертий звичайно товчений вуголь, що входить міцно в щілини та чорним контуром підкреслює рисунок. В далеких горах працюють і сьогодні спеціалісти різьбарі, що збувають свої вироби. До війни славний був Юра Михальчук Чуперик з околиці Ясіня, що його спеціальністю були боклагі. На Гуцульщині

Верховинський дерев'яний різьблений посуд: полочка на ложки, настінна сільниця, мала сільниця, ложка-черпак.

ще й сьогодні випалюють орнаменти на дерев'яному посуді (пасківники, коновчини, барилки); розпаленими залізними штампами випалюють трикутники, хрестики, кружочки, зірки. Верховинський посуд теж різьблений, але значно менше й грубіше, ніж гуцульський. Засадничі мотиви різьби тотожні: шостираменна розета, зубчики, клинці.

На окрему увагу заслуговує різьба в долині Турі. Різьблять тут багато. Столи, господарське знаряддя густо вкриті різьбою. Особливо гарно різьблені прянички, куделі, сільнички „папоротю“, „тенгеричками“ (кукурудзою), „зубчиками“, „кривулькою“. В цій окрузі є теж цікавий звичай малювати стіни хати і стодоли поземими кольоровими пасмами старовинних, первісних мотивів, що виступають також на писанках і кераміці.

Керамічне виробництво розвивається головне в південній частині Закарпаття. Головні центри: Севлюш, Хуст та Ужгород. В цих

Пасківник з випалюваним орнаментом.

Дерев. подвійні боклажки

місцевостях та їх околицях найбільше ганчарів, що працюють не раз цілими родинами, щоб якнайбільше випродувати посуду та повезти його на ярмарок. Свої вироби ужгородські, севлюшські та хустські ганчарі продають у далекі сторони, засіляючи майже всю територію.

Із різних форм особливу увагу звертають: „сильки“, великі горшки з широким горлом; всякі „горни“, „горнички“ й „горничі“; „млечники“ й „пивняки“ з вузькими шиями; „куцани“ з довгим горлом або без нього. Звичайно посуд випалений та глянурований. Тільки в деяких місцевостях Мармароша виробляють кераміку без поливи дуже простої форми.

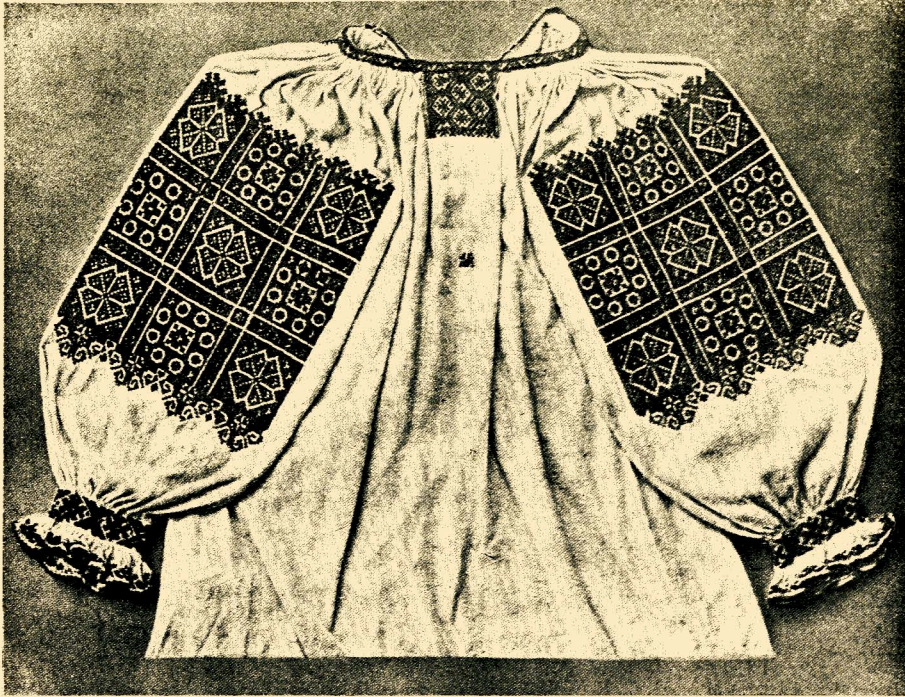
У кожного ганчаря свій „стиль“, свій смак, що проявляється головню в прикрасах. В Ужгородській окрузі можна вирізнити два роди кераміки: справді народню, розчислену на заповнення місцевого населення, та псевдонародню, що її ви-

Збанок і горшок (Хуст).

робляють головно для туристів. Народня кераміка гарна, з типовими керамічними мотивами: вужиків, цяток, хвилястих і прямих ліній, що своїм укладом підкреслюють форму посуду, отже на мисках уклад концентричний, на збанках, горшках, поздовжний. Розчислена на збут для туристів ужгородська кераміка, ярка, у мотивах наподоблює вишивкові взори.

Хустська кераміка любить головно квіткові мотиви. Але й тут, об'ч квіткових, виступають старовинні керамічні рисунки — вужики, цятки, крисочки, колеса. Кераміка околиць Севлюша нагадує майоліку.

Жіноча сорочка вишита заполочю, дрібним хрестом (Буштин).

Оригінальність поодиноких майстрів виявляється теж у розкрашенні посудин. Вони залюбки добирають кольорів різnorodних, сміливих, контрастових, напр.: оранжеве тло з білими й синіми прикрасами, на сіро-зеленій основі сині й жовті квіти, сіро-біле тло з голубим та оранжевим; темне, майже чорне з синім, оранжевим, білим.

На Гуцульщині поширена покутська кераміка з Пістиня, Косова й Кутів; тут, як і на Верховині, передусім характеристичний дерев'яний посуд.

Народня ноша Карпатської України захоче свій український характер, не зважаючи на чужосторонні впливи продовж століть. В галерії відмін української народньої ноші дає зразки консервативні. З вийнятком округ міст — Ужгорода, Мукачева, Севлюша, Хусту, де вже народня ноша перевелася та панує міська мода, майже скрізь, на всій території одяг виступає в оригінальних, питомих для

поодиноких околиць зразках і заховує дуже старовинні прикмети в крою, матеріалі, прикрасах. Нові набутки фабричного виробу (вовняні, бавовняні матерії, стяжки, шовк) пристосовуються до традиційного крою, звичаю та смаку, тут і там вносячи незначні зміни в подробицях, залежно від зручності й мистецьких здібностей одиниць.

Особливо старовинний одяг верховинців, виготовлений з полотна, вовни та шкіри домашнього виробу. Жінки носять „оплече“ — сорочку та „фартух“ — спідницю з доморобного полотна; оперізуються червоним або зеленим поясом, плетеним із вовни старовинною технікою. Такі пояси відомі з деяких місцевостей Покуття та Полісся. До цього фартушок „припиначка“, „пілка“, „катран“ із

Вишита на низину уставка жіночої сорочки (Ясіня).

купної матерії, гладкої, звичайно чорної, нашитий купними зубчиками; темний, гладкий фартушок відбиває контрастом від білого строю. На голові маленький плиткий чіпець із кольоровими стяжками, що звисають на плечі, звисають теж „заплітки“ з червоної та зеленої вовлічки, що їх вплітають в коси та закінчують „китицями“, які закладають попід пояс. На шиї „монесто“ з скляних нацьорків або сільянка власної роботи, що має взір подібний до вишивки, у бойкинь часто правдиві коралі. Прикрасою білого полотняного одягу є вишивки на вуставках, при запясті та на придолі фартуха; крім того звичайно всі шви жіночої сорочки декоративно викінчені. Але найтипівішу, найефектовнішу прикрасу верховинської жіночої сорочки творять „зубчики“, заволікувані, „перебирані“ поверх дрібних збірок на грудях; розріз сорочки збоку.

Прикрашена теж вишивками одностайна довга сорочка — „довганя“ для дітей; окрім вишивок при шиї та на рукавах, вона має вишиваний приділ і наложену вишивку ззаду, над станом поверх рясування.

Верхня одежа це вовняний сіряк і гуня, лямована червоним, а в інших околицях синім сукном. Гуня особливо прикметна для Кар-

патської України; виступає скрізь, часто заступає кожух; її довгі широкі рукави служать як сховки та часто сповняють ролю бесагів; де-неде, головно на півдні, вона вживана вже тільки, як обрядова — весільна одежа; з півночі на південь змінює краску: з сірої (північної) переходить у білу (південну), в деяких південних околицях чорна; в різних околицях має теж дещо відмінні форми. Жінки тчуть вовну на гуню цим способом, що від-споду вона гладка, зверху мохната й нагадує овече руно. Запинається зпереду на петлю-„гамбу“. Носять її всі — жінки, чоловіки й діти.

Жіноча сорочка вишита заполочу, здібним хрестом (Коб. Поляна).

Чоловіки носять сорочки двох типів: давніші, з розрізом по середині та пасмовою вишивкою на обшивці, вставці та зарукавниках, або новішу, з вишиваним передом. Штани вліті полотняні вузькі стародавнього крою, або широкі, дещо вишивані новіші, взимі „холошні“ з доморобного сукна. В холодний час поверх сорочки камізелі та сукняні сіряки, а на морози косматі гуні. Загальна обува — ходаки з волоками, що їх одягають поверх онучів.

Тотожні одяги виступають у верховинців турчанської та скільської округи по той бік Карпат.

Посуваючися на південний схід, жіночий верховинський одяг затрачує свій первісний характер. Поверх колишнього „фартуха“.

Відданиця у святочному вбранні
(Іза).

названого тут „спідником“, приходить широка „сукня“, — спідниця. Нема теж вовняного плетеного пояса. Зате прегарні заволокувані „перебирані“ вишивки на зрясованих — „зрямкованих“ грудях; оці вишивки, шиті звичайно „на кривульку“, дають різnorodні та вибагливі взори. Чіпці жіночі з білими плетеними денцями. Жінки взувають чоботи. Стилевіші назагал чоловічі одяги, бо майже цілком заховують верховинську форму. Чим далі на південь багатіють вишивки та зростає їх кольорит: до червоної, синьої та чорної прибуває жовта й зелена краска.

В долині над Турею одяг творить відмінний тип. Жіноча сорочка вирізана кругло, досить глибоко, з розрізом зпереду, дрібно рясована на грудях і плечах. Пазуха, вуставки та запястя при широких рукавах прикрашені вузькими майстерними вишивками, вирізуваними та хрестиковими. Спідниця „кабат“, колись із грубої домашньої тканини, сьогодні з купної матерії, як і фартушок „катран“,

гарно й дрібно рясовані. Також із купних матеріалів „візитки“, себто короткі прилягаючі лейбики. Часто закидають великі хусти на рамена та, схрестивши на грудях, завязують іззаду. Дівчата сплітають волосся в „заплітку“ та звязують чорною стяжкою з коліровими квітками. Заміжні обкручують волосся на деревяну підставку під чіпець та поверх нього вяжуть хустку. На шию завішують намисто — „світлячки“. Чоловіки носять верхом вишивану сорочку та темний вовняний лейбик, штани полотняні, а взимі холошні; вліті солом'яні „шираки“ на головах.

Менше-більше від Волового на південь до Вишкова та на схід поза Терешву округа багатих та найрізnorodніших одягів; мінливість від села до села, скрізь щось своє, особливе. Назагал позначаються більші різниці між північною та південною частиною цієї округи.

Жінки носять довгі сорочки, розкішно прикрашені на рукавах особливим типом вишивки — „заспульницею“, що головню в південних околицях дуже великих розмірів. Вони густі, непроглядні, проте незвичайно плястично вишиті хрестиками, „на-просто“ або „кучерявим стегом“, а також вирізувані; звичайно однобарвні. Вишивка виповняє середину рукава, або укладається поперечною не-широкою вуставкою, від якої вздовж іде ряд чотирикутних „рож“ менше-більше в місці ліктя. Багаті теж вишивки при запясті. Зпереду сорочка „зрямлена“ — зрясована та прикрашена вишитим нагрудником. Поширені теж сорочки з „кокеткою“, себто тканим узором, нашитим при шії почерез груди й на плечах. Поверх сорочок носять „плат“,

чорний (коло Волового), колірний, квітистий (на півдні), з купної вовняної, з бавовняної, а то й шовкової матерії (на півдні). Плат наволікають на завязку, щоб можна було довільно розтягати, та звужувати в поясі. Завязують його доволі високо над станом. З-під плата видний кусок сорочки. Завязують вовняні пояси, особливо довгі над Боржавою (село Довге), де їх овивають кількакратно. До недільного строю вибирають короткі прилягаючі „лейбики“ звичайно з тієї самої матерії, що плат, та нашивають їх багато зубчиками, шовковими стяжками, лелітками. Особливо вирізняються лейбики з червоної шкіри, обрамовані баранком, вишиті волічковими квітками, шнурками. Літом і зимою носять „вуйош“ — кафтан, звичайно з білої вовни, що має кишені й комір нашивані синім сукном; в зимі одягають гуню. Передусім поширена силянка, як шийна прикраса, а також „ланцки“ — шнурки коралів навішані в кільканадцять разів, що деколи звисають до пояса, а також срібні, деколи й золоті дукачі; таке багатство прикрас головно на півдні. Особливо цікава дівоча зачіска. Розділене посередині волосся опадає хвилясто, від висків самим краєм сплітають його у дві коси та завязують на плечах шовковою стяжкою „в косицю“, перевивану чорними волічками. В літі дівчата прибирають голови пишними вінками з барвінку, паперових квіток, коралів, позолоті. Крім вінка кладуть ще китиці штучних квіток, що йдуть від висків аж до плечей, ніби величезні заушниці. Замужні носять малий чіпець із матерії, прибраний стяжками та вишиттям; поверх чіпців „ширинки“ — хустки. На ноги вдягають вовняні панчохи, постолі на волоках, чоботи, а також червоні сапьянові „чіжми“.

Оригінальний чоловічий одяг. Головно сорочки над Боржавою широкі, незвичайно короткі, що обнажують груди; вони вишивані колірними або гарними складними, часто білими зорами. Влітку широкі, теж доволі короткі полотняні штани з прикрасами, в зимі вовняні „холошні“. Широкі ремені 10—15 сантиметрів одягають просто на тіло. В літі парубки носять наопашки „вуйож“, жонаті „петек“ із домашнього сукна, до того в зимі ще й гуню. Чорні ширококрилі кресані з квітами на шпильках, в зимі шапки „бараниці“, „клебані“ та високі кучми.

Назагал характер одягів цієї округи наближає їх до одягів Придністрянського Поділля, головно зовсім подібні вишивки, плати заступають опинки, а також спільне любування в надмірі прикрас, багатстві, пишноті.

Вкінці східня округа гуцульська. На всьому просторі здовж Тиси один тип гуцульської ноші, такий, як і над Прутом та Черемошем. Отже жінки мають довгі одноцілі сорочки, збирані при шії, з вишиваними вуставками, або цілими „писаними“ рукавами. Поверх сорочки „запаски“ та „окрайки“ вовняні домашнього ткання, деколи з сухозолотом. На шії силянки. У дівчат у літі непокрита голова, волосся у дві коси з вплетеними різноколіровими лентами, або волічками. На ногах постолі поверх вовняних капчурів, прикрашені узористо. Чоловіки випускають сорочки поверх штанів — полотняних „портяниць“ у літі та вовняних холошнів у зимі, що бувають чорні, темно-сині, темно-червоні. На ногах, як у жінок, постолі з волоками поверх капчурів або невисокі „чіжми“. Поверх сорочки черес, нероз дуже широкий та багато прикрашений, „кожушок цифрований“ (при-

браний) із дармовисами, на зиму кожух із довгими рукавами, гуня і петек. Небагато або й цілком немає металевих прикрас, що їх головню в північно-східній стороні дістають із того боку Карпат. До переносування служать вовняні „тайстри“, клітчасто ткані та подвійні вовняні „бесаги“. На голові прибраний капелюх, клепаня і шлик.

Гуцульський одяг колірний та мальовничий, задержав усю свою первісність у формі та прикрасах.

Рукав жіночої сорочки вишитий кучерявим стегом (Горначево)

Хоча „кучерявий стег“ дає густі непроглядні мотиви, проте незвичайно плястичні. Поширене тут і шиття „напросто“, себто на низинку та заволокування. Вишивки звичайно одноколірові вовняні, найчастіше темно-червоні, вирізувані бавовняні, найчастіше білі.

Гуцульські вишивки шиті низинкою та хрестиками, різноколіровою вовною та скрізь із перевагою одного панівного тону, чорного, або червоного, завдяки чому вони не яскраві, а гармонійно зтоновані.

Окремо поза цими типами звертають на себе увагу вишивки в деяких місцевостях. Напр. у Лучках Великих біля Мукачева вишивають тобенькими пасочками хрестикові взори на уставках і за-

Як у одягу, так і у вишивках можна відрізнити чотири засадничі типи, а саме: верховинський, турянський, мармароський та гуцульський. Верховинський — найпервісніший — дає кривульку, як основний мотив, та найрізномордніші її перетворення. Панівна техніка заволокувана й хрестикова; краски синя з червоною, синя з червоною та чорною або один колір.

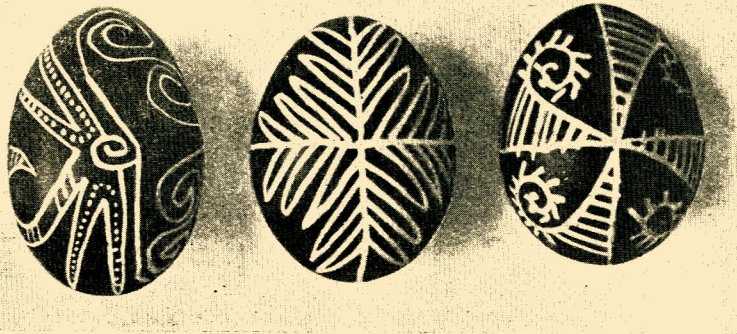
Турянський багатший. До хрестикової техніки, що крім чисто геометричних мотивів дає геометризовані рослинні, приходять ще вирізування й гаптування, а з ними мотиви питомі для обох технік; звичайно, дві краски — червона й чорна, часто зовсім білі вишивки, вирізувані з гаптуванням, багаті в кольори.

Мармароські найбагатіше прикрашують одягу. Крім хрестиків і вирізування, шують тут широкі взори „кучерявим стегом“, що покривають нераз і три четверті рукава жіночої сорочки.

рукавниках жіночої та на обшивці чоловічої сорочки. Також у Залужі біля Мукачева вишивають хрестиками і гаптуванням головно самими білими нитками; особливо цікаве викінчення пазухи, обшивки та зарукавників гаптованими зубчиками. Тут також гаптують квітковими зорами рушники. В околицях Мукачева, де вже перевелася народня ноша, саме вишивки продовжують ще колишню традицію.

На тлі сусідніх околиць вирізняються вишивки над Терешвою, що стараються наподобити рослинні зори. Квіткові мотиви вишивають теж на західніх окраїнах, на межі з Словаччиною.

Загальний характер вишивок Карпатської України геометричний. Геометричність мотивів передусім зеднана з технікою вишивання, що наслідує ткання, низом і заволокуванням. Оці дві техніки виступають в околицях, де заховалися особливо старовинні та первісні

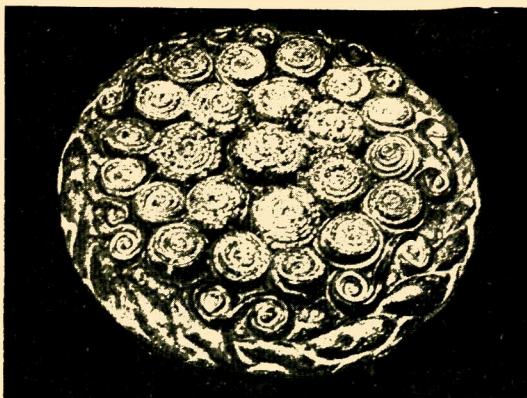
Писанки (Рахів).

форми одягу, на Верховині й Гуцульщині. Низ і заволокування це питомі техніки для українських вишивок узагалі та виступають до сьогодні в околицях із стародавнім побутом: у Карпатах, на Покутті, Поділлі, північній Волині, Поліссі, в багатьох округах Подніпров'я.

Прикметний для низу й заволокування ромб є панівним мотивом у вишивках Карпатської України. Як скрізь, так і тут безконечна кількість відмінних візців є лише перетворюванням ромбової фігури. Всякі лінійки, закрутки, гачки, хрестики, цятки, крисочки змінюють узір та подають йому іншу назву. Таким чином творять багато відмін засадничої ромбової „рожі“ чи „ружі“: „рожа з кучерями“, „малі рожки“, „рожки ператі“, „рожа з стовпиками“, то знова мотиви: „сснові“, „баранкові“, „на дубовий лист“, „на очка“, „голубкові“...

Ромб є теж засадничим мотивом вирізування, хрестиків, кучерявого стегу. Вирізування дає ті самі мотиви, що на Полтавщині, Волині, Поділлі, Покутті, отже ромбові рожі, між ними гаптовані лінійні смуги. „Кучерявий стег“ дає вишивки густі, непроглядні, проте дуже виразним рисунком заповняє ромбову поверхню.

Декоративне ткацтво розвивається в Турянській долині. Тчуть „заголовки“ (пошевки), настільники та прикрашують їх червоно-чорними пасовими орнаментами. Прикраси тчуть із пам'яті або із старих узорів, що їх кладуть обіч себе на станок. Взори дуже

Паска (Ясіня).

чева тчуть „обруси“, в які жінки завивають молитовники, йдучи до церкви. Біля Ужока багатими зорами виткані „хлібовки“, що ними закривають великодню паску до свячення. Поширені теж верети з гарним пружком, що служать за покривала на постіль.

Скрізь на оцих тканинах пасмові технічні орнаменти, що стеляться поздовж або поперек у декілька рядів на поверхні; вони виткані переважно чорною та червоною бавовною.

Технічний орнамент із малих кристочок, ромбиків, клинців, гладких пасем характеристичний і для гуцульських тканин (запасок, крайок, бесагів, тайстрів, ліжників). Та коли у тих околицях тканини полотняні з бавовняними мотивами, то тут тчуть передусім доморобну вовну, закрашуючи її теж домашнім способом. Також в уложенні пасмових узорів різниця: на Гуцульщині дрібні та покривають густо всю поверхню. Найвиразніше відрізняються гуцульські тканини колірами. На місце сполуки чорного коліру з червоним, приходить своєрідний гуцульський кольорит, а саме сполука засадничого червоного коліру з відтінками жовтого, зеленого, менше синього. На південному сході, на межі з Румунією, тчуть килими.

Вже тканини, передусім рушники, хлібовки мають обрядовий характер: рушники вживані на весіллях, хлібовки звязані з Великоднем. Та особливу увагу, як предмети обрядового мистецтва, звертають писанки й обрядове печиво. Тут і там старовинні, первісні мотиви. На писанках виведені восковою технікою, розміщені на полях, проведених лініями поділу на поверхні яйця; на печиві круглої форми, вироблені з тіста та уложені в доосередній рисунок на поверхні. І в писанках і в печиві прикраси ті самі, що скрізь на землях, де живуть українці.

різномордні, вкривають пасмами цілу поверхню або тише краї. Тчуть теж довгі, вузькі рушники, що їх завішують над образами й постілля. Вони закінчені тороками, вязаними не раз дуже майстерно.

Загалом ткані рушники як настінна прикраса понад образами виступають майже на всьому півдні Карпатської України. Тчуть їх на Мармарощині та на заході, біля Мукачева. В Лучках Великих біля Мука-

Ціна 20-00

Б 303029

1458

КСК
(РХ/А)